

4001
2

საქართველოს გამაჰმადიანება

ანუ

ქართველთა გათათრება

აჭაროს უფუთი ახმელ უფენდი სალიფაშვილი.

ქართული ენით შოქადაგე, ამისთვის აგი სამართალში მისცეს, მაგრამ თი-
ვი ამართოვა: ჩვენ ქართველები ვართ, მეც ამ ენით ვქალოვებ, რომ ხალხს
უკეთ ვავაცნო ისლამის სწავლა.

დანი ბი კაბ.

აღწერილი და გამოცემული
ზ. ჭიჭინაძისაგან.

თბილისი

ელექტრა-მექანიკის სახლი, ა. მ. კერესელიძისა, გაბაევის შესახ. № 1.
1915

თსმალეთის უოფილი სქარტუელო.

ქართველის
გამაკვამაღიანება

ანუ

ქართუელთ გათათრება

აღწერილი და გამცემული
ზ. ჭიჭინაძისაგან.

თბილისი

ელექტრო-მბეჭდავი სტამბა არ. მ. კერესელიძისა, გაბაფვის შესახ. № 1.

1915

ქართველების გათავისუფლება

ყარსის (კარი) მიდამოებისაკენ.

(ნამბობი სოფ. ვაიოში გამაჰმადიანებულთ გოგიტიძეების მიერ).

ყარსი ძველად ქართველების ქალაქი იყო, მისს გარშემო სულ ქართველები სცხოვრებდნენ. ყარსის იქითაც საქართველო ყოფილა. ოსმალებს ყველაზე წინად ყარსის ქალაქი დაუჭერიათ; რამდენსამე ხნის შემდეგ თათრებს ქართველებისთვის გამაჰმადიანება უთხოვნიათ. მაგრამ ქართველები არ დასთანხმებიან და ოსმალებთან ამის გამო ჩხუბი მოსვლიათ. ქართველთაგან ძლიერ ბევრნი დახოცილან, ბევრნი ქართლ-კახეთს გამოქცეულან, ბევრნი აქ დარჩენილან. ჩხუბებს ბოლო და დასასრული არ მისცემია. ამ დროს, ყარსისკენ მდგარან გოგიტიძეები, ამათი სოფლები იქით ყოფილა. გოგიტიძეები აზნაურები ყოფილან მეფეების დროს და თათრებს ამის მაგიერ აღიობა მიუციათ. ერთი გოგიტიძეთაგანი მეტად შესანიშნავი კაცი ყოფილა, ხალხის მოყვარე და ქვეყნის ერთგული. ეს წასულა ოსმალებთან და უთქვამს:

— ბატონებო, ჩვენი რად გეშინიანთ თქვენა, ჩვენი რის შიში გაქვსთ, ჩვენს სჯულს რად ეხებით, რად გინდათ, რომ ჩვენ ჩვენი ძველი სჯული დაგვაკარგვინოთ, ამით უფრო ბევრს ბტრებს გაიჩენთ, თქვენ, სჯობს, რომ ამდენი ხალხის ასე ჟლეტა-წყვეტას თავი გაანებოთ და ქვეყანას უპატრონოთ. ჩვენ ერთგული ვართ, მე გაძლევთ პირობას, რომ თქვენ წინააღმდეგ სიტყვა, კრინტი არავინ დასძრას, ხმალი არავინ აიღოს ხელში; ოღონდ მოგვასვენეთ, ჩვენს სჯულს თავი გაანებეთ: ხალხი ამაზედ სწყუხს და სულ ამის გამო არის უკმაყოფილი.

— ძალიან კარგი, ყველაფერს შევასრულებთ, მხოლოდ შენის სიტყვით და შენის დაპირებით და ისიც იმ შემთხვევაში, შენ თუ თათრის სჯულს მიიღებ; ეს იცოდე, რომ მაშინ ყარსის ფაშობასაც შენ მოგცემთ და მართე იქაურობა ჩვენის ერთგულებით. ასეთი რჩევა გოგიტიძეს მოეწონა. ამან იფიქრა; ამდენი ვაი-ვაგლახი თუ ჩემის გამაჰმადიანებით მოისპობა და მეც ფაშა გავხდები, მაშინ რა მიჭირს, გავმაჰმადნებდი და ამით ქვეყანასა და ხალხს მაინც ავაცდენ დიდს უბედურებასაო. ამიტომ ეს კაცი მალე გამაჰმადიანებულა. ამისთვის სახელად სეიდი უწოდებიათ და ყარსის ფაშად დაუდგენიათ. სეიდ ფაშა გოგიტიძე ძლიერ შესანიშნავი კაცი ყოფილა და თავისი საქმეებიც კარგად უმართავს, მაგრამ არ გასულა დიდი ხანი, სეიდ ფაშას გამაჰმადიანების შემდეგ, რომ ოსმალის ფადიშაჰისაგან ბრძანება მოსულა, რომ ქართველები მთლად უნდა გაამაჰმადიანოთ, ჩემს სამეფოში ყველა მაჰმადიანი უნდა იყოსო. ამ ამბავს ხალხი არ დაჰყაბულებია, სეიდ ფაშასთან მისულან და უთქვამთ:

— ეს რა ამბავი არის, დაგვიმორჩილეს, ფეხი გაიმაგრეს, ყოველივე ჩვენი საიდუმლოება შეიტყეს და ახლა გამაჰმადიანებას გვეუბნებიან, სჯულიდამ ხელის აღებას?!

სეიდ-ფაშა მიმხრობია ქართველთ და ამათ ოსმალთა წინააღმდეგ ჩხუბი დაუწყიათ. ჩხუბში დიდძალი ქართველობა გამწყდარა, მაგრამ არც ოსმალთ დასდგომიათ კარგი დღე, ესენიც მრავალი დახოცილან. ოსმალთ მალე მოშველებია ოსმალთს ახალი დასვენებული ჯარი და ამათ გაუმარჯვნიათ. ქართველები ძლეულან და ამ ძლევის დროს სეიდ-ფაშა გოგიტიძე თავის ხალხით აჭარაში გამოქცეულა, რადგანაც აჭარა მაშინ საქართველოსი იყო. აქ ქართველი მეფე იჯდა. ყარსიდგან მოსული სეიდ-ფაშა გოგიტიძე აჭარის სოფ. ვაიოში დასახლებულა. აქ გაუმარჯებიათ თავი და აქედგან უბრძოლიათ ოსმალთ წინააღმდეგ. აჭარელთ დიდი ხანი შეუწახავთ თავი. ყარსისკენ კი მთლად გამწყდარა ქართველობა ომში და ვინც დარჩენილან, ბოლოს ესენიც გამაჰმადიანებულან. გამაჰმადიან-

ნების შემდეგ ოსმალმა ქართველებს ხოჯა-მოღობი გამოუგზავნეს, ეკლესიები დაუქციეს. მღვდლები გამოორეკეს, ზოგი გაათათრეს, ვინც ქართულად ლაპარაკობდა, იმათ ქართველთა აღუკრძალეს, დღეის შემდეგ ქართულად ლაპარაკი არ გაბედოთ თქვენ, თორემ დაგხოცავთო. ახალ გამაჰმადიანებულთ ძლიერ ეშინოდათ, რადგანაც ამათ მომხრე და ქომაგი არ ჰყავდათ და ამიტომ ძალა-უნებურად თათრულს ენაზე ლაპარაკობდნენ. ნელ-ნელა თათრულს შეეჩვივნენ და ქართული მთლად დაავიწყდათ, ასე რომ დღეს ყარსისკენ ქართული აღარავინ იცის. მას შემდეგ, ჩვენ გოგიტიძეები, სეიდ ფაშასი და მის ძმების შთამომავალნი ვსცხოვრებთ ვაიოში და ჩვენში ძველმა კაცებმა ამ სეიდ-ფაშა გოგიტიძის და ქართველთა გამაჰმადიანების შესახებ ბევრი ძველებური ამბები იცოდნენო.

ართვინის (ართვანი) გამაჰმადიანება.

(ნაამბობი ლივანაში ქრისტიან კათოლიკეებთაგან და ქართველ მაჰმადიანებთაგან).

ლივანის ხევი—დღეს ლივანად იწოდება. ლივანი ძველად იწყებოდა შესართავთან და იქიდან ართვინამდის მიემართებოდა; ართვანს იქით კი, ანუ ბერთას სამზღვრიდან კლარჯეთი დაიწყებოდა. დღეს აქეთ კლარჯეთის ხსენება არავინ იცის, ყველა ლივანას უწოდებს ამ ადგილებს. ყველა ეს ადგილები ძველად საქართველოს მკვიდრს საკუთრებას შეადგენდა; აქ ქართველთა ტომით იყო მოფენილი, ლივანის დაბა, ართვინიც, ქართველთა მეფეთაგან იყო გაკეთებული; ეს ადგილები ძველადვე დაადგა წარმატების გზას, აქაურნი ქართველნი ადრიღანვე შეეჩვივნენ მწიგნობრობას, ხელოვნობას, მეცნიერების მიყოლას და ღვთის-მეტყველებას. ამ ადგილებში ძველად შენდებოდნენ მრავალი მონასტერ-ეკკლესია და დიდრონი სასწავლებელნი, რომელთა ნაშთნი დღემდეც შენახულან ბევრგან, აქაურნი ქართველნი იყვნენ მეტად მხნე და ლომ-გულნი, მა-

მულის მოყვარენი და საქართველოსთვის თავ-დადებულნი, ამას ხომ ჩვენი ისტორიაც ამტკიცებს. ამათ დიდხანს იბრძოლეს ქართველების გულისთვის პირისპირ ოსმალებთან, მაგრამ უკანასკნელ ესენიც იძლივნენ, — მუდმივ ომებისაგან დაღალულნი დაემორჩილნენ თავიანთ კარზე მომდგარს შავს ბედს და მიეცნენ ოსმალთა მონებას.

ოსმალთა მონების ქვეშ შესვლას შედეგად მოჰყვა მთელი ამ ადგილების გამაჰმადიანება, გამაჰმადიანებისთვის წამება. ხალხი დიდს უარს იყო გამაჰმადიანებაზე, მაგრამ ხსნა არ საიდგან იყო. უკანასკნელ იწყეს გამაჰმადიანება და რაუდენიმე ხნის განმავლობაში მთელი ეს ადგილები, ბერთამდის მცხოვრებნი ქართველნი მთლად გაამაჰმადიანეს. ამათ შემდეგ ბერთას მიადგნენ. ბერთაში ძველად მშვენიერი ეკლესია იყო და ამ ეკლესიას დიდი ზეგავლენა ჰქონდა ამ მხრის ქართველებზე; ბერთას ხსენებდნენ სასტიკად ამაგრებდა ქართველთა და ამათ მხნეობით მოსავდა გამაჰმადიანების წინააღმდეგ, მაგრამ ესეც შემცირდა. უკანასკნელ ოსმალთა სცნეს საქმის ვითარება და მალე ბერთას ტაძარსაც მოხვიეს ხელი, სამღვდელონი გაძარცვეს და ეკლესია ჯამეთ გადააკეთეს. ეს ეკლესია ჯამეთ გადაკეთებული დღემდეც სდგას კლარჯეთში.

ქართველთა ოსმალთ წინააღმდეგ მკაცრად იწყეს ბრძოლა; ესენი ბრძოდნენ სასტიკად მით უფრო, რადგანაც ოსმალებმა ამათი მოძმე ქართველნი აქა-იქ დასტანჯეს უწყალოდ, და ამ ტანჯვით იგინი მაინც გაამაჰმადიანეს. ბრძოდნენ გმირულად, მაგრამ ბოლოს ქანც-გაწყვეტილებმა იწყეს აქეთ-იქით ლტოლვა; დაბა და სოფლებმა იწყეს ვერანად ქცევა. ოსმალთ თავიანთ ხრიკები შეაჩერეს, ხალხი დააშოშმინეს, რამდენიმე ხნის შემდეგ ხელ-ახლავ მოჰკიდეს გამაჰმადიანებას ხელი და ქართველებს დაუწყეს გამაჰმადიანება და აი როგორ: ოცი, ოცდაათ სოფელს დაეცემოდნენ, ამ სოფლის ხალხს ერთად შეჰყრიდნენ გარს ოსმალოს ჯარს შემოაკრავდნენ და თათრობას ეუბნებოდნენ. ქართველთაგან ესმოდათ:

— არ გავთათრდებით, რაც უნდა იქმნეს.

— დახოცავთ სუყველას, არც ერთს არ დაგარჩინთ ცოცხალს. ეუბნებოდნენ ოსმალნი.

— ნება თქვენი გახლდესთ, როგორც გერჩიოთ, ისე ჰქმენით საქმე.

— ჩვენი ნება და საქმე თქვენი გამაჰმადიანება არის. მიუგეს ოსმალთა.

— არა, ჩვენ მაგას ვერ ვიზამთ. ჩვენ, თქვენი ნება დახოცვის მხრით გითხარით, მიუგეს ქართველთა.

— დახოცვა ჭკუის საქმე არ არის, საქმე გამაჰმადიანება არის. ეს ადგილები ჩვენ მიტომ დავიკავეთ, რომ ქართველნი გავაჰმადიანოთ და არ დახოცოთ. ჩვენ მაჰმადიანობის გავრცელება გვინდა, რომ ეს წმინდა სჯული მოიფინოს უსჯულო ქართველებში.

— ჩვენ ვერ ვიზამთ მას, მიუგეს ქართველთა.

— არა გიშავთ-რა, ჩვენ შეგაჩვევთ, გასწავლით ყველაფერს მიუგეს ოსმალთა. მაგრამ ქართველნი მაინც არ თანხმდებოდნენ.

ლივანელ-კლარჯელებისთვის დადგა დიდი უბედურების დღეები. აქ მცხოვრებ ქართველობას გარს აუარებელი ოსმალოდან მოსული ჯარი შემოეკრა, და იწყეს ქართველების დევნა და პატიმრება, მოხუცებულნი ქართველების დედაკაცი და მამაკაცი ხმა-მალლა ჰყვიროდნენ ტირილით.

— არ გავთათრდებით... ვაი ჩვენს თავს, ჩვენს ბედს, უნდა გავგამაჰმადიანონ ძალით, ღმერთო, ნუ გვიწყენ, გვაპატიე! პატიმარ ქართველებს მოუყარეს ერთად თავი და ყველა ესენი წყობა-წყობა მიჰყვანდათ ართვინის ხიდის გვერდით, რომელი ხიდიც ჭოროხზე იდგა. აქ აყენებდნენ ქართველთა და გარს ჯარის კაცი სცავდნენ.

პურობილ ქართველთა პირდაპირ, ხიდის გვერდით, ერთ ალაგას, დაასვენეს ერთი ძველი ქართველთა ხატი, რომელსაც ქართველნი დიდს პატივს სცემდნენ. ეს ხატი ართვინის ეკკლესიისთვის წაერთმიათ ოსმალებს. ხატის გვერდით იყო თავსაკვეთი ქვა და იდგნენ ჯალათები თავსაკვეთით აღჭურვილნი.

პრობილ ქართველთაგან სამ-სამნი მოჰყვანდათ ქართველთა ხატის წინაშე და გაკრძალოვით აყენებდნენ და თან ეუბნებოდნენ:

— თათრდები თუ არა? თუ თათრდები ხომ კაი, თუ არა და აი თავ საკვეთი და ჯალათი.

— არ გავთათრდები, არა და არა შეუტყეს მრავალთა.

— აბა მაშ თავები ამათ, იყვირეს ოსმალთა, ჯალათის წინ წააყენეს პრობილი ქართველთაგანი და მოჰკვეთეს თავი და დაჭრილი ჭოროხში გადაყარეს. ქართველთა ნახეს მეგობრის წამება სჯულის გულისათვის. ესენი შეჰკრთნენ, შეშინდნენ, მტერს დახანება სთხოვეს. ამათ მისცეს მათ ნება. იგინი დაფიქრდნენ. ბოლოს უთხრეს:

— გავთათრდებით, მეტი გზა არ არის.

— ძალიან კარგი, მაშ თუ გათათრება გინდათ, აგერ, იმ ხატს მივაფურთხეთ, რომ ჩვენ დავრწმუნდეთ თქვენს გათათრებაზე.

— ხატს რალაზე მივაფურთხოთ, იგი რას გიშავებთ თქვენ ან ჩვენ, რა გინდათ მისგან, რომ მივაფურთხოთ?

— რომ ჩვენ დავრწმუნდეთ თქვენს გათათრებაზე, თუ არა და უამისოდ ჩვენ ვერ ვირწმუნებთ თქვენს გათათრებას.

ქართველთა მიუგეს:

— ჩვენ გავთათრდებით, მაგრამ ხატს ვერ მივაფურთხებთ.

— ვერა და დაიხოცებით. მიუგეს ოსმალთა მრისხანებით.

— ნება თქვენი აღსრულდეს, როგორც გერჩიოსთ ისე ჰქმნით. ჩვენ არ შევშინდებით.

რავდენიმე ქართველთა პრობილნი წარსდგნენ წანა და მოჰკვეთეს ამათ თავები და გადაჰყარეს ჭოროხში. ამ მოწამეების სიკვდილი და წამება რა ნახეს მრავალთა, ესენი შეშინდნენ, იწყეს დრტვინვა, თავის დანანება და ამიტომ ისურვეს ოსმალთა ბრძანების აღსრულება და ხატზედ მიფურთხება. ხატზე მიფურთხების შემდეგ მიმფურთხავს ათავისუფლებდნენ და იქვე ათათრებდნენ. ორი დღის განმავლობაში რვაას ქართველს

მოსჭრეს თავი და გადაჰყარეს ჭოროხში, რომელთაც ვერ გაბედეს ხატზედ მიფურთხება. ზოგნი კი ასახელებენ, რომ ათას ოთხას კაცს მოსჭრეს თავიო.

ასე და ამ გვარად, ართვინის ხიდის გვერდით დიდ-ძალი ქართველობა გაწყვეტილა ოსმალთა წინაშე ბრძოლაში მაჰმადიანობის გამო. დახოცილებში ბევრი დედაკაციც რეულა და მღვდლებიც. ვინც დარჩა ისინი გაათათრეს და მათში სასტიკის შიშიანობით დაამკვიდრეს მუსლიმანობა.

აქაური ქართველნი მეტად ჭკვიანნი და მხენი იყვნენ. ბევრმა მათგან იწყეს კათოლიკეთ თავის აღიარება, ზოგმა სომხობა და ამით გაღირჩინეს თავი წამებისაგან, რადგანაც ოსმალნი კათოლიკებსა და სომხებს არ ატანდნენ ძალას. საქართველოს კათოლიკეთ თვით პაპი მფარველობდა. პაპს სულთანთან პირობაც ჰქონდა შეკრული, სომხებს კი ხმას არ სცემდნენ, რადგანაც მათი მორიდებაც არ ჰქონდათ. მარტოდ ქართველებს მტრობდნენ, რომ ამათ საქართველოს მეფესა და ერთან კავშირი არა ჰქონიყოთ.

ამ ადგილებში ქართველნი გათათრდნენ. მაგრამ ქრისტიანობას მაინც არ სტოვებდნენ, საიდუმლოდ ქრისტიანობდნენ. ეს ამბები ოსმალთა შეიტყეს, ამიტომ მათ ქართველებს სასტიკად უწყეს დევნა და ტანჯვა-წამება. უკანასკელ საქმე იქამდის მივიდა, რომ ლივანელ და კლარჯელ ქართველებს ქართულს ენაზე ლაპარაკიც კი დაუშალეს. ქართულს ენაზე ლაპარაკის დაშლამ დიდი ზედგავლენა იქონია ქართველებზე და ამიტომ მათ ლტოლვა იწყეს საქართველოს იმ ადგილებისკენ, სადაც ქართველი მეფე იჯდა, ქართველთა გამგეობა იყო. ოსმალთა მალე მოიღეს ამის წინააღმდეგი ძალა და იარალი; ამათ ოსმალთს ჯარი დაახვიეს ქართველებს გარს და სასტიკის მუქარებით აუწყებდნენ თავიანთს ბრძანებას. ვინც თანახმანი იყვნენ ბრძანების — იმათ სტოვებდნენ თავისუფლად და ვინც წინააღმდეგი იყო, იმას აპატიმრებდნენ; წინააღმდეგ პირებს ერთად აგროვებდნენ და ბოლოს ყველა ამათ მისირში რეკავ-

დნენ, ამ გარეკილ ქართველების ადგილებზედ კი ნამდვილს
ოსმალებს ასახლებდნენ.

აი ამ მიზეზით აიხსნება, რომ ლივანის ხევის დასასრულს
მრავალს ალაგას, სოფლებში დღეს ქართული ენა აღარ სუ-
ფევს და ზოგიერთს სოფლებში მცხოვრებნი ოსმალოურად ლა-
პარაკობენ. ამ მრავალ ოსმალთა მეოხებით ყველა სოფელში
თვით მკვიდრთ ქართველთა მცხოვრებთაც დაჰკარგეს თავიან-
თი დედა-ენა. ოსმალთა ნატვრაც ეს იყო, ამისთვის ბრძო-
დნენ იგინი. აი, ამიტომ არის, დღეს ლივანის ხევის დასას-
რულს ადგილებში ქართული ენა დავიწყებული და მოსპობი-
ლი აქ ისიც უნდა ითქვას, რომ ლივანის ხევს იქით, კარგა-
გზას რომ გასცილდებით, იქითა მხრის სოფლებში კი ყველ-
გან ქართული ენა სუფევს. ლივანის ხევიდან წაყვანილ და გა-
დასახლებულ ქართველთა რიცხვით ძველად სავსე ყოფილა
მოსირი, შამი და დიარბექირი. ეს ასევე მარწმუნა ადრე აქ-
ყვისთაველმა ჰუსეინ ხაბაზ ქამჯარაძემ, სახალხო მელექსემ, რომელიც
დიარბექირს და ხსენებულს ადგილებში 20 წელიწადი
ყაჩაღად იყო გავარდნილი.

აი უმთავრესი მიზეზები იმისა, რომ ართვინის ახლო-მან-
ლო ქართული ენა ზოგიერთ სოფლებში სრულიად მოიხსპო.

ართვინის (კლარჯეთაძის) გამაჰმადიანება.

(ნაამბობი ბ. ლუკა ანდლულაძის მიერ).

რუსეთმა რომ ბათუმი ჩაიბარა, მე მაშინ სამსახურში შე-
ველ, მალე ბათუმში ვიქმენ განწესებული და იქიდგან გურიის
მილიციაში ვემსახურებოდი. აჭარის ჩაბარების შემდეგ მე აქედ
ვმსახურებდი, ხან აჭარაში, ხან ზეგანს, ლივანას და მურღუ-
ლის ჩაბარებაშიაც თვით ვიყავ დამსწრე და მონაწილეობის
მიმღები. იმ დროებში ჩვენ აქ ძლიერ ბევრი ღრმად მოხუცე-
ბული ქართველ-მაჰმადიანები ვნახეთ, რომელნიც ლაპარაკობ-
დნენ თამამად შემდეგს:

მას შემდეგ სამი თაობა გავიდა, რაც ართვინის ხალხი კლარჯეთამდის გამაჰმადიანდაო. ართვინელნი, დიდად მაგრობდნენ და ამიტომ რუსმალოსაგან დიდძალი ჯარის კაცი იქმნა მოგზავნილი და ამ ჯარის კაცებმა ქრისტიანობის გულისთვის 1400 ქართველს მოსჭრეს თავი და ეს თავები ქორიხში ჩაყარესო. აქეთ ბევრ მოხუცებულთ ახსოვთ გაგონილი ამბავი, რომ ქრისტიანობის გულისთვის ერთს დროს ქართველთ 1400 კაცს მოსჭრეს თავიო. მოხუცებულთა ფიქრით ეს უნდა მომხდარიყოს 1740 წლებში.

(ქელის ხოჯა ახმედ ხალიფაშვილის ნაამბობი).

ზეგანი ნებით არის გამაჰმადიანებული, აქ ოსმალებს სისხლი არ დაუღვრიათ.—ამიტომ ზეგანი ნებით გაქრისტიანდებო. ამის ნიშანი ჩვენ უკვე ვნახეთ, შერიფბეგ ხიმშიაშვილი, ზეგნელი, თავის ნებით გაქრისტიანდა. ძველად ხოჯა ხერხეულიძე ასე იტყოდა: რომ ნებით არც ერთი მხარეა გამაჰმადიანებული, სადაც კი გამაჰმადიანებულან, ყველგან ძალით მომხდარა. ზეგნელების აჭარელებზედ არა ნაკლებ უტანჯნიათ. ნახევარი ზეგანი ფოცხვისა და ქვაბლიანისკენ გაწყდა ბრძოლაში, რადგანაც არ თათრდებოდნენო, დანდალომ ზეგანს მიჰბაძა და მიტომ გაწყდნენ ესენიც ბრძოლაში. დანდალოს აჭარამ მიჰბაძა და აჭარაშიაც დიდი სისხლი დაიღვარა. ხოჯა ხერხეულიძეს კარგად ახსოვდა ის დრო, როცა აჭარაში ხალხი ქრისტიანობდაო.

ხერხეულიძე ღრმად მოხუცი გარდაიცვალა, ასე 90 წლისა. ეს იტყოდა ხოლმე, რომ ჩვენის გვარიდან პირველად მამაჩემი გამაჰმადიანდაო. მამაჩემი მაშინ 20 წლის დელეყანდი იქნებოდა და სჯულზე ძლიერ მაგრობდაო. თურქებს ბრძოლა აუტეხეს, მამაჩემის ერთი ნათესავი დაიჭირეს და თავი მოჰკვეთეს, ზოგი ბაწრით დაარჩეს; მამაჩემს შეშინებია და გამაჰმადიანებულა. ეს ამბები უნდა მომხდარიყოს 1770 წლებშიო.

ხულოს ეკკლესია რომ დააქციეს, მაშინ ზეგნელები ძრი-

ელ ჯავრობდნენ და ლაპარაკობდნენ, რომ რად აქცევნო. ფაშასთან მივიდნენ და სთხოვეს:

— ფაშა, აგრემც თქვენს მუხლებს ვენაცვალებით. ამ ეკლესიას ნუ აქცევთ, ცოდოა, ჩვენი ძველების გაკეთებულიაო, ნუ იზამთ ამასაო!

ფაშამ ამათ ლალატი შესწამა; ქრისტიანობას სწამებდნენ, ამიტომ თავები მოჰკვეთეს, ეკლესია მაინც დააქციეს, ეკლესიის ქვებით ფაშის სახლი გააკეთეს და მათ მეზელუხ (სასაფლაო) ყორე შემოაფლეს, ჯამეს საძირკველი მით ჩაჰყარეს და წყაროს კედლებიც მით გააკეთეს. სხალტა რომ ჯამეთ გააკეთეს, მე პირველად ვალოცე იქ ხალხი, პირველად მე დავიძახე მაჰმადის ლოცვა მის მინარიდგან. სხალტის ეკლესიის სურათებს რომ ცეცხლს ვაძლევდით, ესეც ძლიერ ბევრს მოხუცებულებს სწყინდათ.

აჭარელებზედ მეტი სისხლი მაჰახელმა დაღვარა. აჭარის გამაჰმადიანების შემდეგ გავიდა ბარე 50 წელიწადი და მაჰახელი არც თათარი იყო და არც ოსმალს იცნობდა, იგინი ხარჯს არავის აძლევდნენ, იყვნენ კაი თოფების და ხმალ-ხანჯლის მკეთებელნი და ამიტომ ერთთავად ომი და სისხლის ღვრა უყვარდათ; ესენი აჭარლების სიტყვით გამაჰმადიანდნენ, თორემ ოსმალები ამათ ვერაფერს დააკლებდნენო. მაჰახლის სრულიად გამაჰმადიანება უნდა მომხდარიყოს 1790—1805 წლებამდის. ხალიფაშვილი ამბობდა, რომ მე გამიგია სხვებისაგან, შავშეთი და იმერხევიც ნებით არის გამაჰმადიანებული და ისინიც თავისს ნებითვე გაქრისტიანდებიან; შავშელნი ისეთი ხალხია, რომ ისინი ყველაზედ ადრე გაქართველდებიანო.

მურღულის გამაჰმადიანება.

(ნაამბობი სხვა-და-სხვა მოხუცებულ ქართველ მაჰმადიანებთაგან).

მურღულში რომ შესვლა დაიწყეს ოსმალთა, მურღულე-

ლებმა იგინი არ შეუშვს. შეკრეს მურლულის შესავალი კარი და ოსმალთ შეუთვალეს:

მურლულს უბრალოდ ეჩხუბებით, მის აღებას ვერ მოახერხებთ. გინდ რომ აილოთ, ხალხი მაინც არ ჩაგბარდებათ.

— ჩვენ ავიღებთ და ჩავიბარებთ კიდევ. მიუგეს ოსმალთა.

— ეს ქვეყანა თამარ დედოფლის არის, ამას ვერა სახელმწიფო ვერ აიღებს, ჩვენ არავის მივსცემთ ამის აღების ნებას! მიუგეს მურლულელებმა.

— ეგ ჩვენ ვიცით, როგორც ავიღებთ, თქვენ რაც გერჩიოთ ის ჰქენით, აწი თამარ დედოფალი წამოგეშველოსთ.

— კარგი, აწი დაიწყეთ ომი, და ვნახავთ, ვინ ვის აჯობებს.

ოსმალთ გადასწყვიტეს ომი, მაგრამ ვიდრე ომს დაიწყებდნენ, მათ განიძრახეს მურლულის მოწინავე კაცების შესყიდვა. დაიბარეს ეს კაცები და თავიანთი წადილი განუცხადეს; მაგრამ მურლულელებმა უარი უთხრეს.

— ჩვენ როგორ შევძლებთ თქვენის თხოვნის ასრულებას?

— რატომ, მიზეზი რა არის? ჰკითხეს ოსმალთა.

— მიზეზი ის გახლავსთ, რომ ჩვენ ვიღვწვით თქვენს წინააღმდეგ, ხალხს ჩვენ ვაბრძოლებთ და აბა ჩვენ რომ მათ ვუღალატოთ, ეს როგორ იქნება. მიუგეს ქართველთა.

— ბეგობას და აღიობას მოგცემთ, აილულს, ფულს, ოღონდ ჩვენი სიტყვა შეასრულეთ.

— ვერ ვიზამთ მაგას, ვერ შევასრულებთ. მიუგეს ქართველთა.

— მაშ დაგაპატიმრებთ.

— დაგვაპატიმრეთ, როგორც გენებოსთ. უთხრეს ქართველთა.

— დაგხოცავთ და საქმე უფრო ცუდათ წავივით. მიუგეს ოსმალთა.

— დაგვხოცეთ, მაგრამ რისთვის და რაზე: ჩვენ თუ დაგვხოცავთ ჩვენს გარდა მურლულში სხვებიც არიან ჩვენზედ

უკეთესნი. ისინი გაუწევენ წინამძღვრობას, როგორც გეჩიოსთ, ისე ჰქენით.

ოსმალთ დააპატიმრეს ეს კაცები და დაუწყეს ტანჯვა-წამება, მაგრამ მაინც ვერ დაიყოლიეს. ბოლოს ესენი დაახრჩეს ბაწრით. ამათი ამბები მურლულში მივიდა. ოსმალებს ეგონათ, რომ ეს კაცები რომ დავხოცოთ, მათ შემდეგ მურლულელები თავს დაგვიკრავენ და დაგვმორჩილდებიანო. ეს კაცები ამაგრებენ მათაო. ის კი არა და ამ კაცების დახოცვის მეოხებით მურლულელები უფრო გაგულისხდნენ, — გაცხარდნენ და ოსმალთ სასტიკი უარი შეუთვალეს. ოსმალთ მალე დაიწყეს მათთან ომი, ომი დიდხანს გაგრძელდა, მაგრამ ოსმალთ ვერაფერი გააწყეს; მურლულელებმა ოსმალთა ჯარის უმეტესი ნაწილი გაწყვიტეს, სულ უკან იფრინეს. ასეთი დამარცხება ჯარისა მურლულელებისაგან ხშირად მომხდარა ხოლმე. ოსმალებს გაუძნელეს აღება. მურლულის ხალხის გმირობას ის უფრო ამხნევებდა და ინახავდა, რადგანაც მურლულში ბატონად ერთი ქართველი მღვდელ-მთავარი იჯდა, რომელიც მართავდა და განაგებდა მურლულის ქართველთა საქმეებს.

ბევრის სისხლის ღვრის შემდეგ ოსმალთა სძლიეს მურლულელებს. შთლად აიღეს, მაგრამ დიდის შიშით და ძრწოლით. ოსმალთ უთხრეს:

— თქვენ ოლონდ ჩვენს ხმაღს მოენდეთ და სხვაფრივ თქვენ ჩვენი ფიქრი ნუ გაქვსუ, ჩვენ თქვენ არაფრით შეგაწუხებთ. სხვა ხეობის ქართველებსავით სჯულს არ გამოგაცვლევინებთ. თქვენ ოლონდ ხარჯი გვაძლიეთ.

მურლულელნი დაემორჩილენ მათს სიტყვას და დაიწყეს ცხოვრება. ოსმალთა იწყეს ფეხის გამაგრება. ნელ-ნელა შეისყიდეს აქა იქ მოწინავე კაცები და უკანასკნელ მურლულის ქართველებს გამოუცხადეს შემდეგი:

— მურლული ოსმალისა არის, თქვენ ქართველებიც ოსმალისა ხართ, ამიტომ ჩვენ ვთიხოვთ, რომ თქვენ ჩვენი წმინდა სჯული მიიღოთ და გაათორდეთ.

— ოჰ! ჩვენ მაგას ვერ ვიზამთ, ეგ არ შეგვიძლიან. მიუგეს ქართველთა.

— ომი მოხდება, დაიღუპებით, საქმე წაგიხდებათ.

— როგორც გერჩიოსთ, დაიწყეთ ომი, ვნახოთ, როგორ იქნება ბრძოლის საქმე!

ოსმალთა მალე დაიწყეს ომი; პირველ ხანებში იძლივნენ, მაგრამ მალე ტრაპიზონის და არზრუმის ჯარები მოვიდნენ და ასეთის შეერთებულის ძალით მურღულუს დაუწყეს ომი. მურღულუსი ერი მოსდრიკეს. მონების ბორკილი დაადვეს კისერზედ. დამონების უმაღლვე გაათათრება უთხრეს, მაგრამ ამახედ უარი მიიღეს. ოსმალთა მალე მღვდლების გარეკვა დაიწყეს, მოკლე დროის განმავლობაში მურღულუსში ერთი მღვდელიც არ დარჩა, თვით მღვდელ-მთავარიც გამოავდეს. საჩქაროდ ეკკლესიების ნგრევა დაგცევაც დაიწყეს. ისე უწყალოდ და შეუბრალებლად მათ არსად დაუქცევიათ ქართველთა სისხლი და ეკკლესიები, როგორც მურღულუსში. მურღულუსის ქართველობამ თითქმის ასახელო თავისი არსებობა; ოსმალნი გააკვირვეს ამათ თავიანთის გმირობითა და ბრძოლით; ესენი ოსმალებს სჯულის გულისთვის დაუცხრომლად 1790 წლებამდის ებრძოდნენ, ამ ხანამდე აქ ბევრს სოფელში ქართველნი ქრისტიანობდნენ; ქრისტიანობისთვის ესენი არც ოსმალებს უშინდებოდნენ. როგორც შეეძლოთ, ისე ბრძოდნენ და იღვწოდნენ, მაგრამ ესენიც მობეზრდნენ ბრძოლას და უკანასკნელ მთლად მურღულუსის ქართველნიც გამაჰმანდიანდნენ.

ოსმალნი დაწყნარდენ და მურღულუსის ქართველებს მიუყენეს ჭანელ მოლა-ხოჯები. მურღულუსელთ მალე დაისწავლეს მუსულმანური ლოცვები და ლოცვის წესები. ესენი მალე ისე დახელოვნდნენ, რომ ამათგან ზოგიერთნი ყმაწვილებმა სასულიერო წოდებაში შესვლაც ისურვეს და ამისთვის მზადება. მურღულუსელ ქართველთაგან მალე მოლა-ხოჯებიც გამოვიდნენ. ამათ იწყეს ხალხის მზადება და მაჰმადიანობის გავრცელება, მტკიცე ნიადაგზე დამყარება. ამათ ოსმალთ დაუნიშნეს საკუთარი მუდერისი, ამას ჰქონდა თავის „მეჯლიში“ და ეს

განაგებდა მურლულის ერის საქმეებს, მუდერისი სხვა მხრის მცხოვრებ მაჰმადიან ქართველებს არ ჰყავდათ. მურლულელებს ოსმალებმა ასეთი უპირატესობა უფრო შიშის გამო მიანიჭეს, რადგანაც მურლულელების ეჭვი ჰქონდათ, ქრისტიანობას სწამებდნენ, ეკლესიების პატივისცემას და სხვანო, მაგრამ მათ ვერც ხოჯებით და ვერც მუდერისით ვერაფერი გააწყეს. ყოველივე ამაოდ დაუშთათ. მურლულელების ზოგიერთ სულ ვერ გატეხეს.

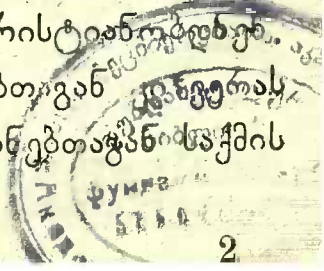
1840 წ. ოსმალთა დიდის მეცადინეობით შეიტყეს, რომ მურლულში თურმე გათათრებული ქართველები ჩუმად ქრისტიანობდნენ, და ეს ჩუმი ქართველი ქრისტიანები მთელს მურლულის ხეობის ქართველებსაც ამაგრებდნენ სჯულობე, ამათ მიმხრობილ ჰყვანდათ თვით მოლა და ხოჯები. ქრისტიანების რიცხვი აღმოსჩნდა სოფელს გევლეში, თხილაზორში, ძანცულას, თასმალოს და რამდენიმეც სხვა სოფლებში. საქმის გამოძიების შემდეგ აღმოსჩნდა, რომ ხსენებულ სოფლის ქართველთ სჯულის გულისათვის ასი წელიწადი ოსმალთ წინააღმდეგ უბრძოლიათ და ასი წელიწადიც ამათ ქრისტიანობა ჩუმად შეუნახავთ.

ერთს დროს, ესენი მუსულმანებიც ყოფილან და საბოლოოდ ქრისტიანებიც. მუსულმანობას დღისით ასრულებდნენ, მუსულმანობა ისე ოსტატურად ეკავათ, რის გამოც კაცი მათ ვერაფერს ეჭვს აართმევდა, ბაირამას, რამაზანს და ასეთს დიდს დღესასწაულებს და მარხვებსაც დიდის ამბებით იხდიდნენ, სუნებსაც სიამოვნებით იხმობდნენ თავიანთს სახლებში, ერთის სიტყვიერ კაცს ეს ხალხი ნამდვილ მუსლმანები ეგონებოდათ, ვერაფერს ეჭვს შეიტანდა მათზედ.

ქრისტიანობას ესენი ასრულებდნენ ღამე: მათ ერთი ოთახი ჰქონდათ ამორჩეული, ეს ოთახი ერთი მოსახლის ქვეშ იყო გაკეთებული, სარდაფივით, დანიშნულს დროს, ამ ოთახში გროვდებოდნენ და აქ ლოცულობდნენ ქრისტიანულად. ამათ ჰყავდათ ღვდელი; ეს მღვდელი ტრაპიზონში იყო ნაკურთხი, ბერძნის ეპისკოპოზისაგან. ეს მღვდელი დღისით ნამდვილი

შესლიძანი იყო და ღამე ქრისტიანი, ერის კაცის ტანთ-საც-
მლით იარებოდა. ხალხში სალოცავს ოთახში კი ოგი ფილო-
ნით შეიმოსებოდა. მღვდელს ჰყვანდა ვაჟი-შვილი, და ეს ამ-
ხადებდა მას, რომ მამის შემდეგ მღვდლათ შვილი უნდა კურ-
თხეულიყოს. ამათ გვარის წევრთ ასე მოუხერხებიათ ხოლმე
ყოველთვის და ესენი ყოფილან მღვდლებად.

მღვდელი საეკლესიო ნივთებსაც ინახავდა, ბარძიმ, ფე-
შხუმს; სამთლებსაც აკეთებდნენ, სამთლებს შიშის გამო ცო-
ტას ანთებდნენ, საკმელს კი ხშირად აკმევდნენ; სხვა რამ სა-
ეკლესიო ნივთებიც ჰქონიათ, ნამეტურ ძველი ხატები, მაგ-
რამ ყველა ესენი მათ სწყობიათ სალოცავ ოთახის ერთს დო-
ლაბში, რომლის კარებიც კედელში ისე ოსტატურად ყოფი-
ლა ჩატანებული, რომ ხამი, უცხო კაცი იმას ვერ გაარჩევდა,
ვერას შეატყობდა. საიდუმლო ქრისტიან-ქართველები საი-
დუმლო ლოცვას გარდა მცირედ კარშიაც ქრისტიანობდნენ.
მაგალითებრ, შობა ღამეს ამათ იცოდნენ „ალილოს“, თქმა:
პატარა ბიჭები ერთად შეიკრიბებოდნენ და აქა-იქ ქართველ-
ებთან „ალილოს“ ძახილით წავიდოდნენ; ოსმალთა მოლა, ხო-
ჯები კი ასე ჰფიქრობდნენ: რომ ვითომც ბავშვები მღერია-
ნო. ქართველნი ყველა ქრისტიანთ დღესასწაულებსაც იგო-
ნებდნენ ხოლმე და ნამეტურ უქმობდნენ შობას, აღდგომას,
წყალ-კურთხევას, ახალ წელიწადს და ელიობას, ქრისტი-
ანულ მარხვასაც ინახავდნენ, საიდუმლო ქრისტიან ქართვე-
ლებს ერთი ჭანელი ხოჯა და ერთი მოლა გადაეკიდა: ესენი
დიდის ოსტატობით ადევნებდნენ მათ თვალ-ყურს და უკანა-
სკნელ დარწმუნდნენ ქართველთა ქრისტიანობაზე, ამიტომ
მათ საჩქაროდ დააბეზღეს ქართველნი. ოსმალოს სასულიერო
მთავრობამ მალე კაცები გამოგზავნა; გამოძიება მოახდინეს,
და რამდენიმე ბავშვი გატეხეს, რომ იგინი ქრისტიანობდნენ.
პატარები რომ არ გამოეტეხათ, დიდრონებთან კვანვერას
შეიტყობდნენ. საქმე გამოაშკარავდა, ქრისტიანებთან საქმის
დამალვა აღარ იქნებოდა. ამათ მიმართეს ასე:

— ბატონებო, თქვენ რა გეპრიანებათ ჩვენის რჯული-საგან, ჩვენ ხომ მუსლიმანებიცა ვართ.

— არ შეიძლება, თუ მუსლიმანი ხართ, მუსლიმანი უნ-და იყოთ და არა გიაური—ქართველი, გიაური და მუსლიმა-ნი ერთად არ შეიძლება რომ იქმნეს.

— ჩვენ გიაურები არ ვართ, ჩვენ გურჯები ვართ, მიუ-გეს ქართველთა.

— თქვენ სუყველას დაგხოცავთ, არც ერთს აღარ დაგ-ტოვებთ. მიუგეს ოსმალთა.

— ნება თქვენი აღსრულდეს, ხოლო ჩვენ რაც ვართ ის ვიქნებით და იმითივე გავსწყდებით.

საქმის გამოძიების და გარკვევის შემდეგ საიდუმლო ქრი-სტიანი ქართველები სიკვდილით იქმნენ განკითხულნი. დანი-შნულს ღღეს გაიყვანეს ისინი და ზოგი სახრჩობელაზე ჩამოჰ-კიდეს და დაახრჩეს, ზოგს თავი მოჰკვეთეს და ზოგი დაჩეხეს; მაგრამ არც ერთმა მათგანმა ამ დროს წარბიც არ შეიხარა. ქართველთა დახოცვის შემდეგ ოსმალთა მოსძებნეს სამლო-ცველო ოთახიც, იქ იპოვეს ყველა საეკლესიო ნივთები და წიგნები; წიგნებს ცეცხლი მისცეს და დასწვეს, ოქრო ვერც-ხლის ხატები თვით წაიღეს და დაჰყიდეს, სხვა და სხვა ნივ-თები კი თათრებს დაურიგეს, სამლოცველო ოთახიც მთლად დააქციეს.

ოსმალებმა ესენი ასე უწყალოდ მიტომ დასაჯესო, რად-განაც სხვა ქართველების ეჭვიც ჰქონდათო, რომ სხვებიც თუ არიან აქ ვინმე ჩუმი ქართველ-ქრისტიანები, იმათ ნახონ ამა-თი ჟღეცა, წყვეცა და თავი გაანებონ გიაურობასო. შემოხსენე-ბულ ქრისტიან ქართველთ გარდა სხვებიც ყოფილან ჩუმი ქრისტიანები, რომლებიც აქა იქ სხვა-და-სხვა სოფლებში სცხო-ვრობდნენ და ჩუმად ქრისტიანობდნენ. ამათ რა ნახეს თავი-ანთ მოძმეების დიდი ტანჯვა-წამება, შემდეგ თვითონაც გან-შორდნენ ქრისტიანებს და სრულია მუსლიმანობა იწყეს,—მე-ტი გზა აღარ ჰქონდათ, რას იზავდნენ! ასე და ამ გვარად მოსპეს ოსმალებმა მურღულში ქრისტიანობა, ამის მოსპობის

შემდეგაც მურღულელი ქართველი ქრისტიანულს წესებს არ სტოვებდნენ თურმე და, როგორც ერთმა ბერძენმა (ლაზარევმა) მარწმუნა, „ალილოს“ თქმა მურღულში გათათრებულ ქართველთა შვილებს 1870 წლებამდის სცოდნიათ. შობა ღამეს თურმე ესენი ამ ლოკვით დაივლიდნენ და მიულოცავდნენ იმ ქართველთა ოჯახებს, სადაც ასეთი მილოცვა მოსწონდათ. ჩვეულებად შერჩათ კიდევ საღვთოს დაკვლა და წითელი კვერცხების შეღებვა, მაგრამ ოსმალთა მძლავრობის მეოხებით არც ეს იქმნა დიდხანს დაშთენილი მათში; უკანასკნელ ომის წინად ყველა ესენი სასტიკის ბრძანებით იქმნა მათში აღკრძალული და მოსპობილი.

დღეს, მურღულში, ქრისტიანობის აღარაფერი ნიშნებია დაშთენილი; მურღულელი ნამდვილი ფანატიკოსები არიან, მოძულენი ქართველთა და საქართველოსი. უკანასკნელს ომის დროს ყველაზედ დიდის ფანატიზმით ესენი აღმოჩნდნენ. მთელი მურღული ოსმალში წავიდა.

უწყიან რომ მურღულელების მსგავსადვე იბრძოდნენ ქრისტიანობის დასაფარავად პარხალის ხეობის ქართველთ მაჰმადიანთა ზოგიერთი სოფლელებიო ამ საუკუნის 1860 წლებამდის პარხალის ერთს სოფელში ქართველ მაჰმადიანებს ქრისტიანობაც ეკავათ და საიდუმლოდ ქართველობდნენო, მღვდლად მათ მღებრძე ჰყანდათო. მაგრამ ამათაც შეუტყეს ოსმალეებმა და დასჯა დაუპირესო. პარხლელებმა თავი გაიმართლეს, სიკვდილს გადარჩნენ, მხოლოდ ქრისტიანობას კი სამუდამოდ გამოემშვიდობენო, ამ ცნობას დ. ბაქრაძე და გ. ყაზიბეგიც მოიხსენებენ. 1873 წ. დ. ბაქრაძეს, ლივანაში მგზავრობის დროს, შეხვედრიან ისეთი მოხუცებული მაჰმადიანები, რომელთაც უამბნიათ, რომ პარხალში და მურღულში 1833 წლებამდე, იყვნენ ისეთი ქართველი მაჰმადიანები, რომელნიც საიდუმლოდ ქრისტიანობდნენო.

ქედის მუფთის ხალიფაშვილის ნამბობი.

როგორც შემიტყვია ჩვენის ძველებისაგან, ოსმალნი იმ კუთხეების ქართველთ უფრო მალე ათათრებდნენ და ქართულ ენას ავიწყებდნენ, სადაც ქალაქი ადგილები იყო და იქ ფაშები ისხდნენ, სწორეთ ამის მიზეზია, რომ არღაპანისკენ, ახალციხის, არღანუჯის და ართვინისაკენ ქართველნი ადრევე გაათათრეს სისხლის ღვრით და ქართული ენაც დაავიწყეს. სადაც ფაშები არ იყვნენ და კაი მაკანები, იქით თათრობაც გვიან შევიდა და ქართული ენაც მიტომ დარჩა. ოსმალთ ძრიულ სძულთ ქართული ენა, ადრე მე, ჯამეში, ქართულად ვქადაგებდი, წარმოიდგინეთ, რომ ამაზედ თათრის მოლა, ხოჯები გადამემტერნენ, სტამბოლში დამაბეზდეს, ამაზედ პასუხი მომთხოვეს და მეც ღროით ავხსენ საქმის გარემოება: ქართველთ მძულვარება მოლებს და ხოჯებს ედებათ კისერზედ ცოდვათ.

შავშეთის და იმერხევის გამაჰმადიანება.

(ნამბობი ბერიკაცებისაგან შავშეთშივე).

ჩვენს ბერს კაცებს მოვესწარ და ისინი ამბობდნენ, რომ თორთომ ხეობის გამაჰმადიანების შემდეგ ტაო გამაჰმადიანდა და ამის შემდეგ ზარუშეთიო; ზარუშეთის შემდეგ შავშეთი და შავშეთს შემდეგ იმერხევი. ყველაზე გვიან აქარა და მაქახელი გამაჰმადიანებულა. ამათ ასი წელიწადი უბრძოლიათ სჯულისთვის, კინალამ მთლად გაწყვეტილან. მერე ერთს ამათ ჭკუიანს კაცთაგანს უთქვამს:

— ჯანუმ, რაზე ვიხოცამთ თავებს და ბედი ავად ვაწყდებით აქა-იქ? აგერ სხვები გამაჰმადიანდნენ და ჩვენც გავმაჰმადიანდეთო.

ჩვენ მოგვბაძეს მათ, ჩვენ შემდეგ მირატის ხევი გამაჰმა-

დიანდა და მირატის ხევის შემდეგ აჭარელნი, მაგრამ ზოგი ხეობა აღრე, ზოგი გვიან. მე ვკითხე მას:

— ზარუშეთს, — თქვენ რომელ მხარეს უწოდებთ? — ჩვენს ქითაბში (წიგნში) ზარუშეთი არსად მოიხსენება, ჩვენში ერუშეთს იტყვიან. საით სძევს ზარუშეთი?

— შავშეთის გადაღმა, აღმოსავლით, არდაჰანის მხარეს, სადაც თვით არდაჰანი სძევს; აგერ, შეხედე არსიანის, შავშეთის და არდაჰანის ტიტულიკანა მთებს, აი იმ მთებს იქითა მდებარე ადგილებს ზარუშეთი ჰქვია.

მე ვკითხე:

— კარგად, ეხლა მივხვდი, რომ ჩვენს წიგნებში მოხსენებული ერუშეთი თქვენებური ზარუშეთი უნდა იყოს. ეს, მე მგონია, მას შემდეგ უნდა შეცვლილიყოს, რაც ეს ქვეყანა ოსმალთ დაიჭირეს.

— ალბად, ასე იქნება. ოსმალნი შავშეთსაც სხვა სახელს უწოდებენ.

რა სახელს, ვკითხე მე.

— ხან „ნისლათას“, ხან „ნისლიანს“. ჩვენს ძველებს ასე უთქვამთ მათთვის და მათაც ეს სახელი ჩაუწერიათ თავიანთ ქითაბებში (წიგნებში).

— ეს კარგი; აბა ეხლა ის მიაბზეთ, თუ შავშეთისა და იმერხევის ხალხი როგორ გამაჰმადიანდა?

— აი როგორ გამაჰმადიანდა: პირველი ღმერთის ბრძანება იყო და მერე ჩვენი მუჰამედისა. ქრისტიანი რომ გამაჰმადიანდება, ის უეჭველათ სამოთხეში წავაო, იმას რაც უნდა ცოდვები ჰქონდეს, სიკვდილის შემდეგ ღმერთი აპატიებსო. ეს ამბები და ღვთის ბრძანება ჩვენ მალე ვერ შევიტყუეთ. სანამ შევიტყობდით, მანამდის ოსმალებს ვეჩხუბებოდით, რა ზორი გვქონდა, მაგრამ არა გვესმოდარა და უბრალოდ თავებს ვიხოცავდით. ასე, ჩვენ როცა ეს ამბები შევიტყუეთ, მაშინ ჩვენ ჩვენი ნებით გამაჰმადიანდით, ვისაც არ უნდოდა გამაჰმადიანება, ისინი თქვენსკენ გამოიქცნენ. ვინც აქ დარჩა, ყველამ თაყვანი-სცა მაჰმადიანობას.

პირველათ ვინც გამაჰმადიანდა აქვენში, ის ხომ წმინდა, კარგი კაცი იყო?

— ოო, რასაკვირველია, რა ფიქრი უნდა, დიდი, სუფთა კაცი ყოფილა.

— ვინ იყო ის კეთილი და წმინდა კაცი?

— აგერ, შეხედე, აი იმ მთას, იმ მთის ხეობაზე სძევს სოფ. მიქელეთი; იმ სოფ. მიქელეთში ძველად ერთი ზენგინი (მდიდარი) კაცი სცხოვრობდა. ერუშეთი რომ გამაჰმადიანდა, მაშინ ეს კაციც გამაჰმადიანდა, სხვა ამის ნათესავები კი თქვენსკენ გამოიქცნენ, რადგანაც მათ გამაჰმადიანება არ ინდომეს. გვარად რას ეტყვიან იმ ძველს კაცი კაცს?

— იმ მემელექეთის სახელს, მიქელეთს, მიქელ ოღლის, მიქელაძეს, ესენი ზათ სულ აქაურები ყოფილან. ამიტომ ჰქვიან ამ სოფელს და ხეობას მიქელეთი. მიქელაძეები დიდი გვარის ფაშებიც ვოფილან გურჯისტანის დროს.

— მერე, რა ჰქმნა იმ მიქელეთელმა დიდმა კაცმა? ვკითხე მე.

— იმან ის ჰქნა, რომ გამაჰმადიანების შემდეგ ის დანიშნეს არდაჰანის უფროსად და ბეგობა მისცეს. რადგანაც ის ძალიან ცდილობდა ხალხის გამაჰმადიანობას. იმ დროს ერთი ჩვენი ძველებთაგანი არდაჰანში ჩასულა და მიქელაძეს გამოსცხადებია. მიქელაძეს უცვნია, კარგად მიუღია და ამისთვის უთქვამს: ბიჭო, რაზედ იხოცავთ თავებსაო, მაჰმადიანობა წმინდა სჯულთ ყოფილა; ქრისტიანი რომ გამაჰმადიანდება, ის პირდაპირ სამოთხეში წავაო. რაზე იჭირვებთ ძმანო, საქმეს, გამაჰმადიანდით და მოისვენეთ დავიდარაბისაგანაო.

ჩვენ ძველს სიტყვა მიუცია. მიქელოღლის ამისთვის ერთი კარგი ცხენი უჩუქებია და ეს ისე გამოუსტუმრებია იმერხევში. ჩვენი ძველები აზნაურები ყოფილან, მთელი ხეობა მათ სჭერიათ, სოფ. წყალსიმერში მდგარან. ამათ შეუყრიათ იმერხევის ბეგიები და აღიები: თურმანიძე, საღირასძე, ლომინაძე და მრავალიც სხვანი და უთქვამს მათთვის მაჰმადიანური სჯულის სიწმინდავე, სამოთხეში წასვლა, ცოდვების პატივება და არ-

დაჰანის ბეგისაგან დაპირებული წყალობის მიღება. ესენი წასულან მალე არდაჰანში, უნახავთ მიქელაძე, იმას კარგად მიუღია, ყველაფერი სჯულის საქმეები შეუტყობინებია, თან ფადიშახის მოწყალებას დაჰპირებია და ბოლოს გამოუსტუმრებია ესენი ჩვენსკენ. ესენი მოსულან შინ. მალე ამ ხეობის სოფლის ხალხი შეუყრიათ ერთად და თავიანთი სურვილი განუცხადებიათ. ხალხს მათი აზრი კარგად მიუღია, ამათ გახარებიათ კიდევ და უთქვამთ:

— დიდის სიხარულით ვიწამებთ მუჰამედს და ნამდვილი მაჰმადიანები გავხდებით.

აქ მალე მოუყვანიათ ხოჯა-მოღები და ხალხს თავის ნებით დაუწყია გამაჰმადიანება. რამდენიმე ხნის შემდეგ შავშეთისა და იმერხევის ხალხი მთლად გამაჰმადიანებულა. ამ დროს სოფ. წყალსიმერს, შუა სოფელში ეკკლესია ყოფილა, ეს ეკკლესია დაუქცევიათ და ეკკლესიის მასალით იმავე ალაგას დღევანდელი ჯამე დაუდგავთ. ამ ალაგას ახლა ახალი ჯამე სდგას. ასევე კიდევ სხვა სოფლებში გააკეთეს, ეკკლესიები დააქციეს და ეკკლესიის მასალით იმავე ადგილას კარგი ჯამეები დააკეთეს.

— რატომ ტბეთის ეკკლესია კი არ დააქციეს? ვკითხე მე.

— ტბეთის ეკკლესია იმიტომ არ დააქციეს, რადგანაც შავშეთი და იმერხევი ერთობ ადვილად გამაჰმადიანდა. აქარღობსავე და მაქახლელებსავე ამათ დიდი სიხელი არ დაუღვრიათ: როგორც უთხოვნიათ თუ არა, ესენი მაშინათვე გამაჰმადიანებულან ღმერთის ბრძანებით. ტბეთს რაღაზედ დააქცევდნენ, მაგაზე უკეთესს რას გააკეთებდნენ, რომ დაექციათ? იმავე თავითვე ეგ ჯამედ გადაუკეთებიათ. იმიტომ დარჩა ეგ ქლესია აქამდის, თორემ ეს რომ ჯამედ არ ყოფილიყო გაკეთებული, იქნება აქამდის არც კი მოედწია.

— შენის ფიქრით, ეს რამდენი თაობა უნდა იყოს მას შემდეგ გასული, რაც აქ მაჰმადიანობა შემოვიდა? ვკითხე მე.

— მეექვსე თაობა, რადგანაც ჩემი მამის მამა იტყოდა, რომ ჩემი ბაბა, (მამა) ქრისტიანი ყოფილა და პატარა გაუმა-

ჰმადიანეზიათო. მას შემდეგ 300 წელიწადი უნდა იყოს გასული. მაჰმადიანები ასეთი კაცები არიან, რომ ტბეთი არ დააქციეს, ჯამეთ გადააკეთეს და ხალხს მისცეს სალოცავად, და თქვენ კი ჩვენი ახალციხის ჯამე ქლესიად (ეკლესია) გადააკეთეთ, ზანგინები ჩამოჰკიდეთ და არახუნებთ.

სხვა ძველი კაცები ამ რიცხვს უარს ყოფენ და ამბობენ, რომ ამ ადგილების გამაჰმადიანებიდან 200 წელიწადზე მეტი არ უნდა იყოს გასულიო, ჩვენ ასე გაგვიგონიაო.

ამის შესახებ საუბარი დაუწყე და აუხსენი საქმის ვითარება და ისიც, რომ ძველად ეს ჯამე ქართველების სალოცავად იყო-მეთქი, მაგრამ მან არ დაიჯერა და ეს კი მითხრა.

— ჩვენ ქლესიებსაც პატივს ვსცემთ, რადგანაც ჩვენ გურჯები ვყოფილვართ, მხოლოდ გამჩენი ღმერთის ნებით ჩვენი ძველები გადაბრუნებულან. ამიტომ ჩვენ ჩვენი ძველების სალოცავები არ გვეჯავრება. ქლესიებს მიტომ აქცევდნენ, რომ დანაქცევის მასალით ჯამეს აკეთებდნენო. ტბეთს გარდა რამდენი კიდევ სხვა ეკლესიები არის დარჩენილი და ჯამეებათ გადაკეთებულიო. ხახულის ეკლესია, თორთომისკენ ართვინიდან 5 დღის სავალზე, იშხანას და პარხალს, ესენი დღეს სულ ჯამეებათ არის დაკეთებული. ამათზე იტყვიან შემდეგ: „ხახულის ეკლესიის სილამაზე, იშხანის სიჭრელე და პარხლის დაჯდომა და დასვენებაო“. ეს ეკლესიები თამარ მეფეს გაუკეთებია. ამის გაკეთებისთვის მას ფული დაკლებია. ამიტომ მას თავის ნაწნავი თმები მოუჭრია, ის გაუყიდნია და იმით ანაღები ფულით შეუთავებია ხსენებული მონასტრები. ქვაბლიანი და ფოცხოვის ხალხი მაშინ გამაჰმადიანებულან, ჩვენს ძველებთან ერთად. ზარზამაც მიტომ არ დააქციეს. რაც დიდი ეკლესიები არის დარჩენილი, ყველა ჯამეებათ იყო გადაკეთებული. ეხლა კი ისევ გურჯებს უთმობენ ამ ქლესიებს. ტბეთში მიტომ მოვშალეთ ჯამე და ცალკე დავდგით.

შავშეთის გამაჰმადიანება და ტბეთის ტაძარი.

(ნაპობი შავშეთის მაჰმადიანის გორდაძის მიერ, ციხის თავის მამასახლისის მიერ, ლომინაძის და სხვათა მაჰმადიანთა).

ტბეთის ეკლესია ამ მხარეში პირველი ეკლესია არის, ასეთ ეკლესიას კაცი ვერსად ნახავს. მე ბევრი ეკლესია მონახავს, ბევრად ამაზე დიდი, ნაგრამ ასეთი კონტა, ლამაზი ეკლესია კი არსად მინახავს. ამბობენ, რომ ეს ეკლესია თამარ დედოფალს გაუკეთებიაო. ზენში ძველი კაცებიც იტყოდნენ ხოლმე, რომ თამარ მეფეც შიგ ამ ეკლესიაში მარხიაო. თამარ დედოფალს აქ, შავშეთში უცხოვრია, ეს ადგილები და ხალხი ძლიერ ჰყვარებია. ამ სოფლის ადგილები და ტყეები მსულ შავშეთის ხალხისათვის დაუმტკიცებია. იგი ძალიან კარგი ხელმწიფე ყოფილა. იმის სიკვდილის შემდეგ აქ ოსმალები მოსულან და ყველაფერი სოფლები და ადგილები აუღიათ. ხალხი თავის ნებით ჩაბარებია. ჩხუბი არ უქნიათ. მერე მაჰმადიანობაც შემოსულა. ჩვენები მალე გამაჰმადიანებულან. ამათ ოსმალოსთვის უთხოვნიათ ასე:

— ჩვენ გამაჰმადიანდებით, თქვენს ბრძანებას შევასრულებთ, მხოლოდ თქვენთან ერთი სათხოვარი საქმე გვაქვს; თუ ამას შეგვისრულებთ, მაშინ უფრო ერთგულნი ვიქნებით თქვენიო.

— ბრძანეთ, სთქვით, უთხრეს ოსმალთა.

— ჩვენ ვითხოვთ, რომ ჩვენ გამაჰმადიანების შემდეგ ტბეთის ეკლესია არ დააქციოთ, რადგანაც იმ ეკლესიაში ჩვენი თამარ დედოფალი მარხია. იქ არის მისი მეზელოუხი, თუ ის დაგვიქციეთ, ჩვენ ამას ვერ მოვითმენთ, მთლად გავწყდებით.

— ძრიელ კარგი, სალოცავს სახლის კედლებთან რა ხელი გვაქვს, რომ დავაქიოთ? იყოს მაგრე, ჩვენ ხელს არ ვახლებთ. ჩვენ ისევ თქვენს სალოცავად გავაკეთებთ, ჯამედ გადავაკეთებთ.

— ნუ, შენი ჭირიმე, ჩვენ სხვა სალოცავს გავაკეთებთ,

ეგ მაგრე დარჩეს და დაკეტილი იყოს მისი კარები. გადაკეთებით იქნება ჩვენ ღმერთი გავარისხოთ. შიუგო ხალხმა.

ამათ ეგონათ, რომ ოსმალებმა ეს ადგილები დროებით აიღეს. ამათ აქედან მალე გავრეკავთ და მიტომ ეს ეკლესია ჯამეთ რათ გადავაკეთოთო. ის კი არა და ოსმალებმა უფრო გაიმაგრეს ფეხი და შავშეთით სხვა ადგილების დაჭერაც დაიწყეს და ხალხსაც მაჰმადიანობა გამოუცხადეს. საქმე სხვა რიგად წავიდა. ხალხს ჯამეს კეთება დააწყებინეს, ამათ ჯამეს კეთება გაუძნელდათ. ერთმა სთქვა:

— ბატონო, ჯამეს რალაზე ვაკეთებთ, ჩვენი სალოცავი აქ არ არის, გავალოთ მისი კარები და შიგ დავიწყოთ ლოცვა.

ხალხი თანახმა გახდა. მალე ოსმალთ გამოუცხადეს ეს ამბავი. ოსმალთ ნება მისცეს, მალე კარები გააღეს, შიგ შევიდნენ, მაჰმადიანებრ მოაწყეს და ლოცვა დაიწყეს. მინარად პატარა ეკლესია გააკეთეს, სადაც ზანგინები იყო, სხვა რამეები მიწაში დაუფლავთ. რაც ეს ეკლესია ჯამეთ არის გაკეთებული, მას შემდეგ ორასი წელიწადი იქმნება.

— ეკლესიის ზოგიერთი კედლები რომ დაქცეულია ეს რისგან მომხდარა, ვის დაუქცევია, ან შიგ ვის წაუხდნია?

— ეგ არ ვიცი, ბატონო, იტყოდნენ ხოლმე, რომ ეს დაქცეულები წინადაც იყოვო, სანამ ჯამედ გადაკეთდებოდა. ძველ ჩხუბიანობის დრო შიგ აქაური ხალხი შედიოდა და თავს იმაღლავდა, გარედან მტერი მოადგებოდა და ზარბაზნებს ესროდაო და მისგან დაქცეულო. შიგ კიდევ ეჯებებს წაუხდენიათ. ჩვენში იტყვიან. რომ ეს ქვეყანა ეჯემსაც (სპარსნი) ეჭირათ და ამათ წაახდინეს შიგაო. ჩვენ ვერ წავახდენდით მასაო, რადგანაც ძველებისაგან სიტყვა გვაქვს დარჩენილი, რომ ამ ეკლესიას ხელა არ ახლოთ, ერთი ქვაც არ დააკლოთო.

ახლა ამ ეკლესიას ზემოთ (გუმბათს) მეხი დაეცა, ჩვენ შევშინდით, ჯამე სხვაგან გავაკეთეთ 1500 მ. დაგვიჯდა. ამ ეკლესიას ხელი არ ვახლეთ, ამის მინარა დავაქციეთ მხოლოდ,

ქვები ვიხმარეთ იქ. ამბობენ, ეკლესიაში რომ დიდი ქვა
სძევს, მის ქვეშ მარხია თამარ მეფეო.

(მეორეს ნაამბობი).

ეს ადგილები საქართველო ყოფილა, ჩემი მამაც ასე იტ-
ყოდა, იმასაც ასე გაუგონია თავის მამისაგან და იმის მამასაც
ასე გაუგონია თავის ძველებისაგან. ჩვენ სულ ქრისტიანები
ვყოფილვართ, ჩვენი ხელმწიფე თამარ დედოფალი ყოფილა.
ის რომ მომკვდარა, იმის შემდეგ ჩვენ მეფე აღარ გვყოლია,
წავმხდარვართ. ჩვენს ბებეგიებს აქ ოსმალები მოუყვანიათ და
ეს ადგილები ჩაუბარებიათ.

ასე უთქვამთ:

— ჩვენ ჩვენი მეფე მოგვიკვდა, აღარა გვყავს და ამ ქვე-
ყნის მეფე თქვენ ბრძანდებოდეთ, თქვენ გაბარებთ. იმათ უთ-
ქვამთ:

— ჩვენ ჩაგებარებთ, მივიღებთ ყველაფერს თუ კი ჩვენს
სჯულს მიიღებთ და გათათრდებით.

მაშინ, აქ, ტბეთის ეკლესიაში, ერთი დიდი ქეშიში მჯდარა
და იმას უთქვამს:

— ჩაგბარდებით, მაგრამ არ გავმაჰმადიანდებით. გამაჰმა-
დიანება რა საჭიროა. ოსმალთ უთქვამთ.

— ჩვენ ძალათ ავიღებთ და გავამაჰმადიანებთ, მაშინ
უარს ვეღარ იტყვიო.

ქეშიშმა უთხრა:

— როგორც გერჩიოთ, ისე ჰქენით, მე ხალხს ნებას არ
მივსცემ, რომ გამაჰმადიანდნენ.

ხალხს ძრიელ შეეშინდა. ქეშიშთან მისულან უთქვამსთ:

— ქეშიშო, ჩვენ ჩვენი მეფნი არა გვყავს და რა ვჰქნათ
მაშ? ჩვენ ოსმალებთან ჩხუბს ვერ გავბედავთ, თქვენ თუ არა
გნებავთ იგინი, თქვენ წაბრძანდით სხვაგან.

ქეშიშმა გაიგონა ხალხის სიტყვა. მოჰკრიბა ეკლესიის
ბარგი, თქვენსკენ წამოვიდა და ყველა ისინი იქ წამოიღო.
ამას შემდეგ ხალხი ოსმალთ ჩაბარდა და მალე გამაჰმადიანე-

ზაც დაიწყეს. გამაჰმადიანებულებმა სალოცავად ეს ეკლესია გააკეთეს და აქნობამდის ჩვენ შიგ ვლოცულობდით. ზოგნი ძველი კაცები იტყოდნენ, რომ ამ ეკლესიის შუა ალაგას მიწაში ჩაფლესო. მისი ზანგინებიც იქ დაუმარხავთ ძველათაო, გამაჰმადიანების შემდეგ, რაც რამ ყოფილა, სულ მიწაში ჩაუმარხავთო. ჩვენი ძველების სიტყვა გამართლდა და ახლა რავდენჯერმე თქვენებური კაცები იყვნენ აქა, ეკლესიის ადგილები დათხარეს, შიგ მუხელოურები აღმოჩნდა, იქ რალაცაები ნახეს, ამოალაგეს და თან წაიღესო.

— ქართული ენა როგორღა დაჰკარგეთ, თქვენ აქაურები არ უნდა იყოთ?

— აქაური გახლავართ, მე აქ დაბადებულ-გაზრდილი ვარ, არსიანის მთის იქით ფეხიც არ გამიდგამს, ისევ დავბერდ.

— მოხდა ასე, რომ დავჰკარგეთ. როცა გავმაჰმადიანდით, მერე მაჰმადიანურათ დავიწყეთ სწავლება. ბერიკაცები ქართულად ლაპარაკობდნენ და პატარები კი ეჩვეოდნენ ოსმალურს. სასამართლოებში ყოვეთვის ოსმალურად გველაპარაკებოდნენ. მოლა-ხოჯებიც ოსმალურად გვალოცებდნენ და, მაშ მეთი რა გზა გვქონდა, რომ არ დავვესწავლა მაჰმადიანური!

— თქვენ რომ დაისწავლეთ მაჰმადიანური და ქართული დაივიწყეთ, რატომ თქვენ სოფლებს ახლო მდებარე სოფ. ახალდაბამ, ჯვარემა და გარყილოფმა კი არ დაივიწყა? ეს როგორ მოხდა? ვკითხე მე.

— მაგაზე ასე იტყოდნენ, რომ ეგენი ერთობ გვიან გადაბრუნდნენ სჯულიდან, გვიან მიიღეს მაჰმადიანობაო. ოსმალნი მათ ძალით არ ამაჰმადიანებდნენ, და იგინი კიდევ არ მაჰმადიანდებოდნენ და გამაჰმადიანებულებთანაც მისვლა-მოსვლა არ ჰქონდათ; ერთმანეთში ჰქონდათ მეგობრობა, ნათესაობა, და ყოველთვის ქართულს იტყოდნო. იმერხევზედაც მაგრე გამიგონია და ასეც იტყოდნენ, რომ შავშეთის გამაჰმადიანების დროს, ნახევარზე მეტი ხალხი გაიქცა, არ გამაჰმადიანდაო; სოფლები განახევრდა, სახლები და მამულები ცა-

რიელები იყოვო; ოსმალებმა აქ ქურთები და თურქები მოიყვანეს და დაასახელესო. ისინი აირივნენ ჩვენში და მერე იმათის ლაპარაკით და მეზობლობით ჩვენც ოსმალური ლაპარაკი შევისწავლეთ და ქართული დავკარგეთო. ქართულის დავიწყება პატარებიდგან დაწყებულაო, რადგანაც ჩვენი და ქურთის და თურქის ყმაწვილები ყოველთვის ერთად იყვნენ ხოლმეო. იმერხევში კი ოსმალებს არაფინ ჩაუყვანიათ და არც დაუსახლებიათო.

(მესამეს ნაამბობი).

შავშელებმა ქართული ენა მიტომ დაჰკარგეს, რადგანაც ამათზე წინეთ გოლამ (კოლა) დაკარგა, ზარუშეთმა (ერუშეთი) და სხვა ადგოლებმა. ჩვენი ძველები იტყოდნენ, რომ ჩვენ ქართულს ვიტყოდითო და ერუშეთი, გოლა, თორთომ-ოლთი კი მაჰმადიანურს ლაპარაკობდნენო. იქ რომ ჩავიდოდით და რამეს ჩავიტანდით გასასყიდლად და ქართულს ვიტყოდით ჩვენ გაგვიცნობდნენ და გვეტყოდნენო:

— ბიჭო, რაზე ვერ დაისწავლე მაჰმადიანური ენაო? თქვენ აჭარლები ხომ არა ხართო? რატომ რჩებით მაგრე ბეჩათო? ქართული მუსლიმან კაცს არ მოუხდება? რომ-თათრული ვერ დაისწავლოს, მაშ ლოცვებს როგორ დაისწავლითო?

შავშელებს თათრული ენის სწავლება დაუწყევიათ და შეუსწავლიათ ნელ-ნელა. ესენი ხანდისხან ყარსს, არდაჰანს და ოლთს რომ მიდიოდნენ სავაჭროდ, იქ მაჰმადიანის და ქურთის ქალებს ირთავდნენ ცოლად, და მოჰყვანდათ შინ იმ აზრით, რომ ყმაწვილებმა მაჰმადიანური დაისწავლონო; თორემ ჩვენებური ქალები შვილებს ქართულად ელაპარაკებოდნენ და ამიტომ პატარანი მაჰმადიანურს ვეღარ სწავლობდნენო. ძველად შავშეთის სოფლებში არ ყოფილა არც ერთი ოჯახი, რომ იქ ორი თუ არა, ერთი მაჰმადიანის ან ქურთის ქალი მაინც არ ყოფილიყოს, ამიტომ გადაბრუნდა შავშეთის ხალხი ქართულის ენიდგანაო.

იმ დროს, აჭარ-მაჭახელი ქრისტიანები იყვნენ და ჩვენსა

და იმათ შუა დიდი ჩხუბი იყო ხოლმე. ოსმალნი ჩვენ აჭარაში აღარ გვიშვებდნენ, რომ იქ აჭარა მაჭახლელებთან ქართულად არ გველაპარაკნა, რადგანაც იგინი ჩვენ გვემტერებოდნენ, მაჰმადიანურად არ ლაპარაკობდნენ, მტერობით გაცარცვაც დაგვიწყეს, მთლად ფირალად გახდნენ, შავშელ კაცს სადაც დაიჭერდნენ, იქ მაშინათვე გაჰქუცავდნენ, წაართმევდნენ ყველაფერს, ვინც ძალაზე დაუდგებოდა, იმას თავსაც მოსჭრიდნენ. აჭარლებზე უარესი მაჭახლელები იყვნენ. მათგან ყოველთვის შეწუხებაში ვიყავით, სადაც დაგვიჭერდნენ, გვცემდნენ, გვცარცვამდნენ, გვბოცავდნენ, ვინ იცის რაებს არ გვიშვებოდნენ. მთლად აგვიკლეს, არ მოისვენეს, აღარც ჩვენ გვასვენებდნენ, — შავშელნო, რად გამაჰმადიანდითო! ამიტომ ყველაფერ ცუდს საქმეებს ჩადიოდნენ. იგინი აღარც მუშაობდნენ, არც სთესდნენ, არც ხნავდნენ, მარტო-მარტოდ ფირალობდნენ და ჩვენის შრომით სცხოვრობდნენ.

ამათ ისე არიეს ქვეყანა, და ხალხი იმ ზომამდის შეაწუხეს, რომ უკანასკნელ ოსმალმა დაიჭირა იგინი. მაგრამ არც იმათ დამორჩილნენ. იმათაც დიდხანს ეჩხუბებოდნენ და არ მორჩილდებოდნენ. ბოლოს მათ გამაჰმადიანება დაუწყეს. არც ეს ჰქნეს ადვილად. ამისთვისაც ჩხუბობდნენ, უკანასკნელ მაინც გამაჰმადიანდნენ და გამაჰმადიანების შემდეგ კი ცოტად დაგვიმეგობრდნენ, რადგანაც ჩვენის სჯულის იყვნენ. ბევრი იტყოდნენ ხოლმე, რომ აჭარელნი ადრე შავშეთში რომ მოვიდნენ და ტბეთის ეკკლესიას დაინახავდნენ, გარედ პირჯვარს დაიწერდნენ, ქრისტიანულად ილოცავდნენ და შიგ შესვლის შემდეგ კი მაჰმადიანურადაო. აჭარელებსაც დიდად უყვარდათ ტბეთის ეკკლესია, და ამ ეკკლესიის დაქცევა რომ ვისმეს გაეებენა, იმას აჭარელნი ცოცხალს აღარ გაუშვებდნენო.

შავშეთში, ამ 40 წლის წინად, ყველა მოხუცმა კაცმა და ქალმა იცოდა ქართული ლაპარაკი. ამის შემდეგ აქ ხმები მოჰფინეს, რომ გურჯიჯას ენაზე ლაპარაკს თავი გაანებეთ, თორემ დღეს თუ ხვალ რუსი მოვა აქ, ტბეთს აიღებს და მაშინ ვინც კი ქართულად იტყვის რასმეს, იმას უეჭველად გააქრის-

ტიანებენ. შავშელთ დიდად ეშინოდათ ამისი და ამიტომ ყოველი შავშელი თავის შვილს მხოლოდ მაჰმადიანურს ლაპარაკს და წერა კითხვას ასწავლიდა. ასე და ამ რიგად შავშეთში ქართული ენის ძირიანად ამოვარდნის დრო 1840 წლიდან იწყება. შავშელთ მოაშბეთა უკანასკნელ მე შემდეგი სიტყვა ვუთხარი: ქართული ენა ამოვარდა იმ კუთხეში, სადაც ძველად ესევე ენა ჰყვოდა. ოსმალთა მეოხებით დაეცა დასავლეთ საქართველო. მაგრამ ღმერთმა არც იგინი დასტოვადევსქედის ქართველ მაჰმადიანები ძრიელ უკან ჩამორჩენილი მუსულმანები არიან ჩემი მოგზაურობის დროს, მთელს ხეობაში ერთი ჯამე ვერ ვნახე, რომ იქ ხოჯა, ან მოლა ყოფილიყოს მლოცველად. გამაჰმადიანების შესახებაც აქეთ ბევრი ამბები იციან მოხუცებულებმა. თუ არ შეტკრიბასულ დაიკარგება ეს ძველებური ძვირფასი ამბები.

დევესქელის ხეობის გამაჰმადიანება.

(ნაამბობი სოფ. პეტრულის მცხოვრებ ქართველ მაჰმადიან ეუბასაგან, და ამის მოხუც მამის და სხვათა მაჰმადიანთაგან).

დევესქელის ხეობა სძევს ლივანაში, აგი ლივანიდან აღმოსავლეთ-სამხრეთით მიემართება. შვენიერი ხეობა არის, მეტად ცუდი გზები კი აქვს, დევესქელის ხეობაზე აღრე ოცზე მეტი სოფელი ყოფილა, ეხლაც ამოდენივეა. მაშინდელ დევესქელის სოფლის ხალხთა კარგ ეკლესიად პეტრულის პატარა ეკლესია ყოფილა. ამ ეკლესიის გვერდით წელიწადში ერთხელ ხალხი შეიკრიბებოდა და ლოცვას და ლხინს გადაიხდიდა. დევესქელის ხალხი ძალიან მხნე და ყოჩაღი ხალხი ყოფილა.

ოსმალებმა ლივანის გამაჰმადიანების შემდეგ მაჭახელასა და დევესქელის ხეობას გამაჰმადიანებას მიადგნენ. მაჭახელმა ძლიერ იწინააღმდეგა, ბევრი სისხლი დაღვარეს, ამათვე მიჰბაძეს დევესქელის ხეობის ქართველთაც. ხალხი გაწყდა თითქ-

მის, განახევრდა სოფლები, მაგრამ მაინც ვერა გააწყეს
ოსმალებსაც მობეზრდათ ჩხუბი და დროებით თავი დაანებდა
ხალხში მოიფინა ხმები, რომ ოსმალები ქართველებს აღ
ამაჰმადიანებენო. ყველანი ემადლიერებოდნენ ამაჰმადიანებს.

მაღე დევესქელის ხეობა ხელახლა გაივსო ხალხითა. ა
ხალხი საქართველოდგან მოსულა, რადგანაც მათ შეუტყვიათ,
რომ დევესქელის ხეობაში, სოფლებში ცალიერი სახლები
ბევრგან არისო, გარდა ამისა საცხოვრებელი მიწებიც ბევ
რიაო. ამ ადგილებს ხალხი მით უფრო ეტანებოდა, რადგანაც
აქეთ პურის მოსავალიც იცის. დევესქელი მაღე გაივსო ხალ
ხით, მოშენდა ისევ ძველებურად სოფლები და გამრავლდა
ხალხი.

განვლო დრომა და ოსმალთა ხელახლა დაიწყეს ბრძო
ლა და მეცადინეობა ამაჰმადიანების შესახებ. მაღე დევესქე
ლის ხეობასაც მოადგნენ. დევესქელის ხალხი შეიარაღდა, ხელ
ახლა ჩხუბი დაიწყეს. მაგრამ ძალი აღარ იყო. ოსმალთ დევე
სქელის ორივე მხრის ხეობათა გზები შეჰკრეს და სასტიკის
ბრძანებით ამაჰმადიანება გამოაცხადეს. მეთი გზა აღარ იყო,
ხალხი უნდა ამაჰმადიანებულიყო, თორემ ყველას ანიაგება
ელოდა. მაღე სასტიკი ბრძანება გამოიცა და ხალხმაც იწყ
გამაჰმადიანება, მთელი დევესქელის ხეობა ამაჰმადიანდა.

იმ დროს, აქა იქ თითო ოროლა მღვდლები იყვნენ
ხალხს ქრისტიანებრ აღოცებდნენ, მაგრამ ამანაც დიდხანს ა
გასტანა. მღვდლებს ლოცვები აღეკრძალათ და გარეკილ იქ
მნენ სხვაგან. ვინც ამაჰმადიანება ისურვა, ისინი აქ დასტო
ვეს. პეტრულში დარჩენილა ერთი მოხუცი მღვდელი, რომე
ლიც ჩუმიდ აღოცებდა ხალხს ქრისტიანულად. ეს მღვდელი
მთელს დევესქელის ხეობის ეკლესიებს ჰპატრონობდა და უვ
ლიდა. ხალხი, რადგანაც ახლად ამაჰმადიანებული, ამ მღვდელს
საკმარისად პატივს სცემდა, ყველა ემორჩილებოდა მის სიტ
ყვას. ხოჯებიც არ უშლიდნენ, რადგანაც იგი ბერიკაცია და
დღეს თუ ხვალ მოკვდებაო. ასეც მოხდა, მოხუცი მღვდელ

მალე გარდაიცვალა. ამის შემდეგ დევესქელში მოისპო მთლად და სამუდამოდ მღვდლების რიცხვი.

თუმც მღვდლები აღარ იყვნენ, მაგრამ ხალხი მაინც ჩუმად ქრისტიანობდა და ლოცულობდა აქა-იქ ეკლესიებში, ნამეტურ პეტრულის ეკლესიაში. მოხუცი მღვდელიც პეტრულის ეკლესიაში მდგარა. სიკვდილის შემდეგ იქვე დაუმარხავთ ჩვენ ხოჯებს. ხალხის ჩუმს ლოცვებს და ქრისტიანულს წესებს ჩვენმა ხოჯებმა ჯეროვანი ყურადღება მიაქციეს და იგი-ნი სასტიკად უკრძალავდნენ ქრისტიანებრ ლოცვას და მალვით ეკლესიებში სიარულს, მაგრამ მაინც ხალხში ვერ სპობდნენ ქრისტიანობის სიყვარულის ნიშნებს. რამდენიც ისინი წინააღმდეგნი იყვნენ, იმდენი ჩვენები უფრო მაგრა და სასტიკად ასრულვდნენ ყველაფერს.

იმ დროში კი შიგა და შიგ შეგნებით, ნამდვილი მაჰმადიანობის მექონი ქართველნიც მრავლდებოდნენ; ხოჯები მალე დარწმუნდნენ მასზედ, რომ ხალხს მალე ვერ დავავიწყებთ თავიანთ წეს-ჩვეულებასაო. მათ ითათბირეს და უკანასკნელ იჩივლეს ბათუმში, რომ დევესქელის მუსლიმანები ჩუმად ქრისტიანობენ და რა უნდა ვშველოთ მათაო? ბრძანება მოვიდა: რომ რაც ძველი ეკლესიები აქვთ, სულ დაუქციეთ და ხალხსაც სასტიკად აღეკრძალოს ეკლესიებისაკენ სიარული და ქრისტიანებრ ლოცვაო.

ბრძანების შესასრულებლად მალე ჯარიც მოვიდა და ხალხს გამოეცხადა ბრძანება.

— მთავრობა გიცხადებსთ თქვენ, რომ დღეის შემდეგ ქრისტიანობის აღარ ილოცოთ რა, თორემ ყველას თავები დაგეჭრებათ.

— ჩვენ მაჰმადიანები ვართ, თათრის რჯული გვიჭირავს, ამას სუფთად ვასრულებთ და სხვაც რომ ვილოცოთ, ამასთან ვის რა საქმე აქვს? მიუგეს ქართველთა,

— ეგ არ შეიძლება, ბრძანება ასე არის! სთქვეს იქ მყოფ ხოჯა მოლებმა.

ასევე მიუგეს ჯარის კაცთა და მალე განაცხადეს ხოჯებმა შემდეგი:

— აბა ვინც ნამდვილი მუსულმანები ხართ, გამოდით და პეტრულის ეკლესია დააქციეთ.

— ჩვენ თუმცა ნამდვილი მაჰმადიანები ვართ, მაგრამ პეტრულის ეკლესიას ვერ დავაქცევთ, ეს არ შეიძლება, იგი ჩვენს ძველებს გაუკეთებიათ ჩვენთვის და ჩვენ რას ვემართლებით, რომ იგი დავაქციოთ.

— არ შეიძლება, უნდა დააქციოთ, გაისმა ხმა მოლა-ხოჯებისა და ჯარისაც.

საქმე ძალაზე მივიდა, ხალხს ორგულობას სწამებდნენ: ალბად ნამდვილი მაჰმადიანები არა ხართ, რომ ამ ეკლესიის დაქცევა არ გინდათო, სულ ამ ეკლესიის ბრალია, რომ დევსქელის სოფლების ხალხი ჩუმად ქრისტიანობსო. ამის დაქცევა აუცილებლად უნდა მოხდესო. მოხუცებულ ქალებსა და კაცებს ძლიერ ეწყინათ თურმე, კინალამ ჭირილი დაიწყეს, მაგრამ რას გააწყობდნენ, საქმე ძალაზე მივიდა.

მაშინ ქართველ ახალ გამაჰმადიანებულებში რამდენიმე კაცი გამოსულა და ამათ უთქვამთ:

— ჩვენ დავაქცევთ, ჩვენი ფიქრი ნურათურის გაქვსო, ჩვენ ნამდვილი თათრები ვართ.

— კეთილი, სთქვეს ხოჯა-მოლებმა.

მალე მოზიდეს ბარი, ნიჩაბი, წერაქვი და სხვა იარაღები და შეუდგნენ ეკლესიის დაქცევას. ერთი ხოჯა წინამძღვრობდა ამას. ერთმა გათათრებულმა წერაქვი აიღო, ავიდა ეკლესიის თავზე და დაქცევა უნდა დაეწყო. ამან პირველად წერაქვი ჯვარს დაჰკრა, ჯვარი მოვარდა, მაგრამ თვით დამკვრელიც ვერ დარჩა იქა, ისიც უცბად გადმოვარდა ძირს, კინალამ მოკვდა, ხალხმა იყვირა:

— ღმერთი არ ყაბულობს მის დაქცევასაო.

— ჩვენ დავაქცევთო, იყვირეს მოლა, ხოჯებმა და ახლა სხვა თათარი აგზავნეს მალლა გუმბათის დასაქცევად, მაგრამ ვერც ამან მოახერხა, ამასაც იგივე დღე დაადგა, რაც პირ-

ველს. ერთიცა და მეორეც ავადმყოფი წაიყვანეს შინა და ლოგინში ჩააწვინეს. ერთს ამათგანს იმ დაქცევის დროს რაღაც საეკლესიო ნივთები ეშოვნათ და შინ წაეღო. წამლები ავად გახდა თურმე და ძლიერაც შეწუხდა. ერთ ღამეს ასეთი სიზმარიც ნახა მან:

— მე თქვენი ძველების ხელით ვარ გაკეთებული და გამშვენებული, ჩემში თქვენი ძველები ლოცულობდნენ და ღღეს კი თქვენ მე მქუცავთ, და მაქცევთ. რას მემართლებით? რა დამიშავებია თქვენთვის? ჩემი ნივთი ჩემს გვერდით მაინც იყოს! ჩემი სიტყვა შეისმინე, თორემ ბოლოს ერთობ შეგანაწებ. კარგად არ გახდები.

ავადმყოფმა სიზმარს ყურადღება მიაქცია, საჩქაროდ გაიქცა, ის ნივთი მიიტანა და ეკლესიის გვერდით დასტოვა. ამის შემდეგ ის ავადმყოფი ძალიან მალე მორჩა. ხალხი გაოცდა ამაზე. ერთ კაცს კიდევ იქიდან რაღაც ქინძისთავი წაეღო, მეორე-მესამე ღღეს ავად გამხდარიყო და შემდეგ გაგიჟდა კიდევ. მერე სიზმარი ენახა და პეტრულის ეკლესიის ჩივილი შეეტყო, რომ ნუ მაქცევთ მაგრე და ნუ მქუცავთო. მან ის ქინძისთავი საჩქაროდ მიიტან იქ და დასდო, რის მეოხებითაც იგი მალე მორჩა. ამაზე ხალხი ერთობ გაჰკვირდა.

უკანასკნელ ყველანი დარწმუნდნენ მასზე, რომ ამ ეკლესიას ძალა ჰქონიაო, და ამიტომ მას ნუ დავაქცევთო, ხალხიც ამას ითხოვდა. მოლა, ხოჯებიც დარწმუნდნენ ამაზე და მის დაქცევას თავი დაანებეს. მერე აქ მომსვლელ მაჰმადიანებსაც არ უშლიდნენ ლოცვას, ხალხიც დიდხანს იარებოდა სალოცავად, მაგრამ უკანასკნელ ესეც დაივიწყეს, რადგანაც მაჰმადიანობა წმინდათ მტკიცდებოდა აქედ.

ჩვენ გაგმაჰმადიანდით, ღღეს ნამდვილი მაჰმადიანები ვართ, მაგრამ ამ ეკლესიის ამბებს კი არ ვივიწყებთ და მას ერთ კენჭსაც არ მოვაცლით. ვინც რამეს წაიღებს მისგან, ჩვენში ნათქვამია, რომ იგი კაი ღღეში არ ჩავარდებაო. სწორედ ამის მიზეზი გახლდათ, რომ 1890 წელს ჩვენმა თათრებმა ამ ეკლესიას კარებიც გაუკეთეს და შეუბესო. ამ ეკლესი-

სიაში აქაურებს ჩუმი ლოცვა 1830 წლებამდის ჰქონიათ. დევსქელში სრულად ქრისტიანობის ნიშნების მოსპობის დროსწორედ ამ წლებს მიეწერება.

(ნაამბობი ს. ორცველის აბდულ ეფენდი მიქელაძისაგან).

შავშეთი მიტომ გამაჰმადიანებულა, რადგანაც ამაზე წინად გოლა გამაჰმადიანებულა, ერუშეთი, თორთომი და თავსკერი (თაოსკარი); ამათ შემდეგ ჩვენ გავმაჰმადიანებულვართ, ახალციხემ იმ დროს უკვე გამაჰმადიანებული ყოფილა. ფოცხოს და ქვაბლიანსაც ცოტათი წინად დაუწყეს გამაჰმადიანება; იქ ხალხი არ თათრდებოდა, ბევრნი აქეთ-იქით გაიქცნენ, სოფლებში ბევრი სახლები ცარიელი დაშთა. იქ ოსმალთა თათრები მირეკა და დააყენა. ბოლოს იქაურნიც გამაჰმადიანდნენ, მოსულ ხალხში აირივნენ და თავიანთი ენა დაჰკარგეს ჩვენ ცოტა ხნით მათ შემდეგ გავმაჰმადიანდით.

ბერიკაცებისაგან გამიგონია, რომ შავშელნი მეტად ლაჩარი ხალხიაო, რასაც ეტყვი, იმას დაგიჯერებენო. ოსმალთა მათ ძლიერ ეშინოდათ. იგინი მალე გამაჰმადიანდნენ და ცდილობდნენ, რომ ყველაფრით ოსმალებს დაჰგვანებოდნენო. ამიტომ ოსმალნი მათ არ ვნებდნენ, ქართულიც მიტომ დაივიწყეს თურმე.

აჭარელნი კი ასეთი არ იყვნენ. ესენი ოსმალოს ასი წელიწადი ებრძოდნენ ქვეყნის დაჭერის დროს, შერე სჯულის გამოცვლის გამო ჰქონდათ ჩხუბი, ხოცვა, ჟლეტა, წყვეტა და სისხლის ღვრა. ყოფილა ისეთი დრო, რომ ესენი ოსმალოს სისხლს დალევდნენ ომის დროს და ნამეტურ მაჭახლელნი. ამათ მოაბეზრეს ოსმალნი; იგინი ვერას აწყობდნენ. ამ საუკუნეში აჭარლებმა ოსმალნი კინძლამ გარეკეს აქედან, ომი ასტეხეს და ოსმალოს ბევრი ჯარის კაციც მოუკლეს. ოსმალმადიდის ტანჯვით და შრომით გაათათრა აჭარელნი, მაგრამ სრულიად მაინც ვერ მიიმხრო თვისკენ, ამათში ქართული ენა ვერ მოისპო, მცირედაც ვერაფერი ავნო.

ოსმალებმა აქარლებს ბევრნაირად დაუწყეს პატივისცემა, სულთანს თავის მცველბად ყოველთვის აქარლები ჰყვანდა და მათში ზოგნი ფაშობამდისაც მიაღწევდნენ. აქარელს რომ ესურვა ოსმალოს სამსახურში შესვლა და რამე ადგილის შოვნა, იგი მალე მიაღწევდა თავის წადილს, რადგანაც ოსმალთ აქარლებისთანა ყოჩაღი ქვეშევრდომი იშვიათად ჰყვანდა, და ამიტომ აქარლებს სიამოვნებით აძლევდნენ უპირატესობას. ამ უპირატესობის მინიჭებით აქარელი მიაღწევს თავის მიზანს, იგი ხდებოდა სადმე მთელი მაზრის უფროსად, და ისიც შუაგულს და განაპირს ოსმალოს ხალხსა და ქალაქებში. ყველა ეს პატივისადები მხარეები ოსმალთაგან აქარელთათვის იმ მიზნით იყო შემოღებული, რომ ამ ოსტატობით და აქარლების დაყვავებით აქარაში მაჰმადიანობა მტკიცე ნიადაგზე დამყარებულიყო, აქარელი ოსმალოს ერთგული გამხდარიყო და როცა საჭირო იქნებოდა, მაშინ იგი დაუზოგავად გამოსულიყო ბრძოლის ველზე მტრის წინ საომრად. ოსმალთა მიაღწიეს თავიანთ წადილს, აქარლებს ქართული ყველაფერი ამოაცალეს, სული, გული, გრძნობა და ხასიათიც კი, მხოლოდ ვერ ამოაცალეს ქართული ენა და ვგონებ ამის ამოცლას ისინი მალე ვერც მოახერხებენ, თუმცა 1850 წლების შემდეგ აქაც იწყეს მედგრად მოქმედება და მოღვაწეობა ქართული ენის წინააღმდეგ.

ოსმალთა ზოჯა-მოღებები და თვით ქართველ გვარის ხოჯებიც აქარელთ ისე აზიზლებდნენ ქართველებს, რომ ქართველთ თვით სისხლის დაღვევასაც კი უქადაგებდნენ. მაინც მათ მიაღწიეს საწადელსა და აქარლებს ისე შეაძულეს ქართველობა, რომ უკანასკნელ ომის დროს, მაგალითებრ 1877 წ. აქარელნი ქართველებს ისე უმზერდნენ როგორც თავიანთ დაუძინებელ მტერს, სისხლის დამღვეს და ათასიც სხვა ამ გვარებს. აქარელი მონატრე იყო მის, რომ მათ მთელი საქართველო დაეკავებინათ და ქართველი ერიც სულ მოესპოთ და გაეწყვიტათ. ასეთი მტრობა იყო ჩვენში დათვისილი ჩვენს მოძმე ქართველ ქრისტიანებზედ.

(ნაამბობი შავშეთის სოფელს გარყილუფში. შავშეთას, ჯვარებს და ივეთს მცხოვრებ მოხუცებულებთან).

ქართველები გათათრების დროს მაგრად იდგნენ. ამათ-ოსმალთ მორიდება არ ჰქონდათ. ოსმალოს შიშს ესენი არ ემორჩილებოდნენ. ერთი სოფლის ხალხი მეტად უარს იდგამაჰმადიანებაზე. დიდროვან თათრის კაცებს ასე უთხრეს:

— გინდ ე ყელები დაგვჭერთ, გინდ ქოროხში ჩაგვყარეთ და გამაჰმადიანება კი არ გვინდა. ვერ გაგმაჰმადიანდებით!

— ჩვენ გაგმაჰმადიანებთ, მაგის ფიქრი ნუ გაქვსთ, ბევრს თქვენისთანებს უთქვამთ, რომ არ გავთათრდებითო, მაგრამ ბოლოს გათათრებულან. იწამეს წმინა სჯული, მიუგეს ოსმალოს დიდმა კაცებმა.

— ჩვენგან ეგ არ იქნება, ნუ ელით მაგას! ჩვენ ჩვენის ძველებისაგან ფიცი გვაქვს მიღებული, რომ ჩვენ იმათ სჯულს არას დროს არ ვუღალატებთ. მიუგეს ქართველთა.

— მაშ ეგ არის თქვენი პასუხი, არ მაჰმადიანდებით რალა? ბოლოს ინანებთ, ჩვენ ძალით გაგმაჰმადიანებთ და თქვენი უარი უბრალოდ დაშთება.

— ვნახავთ, მაგრამ გეტყვით იმას, რომ ასე იქნება თუ ისე ჩვენ მოლა-ხოჯებს-მეჩითებს ვერ დავემორჩილებით. პირველ გამაჰმადიანების დროს ქართველნი საერთოდ მეჩითს უწოდებდნენ სუნნის სალოცავს, რასაც დღეს ჯამე ეწოდება. ოსმალნიც ასე უწოდებენ „ჯამეს“.

ოსმალნი შეუდგნენ გათათრების საქმეს და მალე ამ ცნობილ სოფლის ხალხსაც დაუწყეს გამაჰმადიანება, ესენი დიდად გაგულისდნენ, გაჯავრდნენ. ჯავრთან ძალი არ შესწევდათ, თორემ ოსმალებს კბილებით დაჭვლეჯდნენ. ამათაც მალე წახუხდათ საქმე. რომელი სოფელიც ამათ ამაგრებდა და დიდს მეგობრობას უწევდა, იმ სოფლის ქართველთა იწყეს გამაჰმადიანება. რავდენიმე ხნის განმავლობაში იგინი მთლად გამაჰმადიანდნენ და იწყეს მაჰმადიანურად ლოცვა. ბევრნი კი გამაჰმადიანების შემდეგაც ქრისტიანობდნენ ჩუმად.

— ბიჭო, რაიზა გამაჰმანდიანდით, ქრისტიანობას როგორ სჯობია მაჰმადიანობა?

— ხოჯა-მოღებმა გვითხრეს, რომ ქრისტიანობა ღებბაო, მაჰმადიანობა კი მაგრდებაო, ჩვენ დავიჯერეთ ესა; ჩვენ ქრისტიანები ვართ და ძალი არ მოგვდევს! აბა თუ ჩვენი რჯული მართალია, აბა ქრისტემ გვიშველოს მაშ, რატომ არ გშველის? იგინი უსჯულოები არიან და ჩვენზე, სჯულიანებზე უფრო ძლიერნი, მუჰამედი მათ შველის!

— აი, თქვე ოხრებო, თქვენა, თქვენ მაჰმადიანობაზედაც ლაპარაკობთ? მიუგეს ქართველთა.

— მეტი რა ზორი გვაქვს, რომ ასეა საქმე? დღეს ჩვენ მაჰმადიანები ვართ და დღეში ხუთჯერ ვლოცულობთ. უსჯულოები ვართ და ასე სუფთად ვიქცევით და როცა ქრისტიანები ვიყავით, მაშინ კი ჩვენ დღეში ერთხელაც არ ვლოცულობდით.

— რატომ არ ლოცულობდით, ვინ გიშლიდათ, რას შვრებოდით მაშა?

— რასა და ყურძენს ვკრეფდით, ღვინოს და არაყს ვწურავდით, ვსვამდით და ვითვრებოდით, დამთვრალნი ერთმანეთს ვეჩხუბებოდით, ვსცემდით, ვაგინებდით და ყველა გონჯს საქმეს ვშვრებოდით. ლოცვისთვის ვიღას სცალოდა? მიუგეს გამაჰმადიანებულთა.

ამათ კინალამ ჩხუბი მოუვიდათ, კარგად შელაპარაკდნენ, ერთმანეთს დიდად გაუწყრნენ, გაჯავრდნენ.

გამაჰმადიანებულებმა იწყეს ცხოვრება და მეცადინეობა. სადაც ქრისტიანად დაშთენილნი იყვნენ, ამათ იგინიც აიყოლიეს და ლივანაში მაჰმადიანობამ იწყო მოფენა. ესენი ყველას არწმუნებდნენ, მაჰმადიანობა კარგი არის, ჩვენ ვცადეთო, თქვენც სცადეთ და ამაზე დარწმუნდებითო. ტყუილად თავებს ნუ წაიხდენთო, ჩვენს ძველს სჯულს იმდენი ძალა არ აქვს, რამდენიც თათრებისასაო. ხალხს სჯეროდა ამ კაცების სიტყვები და ადვილად თათრდებოდნენ, ამ საქმეების გამო ქრისტიან

ქართველები დიდად ჯავრობდნენ, გამაჰმადიანებულებს სასტიკად გადაეკიდნენ, იმათ გამოუცხადეს ასე:

— ოსმალთა ჩხუბს თავს დავანებებთ და თქვენ დაგიწყებთ ჩხუბს, არ შეგარჩენთ სჯულიდან გასვლას. ეკლესიების ჯამეთ გადაკეთების ნებას არ მოგცემთ, დაიცადეთ თქვენა! ესენი ასე ამბობდნენ, მაგრამ გამაჰმადიანებულთა იწყეს გაძალუანება. საქმემ მალე იქამდის მიაღწია, რომ ტბეთის საყდარი ჯამეთ გადააკეთეს და მაჰმადიანურად მორთვა დაუწყეს. ქრისტიან ქართველებს ეს ამბავი დიდად ეჯავრათ. მრავალნი ეტყოდნენ მათ:

— ბატონო, რა ზორი გაქვსთ, რომ მაგრე სტირით და სწუხთ, რა წახდება მით, ღმერთის სალოცავად იქნება. რა არის აქ სატირალი?

ქრისტიანები დაემუქრნენ თათრებს: არ შეგარჩენთო, თქვენს ჯავრს ამოვიყრითო. ამათ აი რა მოუხერხებიათ ახალ გამაჰმადიანებულებისათვის.

რამდენიმე ალაგას ჯამეს ცეცხლი მისცეს და გადასწვეს და ეს ისე მოახერხეს, რომ მათ ვერავინ რა შეუტყო. თავიანთ მეგობარ ახალ გამაჰმადიანებულს ქართველთა ჯამეებსაც ავნეს.

ჯამე ხისაგან იყო გაკეთებული, მაგრამ გვარიანი ჯამე კი იყო, ჯამეს საძირკვლის მაგიერ დიდრონი ბოძები ჰქონდა ნიციემული, ამ ბოძებზე იდგა ჯამე. ქრისტიან ქართველებმა ამ ჯამეს ძირის ბოძებს დაჭრა დაუწყეს, ნელ-ნელა ძირს უფულურობდნენ. ეს ჯამე მაღალ ალაგას მდგარა, წინ დიდი გადმოსავარდნი ჰქონია. ერთ დღეს ხალხს მოუყრია თავი და შესულან ჯამეში სალოცავად ხოჯა დამდგარო თუ არა ლოცვაზე და უთქვამს „ელაუექბერ“ და მუხლი მოუყრია, ამის მუხლის მოყრის უმაღვე მთელი ხალხიც დამხობილა ძირსა. ამ დროს ჯამეს უგრიალია და დაქცეულა მთლიად ხალხი და ჯამე კლდეში ჩაცვივნულან. ზოგი მომკვდარა, ზოგი დამტვრეულა და ზოგი კი გადარჩენილა. ამ ჯამეს დაქცევის საქმე სტამბოლამდის წავიდა, აქ კი ვერავინ მიხვდა მის მიზეზს, თუ

ეს ახლად გაკეთებული კარგი ჯამე რა მიზეზით დაიქცა. ქართველებმა დაცინვა დაუწყეს გამაჰმადიანებულ ქართველებს:

ასე ეფენდუმ, ქართველები უბრალოდ მტრობდნენ წმინდა ისლამს და ათასნაირ ბოროტებას ჩადიოდნენ, მაგრამ მაინც ღმერთმა ისლამი დაიფარა და ქართველებში განავრცოიგი. მერე უთქვამსთ:

— ბიჭო, აგერ ნახეთ, რა მოგივიდათ! ღმერთმა დაგანახვათ, რომ თქვენ კაი საქმეებს არ შვრებით, სჯულიდან ხელს იღებთ. თქვენ პატარა მოითმინეთ და ბევრ სხვა რამეს გაჩვენებთ ღმერთი. ახლა მაინც არ დაიჯერებთ, რომ მაჰმადიანობა ქრისტიანობას არ სჯობია და, გინდ სჯობდეს, მაინც ქართველი კაცისთვის სჯულის გამოცვლა კარგი არ არის?!

— ჩვენ რაკი გადავბრუნდით, მოხდა ეს საქმე, ეხლა ვერ გადმოვბრუნდებით. დაიცადეთ, ვნახოთ, თუ სხვა ჯამეებიც დაიქცევა, მაშინ კი გავბედავთ და გადმოვალთ ისევ ძველს სჯულზე. მეტი გზა არ იქნება.

— აბა, შეილო, ეკლესიებზე რომ ამბობდით, რომ ღვებო, იმდენ ხანს ვერ სძლებენ, რამდენსაც ჯამეებიო, აბა ნახეთ, თქვენი ახალი ჯამე როგორ დაიქცა დამპალი სახლივით! აბა ერთი ეკლესია გვაჩვენეთ, რომ ის თავის ნებით იყოს დაქცეული?

ამ შეითნებმა თურმე ისეთი სიტყვები უთხრეს იმ ახალ გათათრებულებს, რომ კინაღამ სჯულიდან გადააბრუნეს იგინი. ბევრი კი მიიმხრეს თურმე თვისკენ და ჩუმად დააწყებინეს გიაურულად ლოცვები:

ის შეითანები აი რას შვრებოდნენ თურმე: აქეთა სოფლებში დაძვრებოდნენ და ზოგს ჯამეს ჩუმად ცეცხლს აძლევდნენ, ზოგს ძელებს უჭრიდნენ, ქვის ჯამეებს სხვათრივ აზარალებდნენ და მათის ოსტატობით ზოგი ჯამე ცეცხლისაგან იწოდა, ზოგი მთლად იქცეოდა, ზოგს კედლები ენგრეოდა. მთელი დუნია დაფიშმანდა მმაზე, მაგრამ მიზეზი ვერ შეიტყეს. გიაურებს კი ერთმანეთში ფიცი ჰქონდათ მიცემული, რომ არავის რა შევატყობინოთ.

ხალხს კი ისე ეგონა, რომ ყველა ეს უბედურებანი გამჩენელი ღმერთის ბრძანებით ხდებოდა, ამას თვალთ გვაჩვენებს, რომ სჯულიდან ხელს ნუ იღებთო, ნუ მაჰმადიანდებითო! ამიტომ მრავალთა იწყეს უკან გადაბრუნებაო. სჯულის გადაბრუნება ღმერთს არ ჰოეწონა, ამიტომ მან ერთს ქართველს გულში წმინდა ჰაზრი ჩაუნერგა: ეს ქართველი ქრისტიანი მივიდა გამაჰმადიანებულ ქართველებთან და უთხრა:

— ძმებო, თქვენს ჯამეებს გამჩენელი ღმერთი კი არ აქცევს, არამედ ქართველები აქცევენ და ცეცხლს ძღვევენ უჩუმრად, თქვენ კი სხვა გგონიათ, მეც იმათში ვერიე, აი გიჩვენებთ ყველაფერს.

ოსმალთა და ახალ გამაჰმადიანებულთ გაეხარდათ. ამათ დაუწყეს ქართველებს ჩუბად ზვერვა. დამბეზლავი ქართველიც მალე შეუერთდა ისლამს. მაჰმადიანობა მიიღო. ამის ნათესავ ქართველებმა შეიტყეს ამ კაცის გამაჰმადიანება, ამათ სთქვეს, რომ ახლა კი შეგვიტყობენ საქმესაო. გამაჰმადიანებული გაგვცემსო. ამათ ჯამეების ქცევა-ნგრევას და ცეცხლის ძღვევას თავი გაანებეს, საქმე ცუდათ წაუვიდათ, გამჩენელმა ღმერთმა არ შეარჩინა, ყველაფერი შეიტყეს ოსმალთა. ამათ მალე გაიგეს თურმე, რომ ჩვენი საქმე ცუდათ არისო, ან გაგვაჰმადიანებენ და ან თავებს დაგვჭრიანო. გამაჰმადიანებას ჩვენ ვერ ვიზამთო, რაც უნდა დაგვემართოს, ჩვენ მაინც გიაურები უნდა ვიყოთ, ისე უნდა ვილოცოთ, როგორც ჩვენს ძველებს ულოცნიათო.

ესენი თურმე ერთ ღამეს მოემზადნენ გაქცევასა და როცა შუალამე გახდა და სოფლის ხალხს დაეძინათ ღრმა ძილით, მაშინ ამათ აღკაზმეს ცხენები, ზედ შესხეს ქალ-ბაღანა, ვისაც ფეხით შესძლებია სიარული, ის ფეხით წასულა, თან წაუღიათ მხოლოდ ლოგინი და წასულან უჩუმრად და გასულან ქრისტიანების მიწაზე. მეორე დღეს მაჰმადიანები შევიდნენ სახლებში და სახლები ხაღვით მთლად ცარიელი დახვდათ, არსად ერთი კაცი ხლარ იყო. მთლად ამათი ქონება, საქონელი და ავეჯი კი აქ დარჩენილიყო, ყველა ესენი ახალ გამა-

ჰმადიანებულებმა და თურქებმა აიღეს და გაინაწილეს, ზოგი ქონება და ნივთები ამ შეითანებისაგან დაწვარ და დაქცეულ ჯამეების განახლებას მოანდრამეს. ამ სოფლის ხალხის გაქცევის შემდეგ აქეთკენ მაჰმადიანებით მთლად მოფენილა. ესენი იყვნენ თურმე გაუტეხავნი და ესენი რევდნენ ქვეყანას.

ქართული ენის დაკარგვა შავშეთში.

(ნაამბობი შავშეთის სხვა და სხვა სოფლის მოხუცებულ ქართველთაგან).

არდაჰანი (არდაგანი) გამაჰმადიანებულა, იქაური ქართველები ბევრნი სხვაგან გაქცეულან, არდაჰანის სოფლებში ქართველების ცოტა ხალხი დარჩენილა, ზოგნი შავშეთში გადმოსულან, — მაშინ შავშეთი მთლად ქრისტიანი იყო, ქართულად ლაპარაკობდა. არდაჰანის გამაჰმადიანების შემდეგ შავშელებზე წინეთ ფოცხოვი და ქვაბლიანი გამაჰმადიანდა, აქედამაც ბევრი ხალხი გაიქცა გურჯისტანისაკენ, იგინიც არ მაჰმადიანდებოდნენ, მაგრამ საქმე გაუძნელდათ. დარჩენა აღარ შეიძლებოდა. ამ აღგილების ხალხმა მალე იწყეს თურქულად ლაპარაკი, მცირე ხნის განმავლობაში მათი ყმაწვილები მთლად შეეჩვივნენ თურქულს და ქართულ ენას ივიწყებდნენ. ამ დროს შავშეთშიაც შემოვიდა თათრობა. შავშელთა მიიღეს მაჰმადიანობა, ამათ მიჰბაძეს არდაჰანს, ფოცხოვს, ქვაბლიანს და იწყეს მათებურად, თურქულებრ ლაპარაკი, ყველა სცდილობდა რომ თურქული ესწავლათ, მოლა-ხოჯებიც იტყოდნენ შემდეგ დარიგებას:

— ჩვენი სჯულის ენა თურქულია; ეცადეთ, რომ ეს ენა დაისწავლოთ, თორემ გურჯიჯა თქვენი საქმე არ არისო.

ჩვენი სოფლის ხალხი კეთილი ხალხია, უფროსის სიტყვის გამგონი. მათ მოისმინეს მთავრობის და მოლა-ხოჯების თხოვნა, თურქულ ენის შესწავლა დაიწყეს; თურქულის შესწავლის დროს ქართული ენის შენახვის თაფრ აღარ ჰქონდათ,

ამიტომ დაჰკარგეს ქართული ენა, დაავიწყდათ. დღეს, შავშეთში ქართული ენა არავინ იცის, მაგრამ ჩვენ მაინც გურჯები ვართ. მე ქართული არ ვიცი, მაგრამ ჩემს თავს გურჯს ვუწოდებ. ოსმალნიც ასე გვიწოდებენ. აი ამიტომ დავიწყებიათ შავშელთ ქართული ენა, რადგანაც ესენი მორჩილნი ყოფილან თავიანთის უფროსების. ქართული ენის დავიწყების პირველი ბრძანება ახალციხის თაშისაგან გამოდიოდა, ამიტომ პირველად იქით ივიწყებდნენ ქართულს, ამ საქმეში ახსიხელები, ქვაბლიანელნი და ფოცხოველნი გვჯობდნენ, ისინი ჩვენზედ მალე ივიწყებდნენ ქართულს.

(მეორეს ნაამბობი).

შავშეთის ხალხი გამაჰმადიანებულა, ბევრი მათგანი აქარაში გაქცეულა, რადგანაც გამაჰმადიანება არა სდომნიათ; შავშეთის სოფლები განახევრებულა, ისე, რომ თითო სოფელში 10—15 კომლი მოსახლე დარჩენილა, ამაზე მეტი ცარიელი სახლები. ამ ცარიელ სახლებში საცხოვრებლად ოსმალებს თურქები და ქურთები მოუყვანიათ და დაუსახლებიათ. ამ დროს შავშელნი გამაჰმადიანებულან. შერე გამაჰმადიანებულს ქართველებს თურქებს და ქურთებს შუა ნათესაობა ჩამოვარდნილა, ერთმანეთს ქალებს მიათხოვებდნენ, ქირვათ გაჰყვებოდნენ. რადგანაც ქართველები გამაჰმადიანდნენ, ამიტომ მათ თათრული ენის შესწავლა იწყეს; შავშელთ მალე შეისწავლეს თურქული, თურქებმა და ქურთებმა კი ვერ დაისწავლეს ქართული, ამათთვის არც იყო საჭირო რომ დაესწავლათ ქართული ენა. ყველას თათრული უნდა სცოდნოდა, რადგანაც ხემწიფე და მთავრობაც თათრის იყო.

ყველა დიდი კაცები თათრულად ლაპარაკობდნენ, ამიტომ ქართველებმა დაივიწყეს ქართული ლაპარაკი, ოსმალორად დაიწყეს საუბარი. ეს საქმეები მაშინ უფრო წავიდა წინ, როცა ქართველებს, ოსმალებს და ქურთებს შორის ნათესაო-

ბა ჩამოვარდა. შავშელნიც ხშირად ირთავდნენ ოსმალოს და ქურთის ქალებს. რომელ ოჯახშიაც თურქის, ან ქურთი ქალი შესულა ცოლად, იმ ოჯახის შვილებს ქართული მალე დავიწყებიათ. მე მოვესწარი ისეთ მოხუც ბერ კაცებს, რომელთაც ქართული ლაპარაკი კარგად იცოდნენ. დღეს, მათ შვილის შვილებმა კი ქართული აღარ იციან, რადგანაც ზემოხსენებულ მოხუცებულთა ახალგაზდობაში ზოგს ქურთის ქალი მოეყვანა ცოლად და ზოგს თურქისა.

(მესამეს ნაამბობი).

მთელი შავშეთის სოფლის ხალხნი სულ ქართველები ვართ, ეს ადგილებიც საქართველოა, ამას ფიქრი არ უნდა. აი ტბეთის ტაძარი, ოპიზის და სხვების მიტომ გაუკეთებიათ, რადგანაც აქ საქართველო ყოფილა. ყველა აქაურ სოფელს, მთასა და ხეობას ქართული სახელები აქვს, აი მეც ქართული გვარი მაქვს: ჯინქაროღლი — ჯინქარაშვილი, თუმცა ერთი სიტყვა ქართული არ ვიცი. მამაჩემი კი იტყოდა, რომ ჩვენმა ძველებმა ყველამ იცოდნენ ქართულიო. აქ ქართული ენა მიტომ ამოვარდნილა, რადგანაც ფადიშაჰის (სულთნის) ბრძანება ყოფილა.

გარდა ამისა, ჩვენ ძველ კაცებს ბრძანება მოსვლიათ; რომ თქვენ შვილებს დღეის შემდეგ ქურთის ან თურქის ქალები უნდა შეერთოთო, რომ ყმაწვილებმა თურქული ენის ლაპარაკი დაისწავლონო. ვინც ჩვენ ბრძანებას არ შეასრულებს იმას სასტიკად მოვეკიდებითო, დავსჯითო. შავშელები ბრძანების შესრულებას შეუდგნენ, იწყეს არდაჰანისკენ მგზავრობა. იქიდან ქურთის და თურქის ქალები მოჰყვანდათ ცოლებად, თავიანთ ქალებს კი ქურთებს და თურქებს აძლევდენ ცოლად. აი ამის გამო დაისწავლეს შავშელთ ყმაწვილებმა თურქული ენა და ქართული დაავიწყდათ. თორემ ეს რომ ასე არ

მომხდარიყო, მაშინ ვინ დაავიწყებდა ქართულს ლაპარაკს შავ-
შელ კაცს! მე ვკითხე:

— ეგ ძალიან კარგი და პატიოსანი, მაგრამ ეს როგორ
მოხდა, რომ მთელ შავშელთ დაივიწყეს თავიანთი ენა და ამ
ხალხთან ახლოს მდებარე იმერხევის სოფლებში კი ყველა ქარ-
თულს ენაზედ ლაპარაკობს, ეს როგორღა მოხდა, ამაზე არა-
ფერი იცი შენა?

— იმერხეველებზე იტყვიან, რომ ეგენი მთლად ისე დარ-
ჩნენ, როგორც იყვნენო. ოსმალებმა იქ არც ქურთები დაასახ-
ლეს და არც თურქები. იმერხევის მორიდება ოსმალებს არ
ჰქონდათ, თვით იმერხევიც ისეთი ადგილებია, რომ მას ოს-
მალნი არ ეტანებოდნენ, აქ არავის ასახლებდნენ, შავშეთი კი
ყველას მოსწონდა და ნამეტურ ოსმალს. ამათ ჰშურდათ,
რომ შავშეთში მათი ხალხი არ ესახლა, ამიტომ მოიყვანეს აქ
ოსმალნი, ქურთნი და ასახლებდნენ, რომელთა მეოხებითაც შავ-
შეთში ქართული ენა აღრიდგანვე მისცემია ამოვარდნას.

(მეოთხეს ნაამბობი).

შავშეთი საქართველოა, ჩვენც გურჯები (ქართველები)
ვართ, ხოლო გურჯული ენა აღარ ვიცით. ჩემი გვარი გორ-
დაძეა, სოფ. ციხისთაველი ვარ. მე ბერი კაცი ვარ და ჩვენი
ბერი-კაცებისაგან შემიტყვია ასე:

შავშეთში ქართულის დავიწყება თავის ნებით იქმნაო.
გამაჰმადიანების შემდეგ ქართული ენა ჩვენთვის აღარ იყო სა-
ჭირო, ჩვენ ჩვენს სჯულის ენაზე ვიწყეთ სწავლება და ქარ-
თული მთლად დაგვაფიწყდა. ამის მოდავე არავინ იყო. ჩვენ
თვითაც დიდათ ვსცდილობდით, რომ ჩვენი სჯულის ენა დაგ-
ვესწავლა, სხვა თუნდ დაგვეფიწყებოდა, ეს არაფერი სადარდე-
ლი საქმე იქნებოდა, ჩვენმა ძველმა კაცებმა ქართული კარგად
იცოდნენ, სათრული მძიმედ, იმათ შვილებმა და შვილის-შვი-

ლებმა ვიმეცადინეთ და თათრული ენა კარგად დავისწავლეთ, ამიტომ ქართული დაგვაფიწყდა. მე ვკითხე:

— თქვენ თუ დაგავიწყდათ, რატომ ახალ-დაბის, ჯვარების და გარყლოფის სოფლებით კი არ დაავიწყდა, ისინიც ხომ თქვენს სოფლებს ახლო სცხოვრობენ?

— იგინი ბატონო, ერთობ გვიან გადაბრუნებულან სჯულიდამ, მიტომ არ იტყვიან თათრულს.

— იმერხევი ხომ შავშეთთან ერთად გამაჰმადიანდა, რატომ იქ კი არ დაივიწყეს ქართული?

— ეგ იმიტომ რომ ოსმალები იმერხევს არ ეტანებოდნენ, ქვიანი ადგილია, იქ მცხოვრები ჯაცი მხნე, მუშა კაცი უნდა იყოს და მასთანავე იცოდეს იქაური ადგილების საქმეები. ამიტომ ოსმალები იქ არავის ასახელებდნენ გარედამ მოყვანილებს. იმერხეველებს იმიტომ შერჩათ ქართული ენა. შავშეთიც რომ ასე ყოფილიყო, მაშინ აქაც ასე იქნებოდა, მაგრამ შავშეთი ლამაზი ქვეყანა არის, კარგი ადგილებია, ოსმალებმა ეს ადგილები ვერ დასთმეს, აქ ქურთები და ოსმალები მოიყვინეს და დაასახლეს, ჩვენი ძველები იმათში არეულან და მიტომ დავიწყებიათ ქართული ლაპარაკი.

დღეს შავშეთში ნახევარი თუ ქართველის კაცის არის დარჩენილი, ნახევარი ქურთ-თურქების. და ყველა ესენი ისე ჰგვანან ერთმანეთს, რომ იგინი ერთმანეთისაგან ვეღარ განიჩხვიან; ყველას თავის ძველების ამბები დავიწყებიათ და ამბობენ, რომ ჩვენ ძველთაგანვე აქ ვსცხოვრებდით შავშეთშიო, ყველას გურჯად მიაჩნია თავისი თავი. ეს დღეს უფრო განშირდა, რადგანაც აქაურებს ეშინიანთ, რომ გურჯათ არ ვსტქვათ ჩვენი თავები, მაშინ შეიძლება, რომ ოდესმე აქედან გაგვრეკონო, რადგანაც ეს ადგილები გურჯისტანია, და თქვენ კი თათრებსა და ქურთებს აქ რა ადგილი გაქვთო.

(შეხუთის, ღრმად მოხუცის ნაამბობი).

ჩვენში, ბატონო, აი როგორ ყოფილა სჯულიდამ გადაბრუნება და გურჯის (ქართული) დავიწყება:

ოსმალებს გურჯისტანი (საქართველო) აუღიათ, მერე ზარუშეთი (ერუშეთი) გამაჰმადიანებულა, ზარუშეთი არდაჰანს (არტაანს) იქით არის, ზარუშეთის შემდეგ გოლა (კოლა) სადაც არდაჰანი სძევს. გამაჰმადიანების შემდეგ გოლას და ზარუშეთს ხალხი ცოტა დარჩენილა, ოსმალებს თავისი კაცები მოუყვანიათ და დაუსახლებიათ. იქ დარჩენილი გურჯები ახალ მოსულ ხალხში არეულან, ამათი ენა შეუსწავლიათ და თავიანთი დავიწყებიათ. იმ დროს შავშეთი ქრისტიანი ყოფილა, ჩვენი ძეგლები ზარუშეთის ერთს ხევში მდგარან, ჩილდირში, სოფ. წყაროს თავში, იქ დიდი ქლესიაც არის, იქილამ აქ მოსულან და დასახლებულან.

შავშელებს მაშინ იქით მისვლა-მოსვლა არ ჰქონდათ, რადგანაც სჯულიდამ გადასულები სძულდა. ტბეთში დიდი ქეშიში იჯდა და ეს არ უშვებდა, რომ შავშელები გამაჰმადიანებულიყვნენ. რამდენიმე ხნის შემდეგ ტბეთის ქლესიილამ დიდი ქეშიში გააგდეს (წინამძღვარი) და ქლესიის კარები დაკეტეს; მერე ხალხს გამაჰმადიანება სთხოვეს, შავშელნი მალე გამაჰმადიანდნენ. გამაჰმადიანების შემდეგ შავშელებმა ზარუშეთში და გოლაში გადასვლ-გადმოსვლა იწყეს, იქ ყველი, ერბო, პური და ხილი მიჰქონდათ და ჰყიდნენ. ამიტომ შეისწავლეს თათრული ენა; მერე ჩვენში ნათესაობაც ჩამოვარდა, ერთმანეთში ავირიენით და ამიტომ მოხდა, რომ შავშეთში დაივიწყეს ქართული. ჩვენს გარშემო ზარუშეთში და გოლაში აღარავინ ლაპარაკობდა ქართულს და ჩვენ აბა რას ვიზამდით?

ყველაზე უფრო კარგა ხანს ჩილდირში დარჩა ქართული ენა. მე კარგად მახსოვს, რომ იქიდან ჩვენსა ბერი კაცები რომ მოვიდნენ მაშინ ისინი მამაჩემს ქართულად ელაპარაკებოდნენ. მე კი თათრულს ელაპარაკობდი, მათი ენის არაფერი მესმოდა. ჩილდირში ხან კაიმაკანი იჯდა, ხან ბევი და ადრე ფაშაც (ჩილდირი — ყარსის გუბ. ჯავახეთს და ფოცხოვს შუა სძევს).

მჯდარა. რაც შავშეთში ქართული ენა დაიკარგა, მას შემდეგ 80 წელიწადი იქნება, მეტი არა. ამ 30 წლის წინეთ შავშეთში ყველა ბერმა კაცმა და ქალმა იცოდა კიდევ ქართული ლაპარაკი, თუმცა ისინი თავიანთ შვილებში ქართულს აღარ ლაპარაკობდნენ. შვილებს თითოეულს ენაზე ელაპარაკებოდნენ, რომ შვილები თათრულს შესწავოდნენ, ამ ცოდნით ლოცვის თავებიც გაეგოთ. ხოჯებიც ამას ითხოვდნენ.

ლივანის გამაჰმადიანება.

(დევესქელის ხეობაში ნამბობი სოფ. პეტრულის მამასახლისისაგან და ბორჩხაში მცხოვრებ გასომხებულ ქართველ კათოლიკეთაგან).

ლივანში, ბორჩხის ზემოდ, ჩხალის ხეობაში, ძველად ქალების მონასტერი ყოფილა. გამაჰმადიანების დროს, თათრებს მოლოზნებისთვის ხმა არ გაუციათ. მღვდლები და ბერები კი სულ გამოურეკიათ. რამდენიმე დღის შემდეგ ამ მონასტერს დასცემიან თათრები და მონასტერი მთლად გაუძარცვავეთ, მოლოზნებიც სულ მოუტაცნიათ; ერთი მოხუცი დედა მოლოზონი კი დაუტოვებიათ. მოტაცებული მოლოზნები ტრაპიზონში გაურეკიათ და ზოგი იქ გაუყიდნიათ თათრებზე და ზოგი სხვაგან. მონასტერში დარჩენილი მოხუცი მოლოზანი, მონასტერს არ შორდებოდა; იმან დიდი გაჭირვება გამოიარა, ხშირად თავ-დასხმა და გაძარცვა, მაგრამ მაინც აქაურობას არ შორდებოდა. ნაცვლად ამისა, იგი ოჯახებში დადიოდა და ახალ გამაჰმადიანებულ ქართველ ქალებს ქრისტიანობაზედ დარიგებას აძლევდა.

ერთ აღდგომა დღეს, მოლოზონმა კვერცხები შეღება, სააღდგომო სანოვაგე მოამზადა და აღდგომა დღეს ახალ გამაჰმადიანებული ქართველი ქალები დაჰპატიჟა. ქრისტიანულად მიულოცა; მათაც ქრისტიანულად მიუგეს პასუხი, რად-

განაც ახლად გამაჰმადიანებულნი იყვნენ და ქრისტიანული ლოცვებისა ბევრი რამ ახსოვდათ.

ეს ამბები ლივანის ბეგმა შეიტყო, ამან მოლოზნანს განუცხადა, რომ მაგ ალღეს თავი დაანებე, თორემ ყაჩაღები მოგკლავენო. მოლოზნანმა შეუთვალა:

— სიკვდილი ყველგან დამხვდება, მე აქედგან არსად წავალ, ამ ეკლესიას უნდა უპატრონოვო.

ეს დედაკაცი კაი მოხუცი ყოფილა, თათრობის მოყვარეც, ამიტომ მას აჭარელ თათრის ქალებიც ეხმარებოდნენო.

რამდენიმე დღის შემდეგ ამ ქალების მონასტერს ოსმალები დაეცნენ. მოხუცი მოლოზნანი მოჰკლეს და თუ რამე ჰქონდა, ისიც ყველადფერი მოსტაცეს. ამ დროს ქალებში ჩუმი ქრისტიანები კიდევ ყოფილან და ამათ ძალიან უგლოვნიათ. მოკლული მოლოზნანი და თვით ამ ქალებსვე დაუმარხავთ მიცვალებული. ამ მოლოზნის მოკვლის შემდეგ ლივანაში აღარაფერი დარჩენილა ქრისტიან ქართველთა.

ამ მოლოზნის მოკვლა თათრის მთავრობას და ხალხსაც ძრიელ სწყენიათ, სწყენიათ მით უფრო რადგანაც იმ დროს, აჭარა ავაზაკებით გაივსოვო. კაცის კვლა ბევრმა საქმეთ გაიხადა, ამიტომ ხშირად ზოგი ერთნი ყაჩაღობას ახალ გათათრებულებს აბრალებდნენ, ეს კიდევ თათრობისთვის არ იყო მოსაგები. ამიტომ თათრის მთავრობამ აჭარაში და მთლად ქართველთ სათათრეთში კაცის ყველა სასტიკათ აკრძალა. ფაშამ გამოაცხადა, რომ კაცის მკვლელ ჩვენ მოგკლავთ და მასთან ნათესავებსაც დაესჯით და ქონებასაც წავართმევთო, მაგრამ მაინც არა ეშველარა, ყაჩაღების რიცხვმა არ იკლო ნამეტურ აჭარა-ლივანაში.

ასეთი ავაზაკები არც თათრები იყვნენ, არც ქრისტიანები. იგინი ტყეში იმალებოდნენ და ქრისტიანს ეტყოდნენ ქრისტიანი ვართო, თათარს ეტყოდნენ თათარიო, ასე მოტყუილებამ ოსმალოს მთავრობა ძრიელ გააჯავრა, ამის არც ხოჯები იყვნენ მადლობელნი, ასეთის „თათრის“ თქმით,

ხალხს აძულებენ ქვეყანასა და მასთან თათრობასაცაო. თათრობა კი ისეთი წმინდა რამ არის, რასაც კაცის კვლა ძრიელ სძულს და ეჯავრება. თათრისაგან ლოცვა არის საჭირო და არა კაცის კვლაო. მეტი გზა აღარ იყო, ოსმალოს მთაგრობამ ლივანას, მარადიდს, ბორჩხას, მაჭახელს და აჭარას ხათსიხანები გააკეთეს და თავ-საკვეთი ციხეები აღარ ჰყოფნიდათ, დიდი ციხე სოფ. წიოურეთშიაც აღაგეს. ყაჩაღებს იჭერდნენ, აქ ამ ციხეებში ამწყვდევდნენ და მერე ვინც ფიცს დასდებდა და აღარ იავაზაკებდა, იმას უშვებდნენ, მას თათრობაც უნდა მიეღო. ვინც ამას არ შვრებოდა, იმას აქედამ აძევებდნენ და ეტყოდნენ, რომ თუ დღეის შემდეგ თავი არ დაანებე ყაჩაღობას, იცოდე მოკლოური იქმნებაო. ამის შიშით ბევრს ყაჩაღს უწამებია ისლამი, წმინდა მუჰამედი და მის შემდეგ იგი კაი თათარი, კაი კაციც გამხდარა. ეს დრო უწევს ამ ორასი წლის წინედო.

ლივანის გამაჰმადიანება.

(ნაამბობი სოფ. ნადარბაზევის მცხოვრებ მაჰმადიან მოხუც თათრის აფიცრად ყოფილის თიკანაძის მიერ—იგივე სოფიოშვილი*).

ოსმალებმა ლივანა დაიჭირეს, ლივანა არ ემორჩილებოდაო, ამისათვის ლივანელებმა უბრალოდ ბევრი სისხლი დაღვარეს. ლივანში ოსმალთა კაცები გამოგზავნეს და მორჩილება ითხოვეს. ლივანელთ უარი შეუთვალეს, მათ შეკრეს ჩხლის ხეობა, გაამაგრეს ამ ხეობაში მდებარე თამარ მეფის ციხე, გაამაგრეს მაქრიალის გზები და მოემზადნენ ოსმალთა საჩხუბრად; გაიმართა ჩხუბი, ორსავე მხარეს ბევრი ხალხი გაწყდა, ჩვენები სჯოღნიდნენ ოსმალთ, ჩვენის მხრიდგან ქალებიც მომობდნენ

*) ჩვენი ძველებიც ასე იტყოდნენ, რომ ძველთაგან ასეა ნათქვამი „თიკანაძეების ამბავიო, ნამდვილი ჩვენი ძველი გვარი კი სოფიოშვილი გახლავსო. თიკანაძე მერე დარქმევიათ, სოფიოს შვილი კი ძველის ძველია.

თურმე. ბოლოს საქმე მაინც გაჭირდა ღვთის ძალით ლივანელნი იძლივნენ, ოსმალთ გაიმარჯვეს, ლივანა აიღეს, მალე ხარჯიც დაადვეს ლივანელებს. ხალხი არ დაყაბულდა, ბევრი საქართველოში გამოიქცნენ, უმეტესი აქ დარჩნენ. ჩვენებიც აქ დარჩენილან.

ქართველ მეფეების დროს ჩვენები აზნაურები ყოფილან. თამარ მეფის დროს მიუღიათ მათ აზნაურობა, თიკანაძეც მაშინ დარქმევიათ გვარად, რადგანაც თამარ მეფის თიკნების შემნახველთ უფროსი ყოფილა ჩვენი ძველი.

პირველ ხანებშივე ოსმალნი კარგად მოექცნენ ხალხს, ხარჯს გარდა გამაჰმადიანება არავის უთხრეს, ამაზედ ძალას არ ატანდნენ. რამდენიმე ხნის შემდეგ კი დაატანეს ძალა, მაგრამ ვერაფერი ჰქმნეს. ამბობენ, რომ ერთს დღეს მარადიდში ოთხას კაცს მოსჭრეს თავი გამაჰმადიანების გულისთვისაო. მარადიდის დიდი ეკლესიაც დააქციეს, მარადიდის ხიდიც დასწვეს, რომ ხალხი აჭარაში არ გაქცეულიყო, მაშინ აჭარა ჯერედ არ აქვნდათ დაჭერილი.

ჭოროხის ხიდის ამბავი მე ძლიერ გამიკვირდა, ამაზედ ვახუშტსაც არა აქვს ცნობა. მე არ დავიჯერე და გაოცებით გამოვკითხე ჭოროხზედ ხიდის ამბავი. ვკითხე:

— ნუ თუ აქ ხალხი ისეთი ძრიელი ყოფილა, რომ ჭოროხზედ, ასეთ დიდ წყალზედ, ხიდის გაკეთებაც შესძლებიათ? მომიგო მან.

— ძალს ჰქონდათ მაშა, თამარ მეფე ხომ გაგიგონია, ეს ხიდიც და სხვებიც სულ მას გაუკეთებია.

მერე ამ ხიდის ადგილი ვკითხე. მან ასეთი პასუხი მომცა.

— მე კი არ მოვისწრებოვარ, ხიდი არ მინახავს ხოლო ჩვენი ბერი კაცები იტყოდნენ რომ ერთი ხიდი მარადიდს ქვეით იყოვო. შესართავთან ახლოსო. სადაც ადგილის ვიწროები არის. იქ დღემდე სჩანს ხიდის კედლის ნიშნებიო.

მართლაც ჭოროხის ხიდის ამბავი ჩვენთვის საყურადღებო უნდა იყოს. ამის დაქცევა უნდა მომხდარიყოს XVIII საუკუნახევარში.

განვაგრძობ ისევ მოთხრობილ ამბავს.

— ჩვენებს ლივანაში საქმე გაუჭირდათ, მაგრამ არც ოსმალნი ყოფილან მოსვენებაში, ამათ უფრო გასძნელებიათ ხალხის გამაჰმადიანების საქმე. ქოროხის ნაპირას, ახლო-მახლო მდებარე სოფლებში ადვილად გაუმაჰმადიანებიათ, რომელი სოფლებიც მეტად შორს ყოფილა, იქ ვერაფერი მოუხერხებიათ. იქიდან ხალხს დიდხანს უბრძოლია, მაგალ.: ქოროხის ნაპირს სოფლებს, ცაფხების მიყრუებულ ადგილებიდან და სოფლებიდან, რომლებიც მაღალს მთებზე სძევს, ამათ დიდხანს უბრძოლიათ ოსმალთ წინააღმდეგ და ქრისტიანობით დიდხანს შეუნახავთ თავი. ბოლოს ოსმალთ მოუგონიათ ასეთი კარგი, ღვთის მოსაწონი საქმე. ამ მხრის მოწინავე კაცები დაუბარებიათ და გამოუცხადებიათ შემდეგი:

ვინც აქ იმეცადინებს და ხალხს გაამაჰმადიანებს, იმას ჩვენ აღიობას მივცემთ და თითო ოჯახის გამაჰმადიანებაში თითო ოქროსაც ფულს ვაჩუქებთ.

მოწინავე კაცებს ეს ძლიერ გახარებიათ: ამათ დაუწყიათ შორს, მაღალ სოფლებში სიარული და ხალხში მეცადინეობა, ლაპარაკი, რომ გამაჰმადიანდით, თორემ ბოლოს საქმე წავვიხდება, ოსმალნი მაინც გაგვამაჰმადიანებენ და ძალიან დაგვსჯიან კიდევცაო, მეტი გზა არ გვაქვსო. ხალხი ისმენდა ლაპარაკს, ესენი მაშინვე მღვდლებს რეკავდნენ სოფლებიდან და ამათ მაგიერ ხოჯებს იბარებდნენ. პირველ ხანებში აქეთ თურმე ხოჯები ეკკლესიებში ალოცებდნენ ხალხსა და ხალხი ამიტომ უფრო არ შინდებოდა მაჰმადიანობის მიღებ-შეჩვევას. მოწინავე კაცებმა ამ საქმეებისაგან დიდი ფული იშოვნეს და ამ ხალხის ბატონობაც მათ ჩაბარდათ ოსმალებისაგან. ესენი რომ არ ყოფილიყვნენ და ამათ რომ არ ემეცადინათ აქ ხალხის გამაჰმადიანებაზედ, მაშინ შესაძლებელი იქნებოდა, რომ ლივანაში მაჰმადიანობა 100 წლის შემდეგ შემოსულიყო, რადგანაც ლივანის ზემოდ, ჭანეთს შუა ისეთი მივარდნილი და მიყრუებული მთებია და იქ ისეთ ადგილებშია სოფლები, სადაც გამაჰმადიანების შემდეგ ოსმალებს ფეხიც აღარ შეუღვამთ

დღევანდლამდის. ოსმალნი აქ ადვილად ვერაფერს გააწყობდნენ. მაგრამ ღმერთის დახმარებით მათ ყველაფერი მოახერხეს. ეს ადგილებიც დაიჭირეს და ხალხსაც მიაღებინეს წმინდა მუსულმანობა—თათრობა. თუმცა ლივანში ერთხნობით ძლიერ გასძნელებიათ ხოჯა-მოლოებს ხალხის გამაჰმადიანება, გასძნელებიათ მით უფრო, რადგანაც დღეში ხუთჯერ ლოცვას ვერ შეუჩვევიათ ხალხი, გარდა ამისა ფეხის ბანას ხომ უფრო გაუჭირებია საქმე. ერთ დღეს ხალხს ხოჯისთვის უთქვამსთ.

— ხოჯა, ეს რაფერ იქნება, რომ დღეში ხუთჯერ ვილოცოთ და მასთანავე ზამთარში ფეხები ცივი წყლით ვიბანოთო.

— რა ვქნათ, ძმაო, ჩვენი სჯული ასეთი წმიდა არის, სუფთა, თქვენ რომ ქრისტიანები იყავით, მიტომაც არ გქონდათ ესენი და მურღლები იყავით.

— ეგ კი, მაგრამ, მაინც გვიძნელდება წაღების გახდა და სიცივეში დაბანვა.

— არა უშავს რა, წაღებს ნუ გაიხდით, ის მაინც მოახერხეთ, რომ ხელები წყლით დაისველოთ და სველი ხელი წაღებზედ სამჯერ გარედან წაისვათ, ვითომც წაღები გაგიხდიათ და დაგიბანიათ, მაჰმადი ამას არ იწყენს, რადგანაც თქვენ ჯერ ახალი თათრები ხართ.

ასეთის დარიგებით შეაჩვიეს მოლა-ხოჯებმა ახალი ქართველ თათრები ფეხის ბანასაო...

ქართველთ ბარე არ უნდოდათ შეჩვევა და ამის წინააღმდეგ დიდათაც იბრძოდნენ, მაგრამ ვინ იყო მშველელი, არაფინ. მათის სიბრძევეთ ყველგან სისხლი იღვროდა უბრალოდ-თათრობა კი ამის წინააღმდეგი იყო.

(ს. აგარის მაჰმადიანთ უზვირ ალა დევრიშოღლი დევადეების გვარში დარჩენილი).

ოსმალნი ლაზისტანში შემოვიდნენ და მთლად დაიჭირეს იქაურობა, მაქრიალის ციხეში ფეხი გაიმაგრეს; იქილამ აქარ-

ლებზედ მოინდომეს გამოლაშქრება და გამაჰმადიანება აქარე-
ლებმა ეს ამბები შეიტყეს და ძლიერ შეშინდნენ. ამათ მაშინ-
ვე თავიანთი დიდი კაცები შეკრიბეს და ლაპარაკი დაიწყეს,
თუ საქმეს რა ვუყოთ, რა გვარ მოვაგვაროთო. დიდკაცებმა
უთხრეს, რომ ჩვენ ძალი არა გვაქვს, ტყუილად წავიხდნეთ
თავს, იგინი ბოლოს მაინც დაგვიჭერენ, ამიტომ უმჯობესი
იქნება, რომ ჩვენ წავიდეთ იქა და მაჰმადიანობა გამოუცხა-
დოთ, ვთხოვოთ, რომ ჩვენზე ომსა და განადგურებას თავი
გაანებონ. ხალხის უმეტესი ნაწილი უარზე დადგა: ჩვენ მათ
ვერ ჩავბარდებით, ჩადგანაც მაგენი მურღლები არიანო და
გინდ რომ ჩავბარდეთ, სჯულს მაინც არ გამოვიცვლითო. ჩავ-
ბარდებით, ხარჯს მივცემთ და სჯულთან რა საქმე, რა ხელი
აქვთო. ასეთი პირობა გავგზავნოთ, რომ ჩვენ თქვენი დიდი
ერთგულები ვიქნებით, ხარჯს გადავიხდით, რასაც გვიბრძანებთ,
ყველაფერს აგისრულებთო.

ამ გარდაწყვეტილების წაღება იქ ვერავინ ვერ გაბედა,
ოსმალნი პასუხს უცდიდნენ. ბოლოს ორმა მღვდელმა წაიღო
ეს ამბავი და მივიდნენ მაქრიალში. იქ ამათი ამბავი მოისმინეს
ოსმალთ და პასუხად მოსცეს, რომ არ შეიძლებაო, ოსმალთ
ხელში ყველა მუსლიმანი უნდა იყოს, გიაური არ შეიძლე-
ბაო. ეს ამბები იქიდგან მღვდლებმა-კი არ მოიტანეს, არამედ
ოსმალის კაცებმა. მღვდლებს მაშინათვე თავები დასჭრეს. ამის
შემდეგ კიდევ წავიდნენ მოსალაპარაკებლად მღვდლები, მაგ-
რამ იქ ნებას არ აძლევდნენ, იჭერდნენ ამათ და აპატიმრებ-
დნენ. მერე ეს მღვდლებიც თათრდებოდნენ სიხარულით.

იმ დროებში, მაქრიალში, ოსმალთ სულთან სელიმი მო-
უვიდათ. სულთან სელიმის ამბავი ჩვენმა დიდ კაცებმა რომ
შეიტყეს, ძლიერ გაეხარდათ. მაშინათვე ამათ აქ ხალხი
შეკრიბეს და დაიწყეს ლაპარაკი, რომ ჩვენ სულთან სელიმს
დავმორჩილდეთ, ფიცი მივცეთ ერთგულებაზედ რომ გავმაჰმა-
დიანდებით და ის ამის გამო ჩვენ გაგვანთავისუფლებს. ჩვენ
აქ დაგვტოვებს და თვით წავა ოსმალეთში და ჯარსაც თან
წაიყვანს. მერე როგორც გვინდა ისე მოვიქცეთო.

ამ რჩევის უპირველესი პირი თავადი აბაშიძე იყო, რომელიც იმერეთიდან იყო გადმოსახლებული, აქა სცხოვრობდა, იგი დიდი თავადი იყო. ეს წავიდა სულთან სელიმთან; ამას რამდენიმე სხვა კაცებიც გაჰყვნენ. აბაშიძე მივიდა, სულთანს თავი დაუკრა და უთხრა:

— მე ვარ თავადი აბაშიძე, მე მსურს თქვენი სჯული მივიღო და ჩემთან მთლად აჭარის ხალხმაცაო.

ძალიან კარგით, მიუგო სულთანმა.

აბაშიძე იქვე გამაჰმადიანდა, ამას მისცეს ბეგიობა, ანუ სანჯახ ბეგობა და ჩააბარეს მთელი აჭარა, კახაბერი და ბათუმი. იმ დღიდან აბაშიძეები გაძლიერდნენ აქ და დაიწყეს ბატონობა მაქრიალიდან აბაშიძე მობრუნდა, თან მოიყვანა ხოჯები, სოფლებში დააყენა და ხალხს უთხრა შემდეგი:

სულთანმა თქვენი თხოვნა შეისმინა და რაკი მაჰმადიანობას მიიღებთ, მერე ფიქრი ნუ გაქვთ, იგინი აქედგან წავლენ და თქვენ დაგტოვებთ თავისუფლადაო.

ხალხს ძლიერ გაეხარდა, სთქვეს: გავმაჰმადიანდებიო და მათ წასვლის შემდეგ ჩუმი ქრისტიანებიც ვიქმნებითო. ამათ მალე ხოჯები და მოღებები მოუვიდნენ და ზოგიერთ სოფლებში გამაჰმადიანდენ, პირველ ხანებში ესენი ჩუმად ქრისტიანობდნენ. ეგონათ მაჰმადიანობა ცუდი იყო, მაგრამ რომ ნახეს მაჰმადიანობა უფრო წმინდა ყოფილა ქრისტიანობაზე, ამათ ჩუმათ ქრისტიანობას თავი გაანებეს, ნამდვილ მაჰმადიანებად გახდნენ. მღვდლებს გამოუცხადეს, წადით ჩვენგან, თქვენ ჩვენი აღარა ხართ დღეს, ჩვენი ხოჯები, იმამი და მოღებები არიანო.

მღვდლებმა იწყინეს, მათ უთხრეს:

აი, თქვე მურღლებო, თქვე ურჯულოებო, სჯულიდამ გასულებო, სჯული გაყიდეთ. ქრისტიანობა თათრის სჯულზე გასცვალეთ; შევირცხვეთ კაცობა! სანჯახბეგს ამაზე ჯავრი მოუვიდა იმან შეაკრებინა რაც მღვდლები იყვნენ, ბაწარში გაუბა ყველას თავები, ერთი მეორეს მიაბა და მერე ყველა ესენი გურიიში გარეკა.

სანჯახ-ბეგებმა ბევრი კარგი საქმე ჰქნეს; ვინც მაჰმადიანობდნენ, იმას ესენი დახმარებას და აილოუს აძლევდნენ, ადგილებს და სხვა საჩუქრებს. ვინც არ მაჰმადიანდებოდა, იმას ჯერ მოლა-ხოჯებს მიუჩენდნენ და მაჰმადიანობას ურჩევდნენ, რომ ამასაც მიეღო მაჰმადიანობა, ვინც არ შეისმენდა, იმას ან დააბამდა, ან გურჯისტანში გაგზავნიდა აქ კი არ დასტოვებდა.

ეს ქვეყანა ასე ძალით გამაჰმადიანებულა და ამას ძალით თუ გააქრისტიანებენ, თორემ ნებით არაფერი იქნება; ძალით კი გააქრისტიანებას და გაუსჯელობას დიდი ზარალი მოჰყვება. მაშინ ვინც მალე გამაჰმადიანდნენ, ისინი ყველანი კაი კაცები იყვნენ, კაი აღიები, სულ ბეგები გახდნენ.

შ ე ნ ი შ ვ ნ ა .

სულთან სელიმის და აბაშიძეების ისლამთან დაკავშირების გამო.

ამ გარდმოცემის შესახებ უნდა მოვიყვანოთ შემდეგი: სულთნები სელიმის სახელით ბევრი იყვნენ, პირველ სელიმ სულთანი სცხოვრობდა XVI საუკ. ეს იყო ძე ბაიეზით სულთნისა, სელიმი გამეფდა კონსტანტინეპოლს 1511 წ. მეორე და სხვანი ამ სახელის მექონი შემდეგ იყვნენ. ჩვენი მეფეების დროს, უკანასკნელი სელიმ სულთანი 1780—1800 წლებში სცხოვრებდა. ამ სულთანმა მეფე გიორგის ახალციხის სელიმ ფაშა მოციქულად გამოუგზავნა და აუწყა შემდეგი:

შენ ოღონდ გურჯისტანს რუსეთს ნუ უერთებ და მეპირობას გაძლევ, რომ დღეის შემდეგ თქვენს ქვეყანაში არც ჩვენ და არც სპარსელები აღარ შემოვიდნენო. ამას გარდა ჩვენგან წართმეულ ქვეყნებსაც დაგიბრუნებთო. არცარავინ ტყვის ყიდვით და სჯულის გამოცვლით დაატანს ძალას თქვენ ხალხსაო. მეფე გიორგიმ ესეთი წინადადება მოტყუილებათ მი-

ილო. ჩვენ ასე ბევრჯელ მოგვატყუილეს და ამიტომ არ მსურს მათი წინადადებაო.

რაც შეეხება ხალხის ცნობას, თუ კახაბერსა და აჭარაში აბაშიძეები როდის უნდა მოსულიყვნენ იმერეთიდან, ან რომელ სულთან სელიმს ეახლნენ ესენი და როდის მიიღეს მასთან ისლამი, ჩვენ არც ეს ვიცით კარგად და არც ისტორიულის წიგნებიდან სჩანს. ვახუშტის მიერ დაწერილ „იმერეთის“ ისტორიაში ის კი არის მოხსენებული, რომ იმერეთიდან რამდენიმე წევრნი აბაშიძის გვარისანი იმერეთიდან აჭარაში გადასახლებულ იქმნენ XVII საუკ. ნახევარს ჩვენ ვიფიქრებთ, რომ აწინდელ ქართველ მაჰმადიანთ აბაშიძეების გვარის წევრნიც მომდევარნი უნდა გახლდნენ ზემოხსენებულ თავად აბაშიძეების ხოლო რაც შეეხება ამათ ისლამთან დაკავშირებას, ესეც უსათუოდ XVII საუკ. ბოლოს მოხდებოდა, რადგანაც თავდგირიძენი ქობულეთში და აბაშიძეები კახაბერ აჭარისაკენ გამაჰმადიანებულნი 1693 წ. უკვე სჩანან და მოხსენებულნიც არიან ისტორიულად.

ამიტომ ქართველ მაჰმადიანების გარდმოცემა, რომ აბაშიძეები ეახლნენ სულთან სელიმს და სამუსულმანო საქმეები გააკეთესო, ეს ამბები მათის ფიქრით ერთობ ახლო დროს შეეხება და აბაშიძეების ისლამთან დაკავშირებაც მათის ფიქრით ამ დროს უნდა მომხდარიყოს, მაგრამ არა ხალხის გარდმოცემა დროს განსაზღვრაში სცდება, ცნობები კი შეიძლება მართალია, რომ აბაშიძეებიც სულთან სელიმის დროს დაუკავშირდნენ ისლამს, ხოლო იგი XVIII საუკუნის ბოლოს კი არ უნდა ყოფილიყოს, არამედ XVII საუკუნის მესამე ნახევარს დროს, როცა ათაბეგების წინაშე უკვე ქართველთ თავადებმა ისლამი იწამეს, ამ თავადების რიცხვში იყვნენ ხიმშიაშვილები, ერისთავები, ფალავანდისშვილები, ავალიშვილები, დიასამიძენი, შარუამიძენი, თავდგირიძენი, ბეჟანიძენი, ნაკაშიძეები და ამათთან ერთად აბაშიძენიც და სხვანიც. ჩვენ ასე ვფიქრობთ და ამას ისიც გვაფიქრებინებს, რომ აბაშიძეებმა არამც თუ

მუსულმანობა, არამედ სანჯაყ ბეგობაც 1780 წლებზედ ბევრად წინად მიიღეს. აბაშიძეების გვარის ამბების შესახებ ხალხის გარდმოცემა მხოლოდ დროს განსაზღვრაში სცდება.

ევფრატის და იმერხევის გამაჰმადიანება. თამარ მეფე და ევფრატის ტაძარი.

ეს ამბები დარჩენილია სოფ. ევფრატელ ტყეხლადეების გვარში.

თამარ მეფე შავშეთილამ კარჩხალის მთაზე გადმობრძანდა, ევფრატელებმა და მაჭახელელებმა თამარ მეფეს მაჭახელში მობრძანება სთხოვეს. თამარ მეფემ შეისმინა ეს თხოვნა და ბრძანა:

— რამდენსამე ხანს აქ მთაზე დავრჩებით და მერე დაბრუნების დროს, მაჭახელში გიახლებით.

ერს ძლიერ ესიამოვნა მეფის ბრძანება. მეფის ბრძანებით კარჩხალის მთის წვერზე მდებარე ერთ ვაკე ალაგს დაარქვეს „თავკალო“. ამავე თავკალოზე მისივე ბრძანებით ალაგეს ღუქნები და გააჩინეს ტბა. თვით თამარ მეფისთვის გააკეთეს მშვენიერი კოშკი, რომელსაც გარს სულ ირმის რქები ეკრა. სამეფო საქმეების გაკეთების შემდეგ თამარ მეფე სტუმრებს მიიღებდა ხოლმე. სტუმრები სამეფო ტანთ-საცმელით უნდა გამოსცხადებოდნენ. სოფ. ევფრატში გაკეთებული იყო ერთი დიდი სასახლე, სადაც აუარებელი ტანთ საცმელი ეწყო. აქ მოვიდნენ თამარ მეფის მნახველნი, თავიანთს ტანთ-საცმელს გაიხდიდნენ, სამეფო ტანთ-საცმელს ჩაიცვამდნენ და თავშიშველა წავიდოდნენ კარჩხალის მთაზედ თამარ მეფის სანახავად. ნახვის შემდეგ ესენი დაბრუნდებოდნენ ევფრატს, სამეფო ტანთ-საცმელს გამოიცვლიდნენ, ისევ თავიანთსას ჩაიცვამდნენ. მალე თამარის ბრძანებით კარჩხალიდან ევფრატამდის საურმე გზა გააკეთეს. კარჩხალიდან ხალხი ურმით ჩამოდიოდა ევფრატს.

ერთს საღამოს ეამს, როცა თამარ მეფე თავის კოშკში

ბრძანდებოდა და აქეთ-იქით იმზირებოდა, ევფრატის ეკლესიის გვერდით შენიშნა ერთი მეტად საუცხოვო ბრწყინვალე ცეცხლის შუქი- თამარ მეფემ ამიტომ კარჩხალიდან მალე ისურვა ევფრატში ჩამოსვლა და ნახვა იმ ეკლესიისა, სადაც მან შუქი მფინარე ცეცხლი დაინახა. საქმე აღარ დაახანა, მალე ჩამოვიდა ევფრატში და ნახა ის ადგილი და ეკლესია, საიდანაც მან ცეცხლი დაინახა. ევფრატის კარგი ეკლესია მაინც და-მაინც დიდად არ მოეწონა და ბრძანა:

— მე ჩემის ხარჯით ერთი კარგი ეკლესია ხერთვისში უნდა ავაშენო სამახსოვროდ ჩემის აქ მოსვლისა და კარჩხალის მთაზედ ყოფნისა.

რამდენიმე დღის შემდეგ ხერთვისში ეკლესიის კეთება დაიწყო. დღისით ხელოვნები და მუშები მუშაობდნენ, საღამოთი იარაღს ეკლესიის შენობასთან აწყობდნენ და თითონ ისვენებდნენ; დილა რომ გათენდებოდა, ხელოვნები მოვიდოდნენ ეკლესიასთან სამუშაოთ, მაგრამ თავიანთ იარაღს აქ ვეღარ ნახავდნენ, არამედ 8 ვერსის მოშორებით, სოფ. ევფრატის ეკლესიის გვერდით ნახავდნენ იარაღს დაწყობილს, რამდენჯერმე მოხდა ასეთი მაგალითი და ხელოვნები ერთობ გაკვირვებულნი იყვნენ ასეთის საკვირველ-მოქმედებით. ესენი წავიდნენ და თამარ მეფეს მოახსენეს ყოველისფერი დაწვრილებით. თამარ მეფე დაფიქრდა და ბრძანა შემდეგი:

— მაშ დანებეთ თავი ხერთვისში ეკლესიის კეთებას, დარჩეს ისევ ისე ევფრატის ეკლესია ამ ხეობის მცხოვრებ ქართველთა დედა ეკლესიათ. თუმცა ეს ეკლესია ღარიბათ არის ნაშენი, მაგრამ მე გავამდიდრებ, მე შევმოსავ მას ყოველის სამკაულებით.

ხელოვნები თავთავიანთკენ წავიდნენ. მესამე დღეს თამარი ჩამობრძანდა ევფრატში, ეკლესია შემოსა ძვირფას განძეულებით, სასულიერო წოდებას გადაახდევინა პარაკლისი და შემდეგ ამისა მაქახლის გზით დაბრუნდა ლივანას. მაშინ მთელს მაქახელში საურმე გზა ყოფილა გაკეთებული. რამდენიმე ხნის შემდეგ ეს ეკლესია შეაკეთეს და ის კედელიც შეამკეს ძვირ-

ფასი ფარჩა მარგალიტებით, რომლის კედლის თავზედაც თამარ მეფემ მეტათ სხივოსანი კვამლი დაინახა. გაკეთების შემდეგ წყელვა-კრულვა დაუდვიათ, რომ არამცა და არამც ეს ეკლესია არავინ დააქციოს, თუ თავისით დაიქცეს ოდესმე, ეცადნენ, რომ მაშინ ეს კედელი მაინც დარჩეს საშვილიშვილოთაო.

ამავე დროს თამარ მეფეს გაუკეთებია ხერთვისის ორი ხიდი, სოფ. ჩხუტუნეთის ახლოს და ერთი დიდი კოშკი სოფ. აჭარ-აღმართას ზემოდ, მაჭახლის წყლის პირას, რომლის ციხის კედლები დღევანდლამდე სდგას. მაჭახლის პირიდან მტერი რომ შემოსულიყო, ის მხოლოდ ამ ციხემდის მოაღწევდა და ამას აქეთ ფეხს ვერ შემოსდგამდა, რადგანაც გზაში კარები დაკეტილი დახვდებოდა.

თამარ მეფის შემდეგ გავიდა რამდენიმე ხანი და ოსმალთა საქართველო აიღეს. რამდენიმე ხნის შემდეგ ქართველთა გამაჰმადიანება დაუწყეს. უკანასკნელ გამაჰმადიანეს აჭარელნიც და გაუმაჰმადიანებელი დარჩა მაჭახელი და იმერხევი. უკანასკნელ ოსმალებმა აქაც მოჰკიდეს ხელი და დაუწყეს მაჭახლელთა და იმერხეველებს გამაჰმადიანება, იმერხევის ხალხი და შავშეთი ადრე გათათრებულან, მაჭახელს კი ბევრი უბრძოლია და უჩხუბნია, მთელი მაჭახელი გაწყვეტილა ბრძოლაში. ბოლოს ესენიც გაუთათრებიათ და გათათრების შემდეგ აქ განწესებულან ხოჯა-მოლები და ჯამეები გაუკეთებიათ. ეკლესიების ქცევა-ნგრევაც შემოუღიათ. ახალ გამაჰმადიანებულთ დიდად დაუვედრებიათ ოსმალთათვის, რომ ევფრატის ეკლესიას ნუ დააქცევთ, მაგ ეკლესიის შესახებ ჩვენის ძველებისაგან წყევლა-კრულვა არის დატოვებული, თუ ვინმე მას დააქცევსო. ოსმალთ თხოვნა შეუსმენიათ, ევფრატის ეკლესია არ დაუქცევიათ, მხოლოდ ეკლესიის კარები დაუკეტიათ. თუმცა ხალხი გამაჰმადიანებულა, მაგრამ პირველ ხანებში დღესასწაულ დღეებს ხალხი ამ ეკლესიას არ ივიწყებდა, მიდიოდნენ და შიგ სანთლებს ანთებდნენ და ლოცულობდნენ. ნამეტურ ლოცულობდნენ მოხუცებულნი. ეს ამბები აქაურ ახალ მოლა-

ხოჯებს სტამბოლს მთავრობისათვის უცნობებით. იქიდან ბრძანება მოსულა, რომ ეგ ეკლესიაც დააქციეთ და ხალხსაც გამოუცხადეთ, რომ იქ ფეხი სალოცავად არავინ შედგასო. მალე ხალხი შეკრიბეს და გამოუცხადეს. ხალხმა მიუგო:

— ჩვენის ძველებისაგან ანდერძად გვაქვს დატოვებული, რომ ეს ეკლესია არავინ უნდა დააქციოს, ვიდრე თავისით არ დაიქცევა.

— არ შეიძლება, რაც გებრძანათ უნდა აღასრულოთ, ევფრატის ეკლესია უნდა დავაქციოთ. უბრძანეს ოსმალთ.

— ვინც მას წერაქვს და ბარს დაჰკრავს, იმას მაშინათვე ხელები მოსწყდება და გაქვავდება. კარჩხალი და „პაწა-მთა“ იწივლებს, იქ ქართველი მღევები მარხიან, თამარ მეფის საფლავიც „თავ კალოზება“, ისინი აღდგებიან და ჩამოვლენ ჩვენ შესარცხვენად, ჩვენ გავქვავდებით. ოსმალთა მაინც არ ქმნეს და ძალას ატანდნენ, რომ ეს ეკლესია თვით ქართველთა ხელით დაქცეულიყო და მით დარწმუნებულიყვნენ ესენი, რომ მის დაქცევით არაფერი მოხდება. ხალხს დიდი ძალა დაატანეს. ბევრნი ახლად გამაჰმადიანებულნი მოხუცნი ქაღინი და კაცნი მწარედ სტიროდნენ და ქვითინებდნენ ხმა-მალლა ჰყვიროდნენ:

— ევფრატს აქცევენ, ღმერთო, ევფრატს აქცევენ, ღმერთო! მაშინ ამ ეკლესიას ევფრატს უწოდებდნენ და არა ეკლესიას.

ამის დაქცევის გულისათვის დიდი ძალი ხალხი გაწყდა. ბევრმა თავი მოიკლა, რომ მე არ მხვდეს ევფრატის დაქცევაო. უკანასკნელ რომ ველარ მოაგვარეს რა, ოსმალთ ასე განუცხადეს თანხმობაო.

— ჩვენ, თქვენი ერთგულნი ვართ და მუჰამედისა. ჩვენ, როგორც ერთგულნი მოგახსენებთ და გთხოვთ, რომ ამ ეკლესიას ჩვენ დავაქცევთ, შევასრულებთ ბრძანებას, მხოლოდ ნება მოგვეცით, რომ მარჯვენა კედლის მცირე რამ კედელი არ დავაქციოთ, სადაც ჩვენს მამებს გამჩენელ ღმერთის საკვირველება უნახავთ.

ოსმალთ ნება მიუციათ და ქართველთ დაუქცევიათ ევფრატი, მხოლოდ დაუტოვებიათ ის კედელი, სადაც თამარ მეფეს ნათლის შუქი დაუნახავთ, ეს კედელი დღევანდლამდის დგას დაურღვეული. შემდეგ დროებში ამ კედლის დაქცევაც განუზრახავთ, რადგანაც ამ კედლის გვერდით შეიყრებოდნენ ხოლმე მოხუცებულნი და ხან ტიროდნენ ცრემლებით და ხან ლოცულობდნენო. ახალგაზდა ქართველ თათრებმა კი არაფერი იცოდნენ მისი და ყოველთვის გაკვირვებით უმზერდნენ თავიანთ დედ-მამის ტირილსაო. ამ 30—40 წლების წინად აქ ყოფილან ისეთი მოხუცებულნი. რომელთაც კარგად ხსომე-ბიათ ეს ამბავი. ამ 30 წლის წინად, გარდაიცვალა ევფრატი-საკენ ჭიჭინოღლის (ჭიჭინაძე) მოხუცი დედა, რომელსაც კარგად ხსომებია ეს ამბები და თვითაც ხშირად ულოცნია ხოლმე ამ კედლის გვერდით.

ევფრატის დაქცევის დროს ქართველ მაჰმადიანების თავიანთის შვილებისთვის წყევლა კრულვა დაუდვიათ, რომ ამ ეკკლესიის ქვები არავინ გაზიდოს აქედანაო და სახლების საკეთებლად არ იხმარონო. შთამომავლობას მტკიცედ შეუნახავს ძველების სიტყვა და იქიდგან არავის რა წაუღია. დაქცეულის ეკკლესიის კედლის ქვები იქვე არის, ზოგიერთ ბელტოებს სამი-ოთხი საყენი სიგრძე-სიგანე აქვთ, ამ ეკკლესიის სამრეკლოსთვის ხელი არ უხლიათ. სამრეკლო აღმოსავლეთის კარის წინ ყოფილა და ქვეშ გასავლელი იყოცო. სამრეკლო დაუქცევიათ უკანასკნელ ომის დროს, ასე 1877 წ., რადგანაც აქ ქართველები მოვლენ და ამის ძალით ჩვენც გაგვაქართველებნო. უწყიან, რომ მაშინ რამდენიმე კაცმა გაბედა აქედან ქვების წაღებაო. ერთი კაცი ავად გახდა და მოკვდა, მისმა შვილებმა თავიანთ სახლიდან გამოიღეს აქედან წაღებული ქვები და ისევ უკან მოიტანესო, გარდა ამისა ცხვარი დაუკლეს და ხალხს დაურიგესო.

ამ ეკკლესიის რამდენიმე ქვა ამ სოფლის მამასახლის ტყი-ბორიძეს წაუღია და თავისის სახლის კედლების შენების დროს შიგ ჩაუტანებია. ერთ ქვას ქართული ნაწერები ჰქონია. ეს

კაცი დღესაც ცოცხალია და ამბობს, რომ ზოგიერთი ქვები, რომლებსაც ნაწერები აქვს, აქვე ეკლესიის გვერდით ყრიან, მხოლოდ ერთობ ძირს არის მოქცეულნი, ასე რომ მათ ზემოდ 2—3 საყენი ქვები და კედლის ლოდები ჰყრიან. 1880 წელსაც განუძრახავთ აქაურებს ქვების გაზიდვა, მაგრამ შიშის გამო ვერ გაუზიდნიათ.

ეფფრატის ეკლესია ტფილისის ანჩხატის ეკლესიის გეგმით ყოფილა გაკეთებული, 5 საყენი სიგანე ჰქონია და 7—8 საყენი სიგძე. ეს ცხადად სჩანს დღევანდლამდე დაშთენილ საძირკველის კედლებიდან. აქვე უწყიან, რომ ძველად იტყოდნენ ხოლმე: ამ ეკლესიის ნივთები და ფული აქვე ეკლესიის ქვეშ, მიწაში მარხიან; ყველა ესენი გათათრების დროს ჩვენს ძველებს მიწაში დაუმარხავთ, რადგანაც შინებიანთ, რომ ოს მალემა არ მოგვტაცონო. ეკლესიის გვერდით ძლიერ ბევრი სახლები ყოფილა ძველად, ამ სახლების კედლები დღევანდლამდე სჩანს. უკანასკნელ ომის დროს აქ ყოფილა 80 კომლი ქართველ მაჰმადიანებისა, ომის შემდეგ იმათგან 72 კომლი ოსმალეთში გადასახლებულა და აქ დარჩენილა მხოლოდ 8 კომლი. დღეს ეს რვა კომლი 14 კომლია.

კარჩხალის მთის ქედ ქედ არის ერთი დიდი მთა, რომელსაც ნინო-წმიდა ეწოდება. ძველად აქედ საცალა ეკლესია თუ მონასტერი ყოფილა; რომელსაც სახელად ნინო-წმიდა რქმევია. პირველ გათათრების დროს ეს ეკლესიაც მთლად დაუქცევიათ. არსად ერთი ქვაც აღარ დარჩენილა. დღეს ამ მთას ქართველ მაჰმადიანები „ინ წმინდის მთას“ უწოდებენ და იმასაც უწყიან, რომ ძველად იქ ეკლესია იყო და ხალხი სცხოვრებდაო. გამაჰმადიანების დროს ხალხი დაუხოციათ და ვინც დარჩენილა, ისინიც აქეთ-იქით სოფლებში გაქცეულან. ფიქრი არ უნდა, რომ ეს სწორედ ასეც იქმნებოდა. ხალხის გარდმოცემით თამარ მეფეს თუ კარჩხალის მთაზე ცხოვრება დიდად უყვარდა, მაშასადამე იგი ამ საყვარელ უმშვენიერეს მთებზე რომელიმე ქართველთ წმიდანის სახელზედ ეკლესიას აღაგებდა და მით შეამკობდა. სჩანს, რომ თამარ მეფეს თუ სხვა ვინ-

მე ქართველთ მეფეს აქ ნინო-წმიდის ეკლესია ან მონასტერი უნდა აღეშენებინოს. ნინო-წმიდის მთილამ ერთი გზა კარჩხალის მთით შავშეთში გადადის და მეორე ლივანას.

დღეს, ამ ადგილებში, აღარავენ სცხოვრებს. მთლად ცარიელია ხალხით. ამბობენ, რომ ამ უდაბურს ადგილებსა და ტყეებში ერთი ვეფხვიც სცხოვრებსო. ვგონებთ არზრუმის გზილამ უნდა იყოს შეცდომით შემოპარულიო. ამიტომ ჩვენც უიშით ვმგზავრობდით.

სხალტის ხეობის გამაჰმადიანება.

(ნამბობი სხალტას უსუფ ყარა მამედ ოღლი ბოლქვადისაგან—ბორჩხელისა).

ამ ხეობაზედ ქართველებს დიდი ხანი შეუნახავთ თავი, მაგრამ ბოლოს მაინც ბრძოლა მოჰბეზრებიათ და გამაჰმადიანებულან. რამდენიმე სოფელს-კი საიდუმლოდ დიდხანს გაუმაგრებია თავი; გასულა რამდენიმე ხანი, ოსმალებს თავიანთი ხოჯები და მოღები აქეთ ძლიერ გაუმრავლებიათ. თითო სოფელში ორ-ორი ხოჯა და მოღა დაუყენებიათ, ქრისტიანობით დარჩენილ ხალხს ესენი ასწავლიდნენ მუსლიმანობის სიწმიდეს და ასმენდნენ, რომ ვინც მუსლიმანობას მიიღებს, ის ცხონდება, იმას სამოთხის კარებზედ არაფერს მოჰკითხავენ, მას ყველა ცოდვებს მიტომ აპატივებენ, რადგანაც მან დაივიწყა კერპებზედ ლოცვა და მიიღო წმინდა სჯული. სჯული ღვთისაგან მოცემული, რომელიც ერთად-ერთს ღმერთსა და მუჰამედს სცნობსო. რამდენიმე ხნის შემდეგ ზოგი დარიგებით და ზოგიც ჩაგონებით, გათათრდნენ ქართველები. პირველ ხანებში მღვდლებს სთხოვეს, რომ თქვენც მიიღეთ მუჰამედის სჯული, ჩვენ გასწავლით ლოცვებს და მერე ხოჯობას მოგცემთო. მაგრამ მღვდლებმა უარი განაცხადეს და ზოგმა-კი მიიღო მუჰამედის სჯული.

ამ სოფლებში დარჩა გაუმაჰმადიანელები მხოლოდ სოფ. ყინჩაური, რომელი სოფელიც სხალტის ხეობაზედ მდებარეობს. ყინჩაურელებმა დიდხანს იმაგრეს თავი, ამისი მიზეზი იყო სოფ. ყინჩაურის მღვდელი, რომელიც მეტად მწიგნობარი ყოფილა, მქადაგებელი და ქრისტიანობის მოყვარე. ეს მღვდელი ამაგრებდა თავისს ხალხს, ეს მღვდელი წინამძღვრობდა მათ. ეს რსმალოს უქუმათს ეუბნებოდა:

— ჩვენ დაგვაყენეთ ჩვენს სჯულზედ და ჩვენ არაფერს დაგიშავებთ, თქვენი ერთგულნი ქვეშევრდომნი ვიქნებით.

სამართალი ამას ნებას აძლევდა, რადგანაც ის მღვდელი მეტად მოხერხებული კაცი ყოფილა, მასთან კერპი და თათრების მოძულე, ეს მღვდელი ახალ გათათრებულებს თურმე აგინებდა, ლანძავდა, სწყევლიდა, რადგანაც თვითაც არ ესმოდა თათრობის კარგი სწავლა. ამით მან ბევრი ჭკუა და საქმე წააგო, ბევრი ზარალი მიაყენა თავის სოფლის ხალხს და გათათრებულებსაც აღარ ასვენებდა. ეს მღვდელი თუ მღრღელი თავის სოფლის ხალხს გარდა სხვა სოფლებშიაც დადიოდა და ლაპარაკობდა, რომ თათრები ნუ ხდებიან. თათრობას გიაურობა სჯობიაო, ჩვენ წმინდანები ვართ და თათრები კი ამას მოკლებულნი არიანო.

ამ მღვდელს წინედ თურმე ნება ჰქონდა მიცემული მასზედ რომ თქვენი სოფლის ხალხში იცხოვრე და ილაპარაკე, მხოლოდ თათრობაზედ ლაპარაკი კი არ გაბედოვო. ამის პირობა მღვდელსაც ჰქონია მიცემული. მაგრამ პირობას გადასულა, თავის სოფელში ლაპარაკის დროს თათრობაზედაც უთქვამს ხოლმე სიტყვები. ამ სოფელს გარდა სხვა სოფლებშიაც დადიოდა თურმე და ლაპარაკობდა, რომ მუსულმანობა ასეთია და ისეთია. ასეთი ლაპარაკი ყველას სძულობდა; ნამეტურ ხოჯებს და მოღებსაც, თვით ახალ გათათრებულებიც ემდუროდნენ ამ მღვდელს და ეუბნებოდნენ, რომ ჩვენს თათრობაზედ სიტყვას ნუ ამბობო. ამან მაინც არ დაიშალა, მაშინ ახალ გათათრებულებმა ლივანის ფაშას შეატყობინეს, რომ სოფ. ყინჩაურის მღვდელი თათრობაზედ ხშირად ლაპარაკობ-

სო, სოფ. ყინჩაურის ხალხს გარეშე სხვა ახალ გამაჰმადიანებულს ქართველებშიც ჰქადაგებს ძველს სჯულსაო, ბევრი გადაიყვანა მან ძველ სჯულზეო. ამის გამო დიდი შიში აწვიეს ამ მღვდელს ხიმშიაშვილებმა. ქრისტიანად დაშთენილებს უკანასკნელად გამოუცხადეს, რომ თქვენ სჯულზე მტკიცედ იდექით მღვდელს ნუ აპყვებითო. მალე ამათ ხოჯა და მოლები გაუგზავნეს, ჯამე გაუკეთეს და ლოცვის დროს ხალხს იქ დაუწყეს შეკრება; მღვდელს ხმა არ გასცეს, ამას უთხრეს.

შენ შენს ეკლესიაში ილოცე, ხმა არ ამოიღო, თორემ მაშინათვე თავს მოგჭრითო.

ამ დროს მღვდელი მოხუცებული ყოფილა, მას ძალაც აღარ ჰქონია. ჰადაგებისთვის თავი დაუნებებია და ეკლესიას კი არ გაშორებია. ეკლესიაში დარჩენილა და თვითონ მარტოკა ლოცულობდა თურმე და ეკლესიას ჰპატრონობდა,

რამდენიმე ხნის შემდეგ ეს მღვდელი ავად გამხდარა. ამას იქ ახალი გამაჰმადიანებული ქართველები თურმე შიშის გამო ვერ ეკარებოდნენ, ეშინოდათ, რომ მთავრობამ არაფერი დაგვწამოსო. მღვდელი ძლიერ ავად გახდა და შეწუხდა, საქმე გაუჭირდა. სნეულმა მიმართა ყინჩაურის ხოჯას და სთხოვა თავისთან მისვლა. ხოჯა მივიდა. მღვდელმა უთხრა:

— რა კი ასე დავილუბენით ჩვენ და აქეთ ჩვენის კაცი-სა აღარავინ არის და არც არავინ მეკარება მე, ამიტომ დავავალე შენ, ჩემი სიკვდილის შემდეგ შენ მაინც მიპატრონო, დამასაფლავე.

მღვდელი მალე გარდაიცვალა, მივიდა მასთან ხოჯა. თათრულის წესით მოამხადა და ბოლოს ასწიეს და წაასვენეს სასაფლაოზედ და ხოჯამ დაასაფლავა ამ მღვდლის და ეკლესიის ნივთები ხალხმა დაისაკუთრა და ამათ წაიღეს ყველაფერი. მალე დაქცეულ იქმნა თვით ეკლესიაც, ისე რომ დღეს ყინჩაურში მხოლოდ ნასაყდრევი ადგილი და ქვები-ლა სჩანს.

ლაპარაკობდნენ ძველად, რომ სხალტის ზარები და ნივთები მიწაში დაფლეს, რადგანაც გამაჰმადიანების დროს ესენი იმერეთს და ქართლს ვერ წაუღიათ და აქაურ ჩუმ ქრისტიან-

ნებს ისინი მიწაში ჩაუმარხავთ, რომ თათრებმა არ მოიტაცო-
ნო. ძველად ხიმშიაშვილებმა იცოდნენ ეს ადგილი, სადაც
ემარხა ეს ყველაფერი სხალტის ეკლესიისაო. ზოგნი ამბობენ,
ვითომც ხიმშიაშვილებმა იგინი ერთ დროს ამოიღესო.

სხვა-და-სხვა ეკლესიის ხაზინაც იქვე, მის ახლო-მახლო
უნდა იყოს; ძველად ეს ადგილები ჩვენში ბევრს ბერიკაცებს
და დედაკაცებს სკოდნიათ, მაგრამ იგინი არავის ეუბნებოდ-
ნენ ამას, რადგანაც რომ შეიტყოს ვინმემ, ის ამოიღებს და
წაიღებსო. ოსმალნი მოიტაცებენ და ჩვენ კი იმედი გვაქვს,
რომ ოდესმე გუჩუჯები მოვლენ და ყველა ესენი მათ დარ-
ჩებათ. ესენი თათრებისათვის რა საჭიროა? შემდეგ დროში,
რომ მოხუცებულთ იმედი გადაუწყდათ და ქრისტიან ქართვე-
ლები აქ არ ჩნდებოდნენ და ნამდვილ მაჰმადიანობა დამყარდა,
მას შემდეგ ესენიც აღარავის რას ეუბნებოდნენ და მალწვდ-
ნენ, დედ-მამას თავიანთ ღვიძლი შვილების შიში კი ჰქონ-
დათ. ბერიკაცები და დედაკაცები დაიხოცნენ და იმ ადგილე-
ბის ცნობებიც მათ თან გაიყოლეს, სადაც კი მიწაში რამე
იყო დამარხულ-დავლული. სომხებს ხშირად უნახავთ ასეთი
ნივთები, გათათრებულ ქართველებისაგან იგინი ამაებს სიამოვ-
ნებით ყიდულობდნენ. ხშირად ჩვენი ქალებიც მიჰყიდდნენ
ხოლმე მათ ძველ ნივთებს სხვა-და-სხვა სავაჭრო ნივთებზედ.

სხალტის და შირატის ხევის გამაჰმადიანება.

(სოფ. ფანჩხის მამასახლისის სულეიმან მურად-ოღლის (იგივე გელაძე)
და სხვათაგან წაამბობი).

ჩვენი ქრისტიანობის დროს, სცხოვრობდა ერთი მეფე,
რომელსაც სახელად თამარ დედოფალი ერქვა. ამ მეფეს აქეთ
ცხოვრება დიდად უყვარდა. ერთხელ ამ ხეობისაკენ მოუხდა
გამოვლა და დარჩენა იმ ალაგას, სადაც დღეს სხალტის ეკ-
ლესია სდგას. აქ ყოფილა ერთი ისეთი დიდი მსხლის ხე,

რომელიც თავის ტოტებით მთელ მის მიდამოებს ჩრდილავდა და ჰფარავდა. თამარ დედოფალმა ისურვა იმ ხის ქვეშ ღამე დარჩენა, გათიება; აქ გაათიეს ღამე. თამარ დედოფალმა ის ხე სიზმარში ნახე. მეორე დღეს ბრძანა! რომ აქ ეკლესია უნდა გავაკეთოთო. რამდენიმე ხნის შემდეგ ეკლესიისათვის შენობის მზადება დაიწყო, მალე იმ ცნობილ ხესაც დაუწყო მოჭრა, მაგრამ რამდენსაც მოსჭრიდნენ იმ ხეს, იმდენჯერ იმას მეორე დღეს ისევ შეერთებულს, მთელს ხედავდნენ. ხალხმა ვერაფერი გააწყო და შეწუნდა ძლიერ, ბოლოს ერთმა დაარიგა ასე.

დღეს რომ ხე მოსჭრათ, მონაჭერის ძირს ცულები დაარქეთ და ისე დასტოვეთ ამაღამ და ხვალ იგი აღარ შეერთდებაო.

ხე მოსჭრეს, ცულები ისე დაურქეს, იმ ღამეს ისე დასტოვეს. მეორე დღეს მივიდნენ და ნახეს, რომ ხე მოჭრილია, აღარ შეერთებულა, ცულებიც ისევ ისე წინანდებურად დასტოვებულნი იყვნენ.

მალე დაიწყო ეკლესიის კეთება. ეკლესიის ერთი კარები სწორედ იქ მოაქციეს, სადაც ის დიდი ხე მდგარა. კარებში ორ ალაგას ამისი ბოძები დააყოლეს, რაზედაც უნდა შეემათ ეკლესიის კარები, და აი სწორედ ის ხეები, რომლებიც დღეს კარებშია ჩატანებული, ეს სწორედ იმ ხისგან არის დარჩენილიო.

სხალტა კიდევ აი რისთვის დარქმევია ამ ეკლესიას: როცა ამის შენება დაუწყიათ, ეს ამბები მთელს ამ მხრის ხალხს გაუგია, ხოლო ვინც დაშორებით იყვნენ და ვერ ხედავდნენ ეკლესიის შენებას, ისინი ისეთ პირს ჰკითხავდნენ ხოლმე, რომელთაც ეკლესიის შენობა ენახათ:

— დიდს ეკლესიას სად აკეთებენო? ამაზედ მნახველნი მიუგებდნენ:

— მსხალთან, დიდი მსხლის ხე რომ სდგასო. ეს ეხ ყველას სცოდნია მაშინ და შემდეგ დროებში სიტყვა „მსხალთან“ მსხალტად გადაკეთდაო.

ყველაზე ადრე ახალ გამაჰმადიანებულ ქართველებში შარბათის სმა სხალტის, მირატის და ტბეთის ხეობაში შემოსულა. რადგანაც აქაური ხალხი უფრო მუშა ხალხი ყოფილა, იმ დროს ყველას ჰქონდა თავისი ვენახი და მარანიო. ახალ გამაჰმადიანებულთ ხშირად როცა რამე კარგი ღვინი ექნებოდათ ესენი თავიანთ ქრისტიან ნათესაებს დაპატიჟებდნენ ხოლმე და ამათ ღვინის მაგიერ შარბათს მიართმევდნენო; რადგანაც გამაჰმადიანებულთ აღკრძალული ჰქონდათ ღვინის კეთება და სმაო, მათ უკრძალავდნენ თვით ვაზის მოშენასაც კიოქ სხალტის და მირატის ხევის გათათრება ერთ დროს მომხდარა. გათათრების შემდეგ სხალტის საყდარიც ჯამეთ იქმნა გადაკეთებული. აქ ჯამე დიდხანს გვქონდა, მეც მილოცნია შიგ.

ნამბოზი დერვიშ ბეგ ბეჟანიძისაგან.

სოფ. წაბლანის და სოფ. ფაჩხას გვერდით, ერთ მთის ძირობას, სადაც ხოდაბუნის ადგილებია, ძველად ყოფილა ეკკლესია. ეს ეკკლესია მაჰმადიანობის მიღების შემდეგ დაუქცევიათ და ეკკლესიის ქვები აქეთ-იქით მიუყრ-მოუყრიათ, ზოგი ხალხს წაუღია. ერთი ქვა ამ ხეობის წყლის ნაპირას ჩაგორებულა. დიდი ქვა ყოფილა და ზედაც ქრისტე ჯვარცმით დახატული. ამ ქვასთან დედაკაცები მივიდოდნენ ხოლმე, სარეცხს მიიტანდნენ, აღნიშნულს ქვაზედ შესდგებოდნენ და სარეცხს წყალში რეცხავდნენ და ავლებდნენ.

ერთ დღეს, ერთმა დედაკაცმა მიიტანა სარეცხი, შედგა ქვაზედ და დაიწყო რეცხა. ამ დროს ფაჩხის კლდის ერთ დიდ ლოდს დაუყვირნია იმ ქალისთვის:

— ადექი, გაათავე, წადი, თორემ მოვდივარო. ქალმა ყურადღება არ მიაქცია. კლდემ კიდევ განიმეორა სიტყვა ყვირილით.

— სთქვი რამე მიდიხარ თუ არა, თორემ საცაა წამოვადლო? ქალმა უთხრა:

— ჯანაბას შენი თავი, მე რას მიყვირო, წამოიქეცი და დაიქეციო.

ქალმა როგორც გაათავა ყვირილი, იმ წამსვე წამოვიდა ის დიდი კლდე და დაეცა იმ ქვას, რომელზედაც ქალი იდგა და ქალი თავისი სარეცხით შიგ მოაყოლა და გაქვავდა. ეს საქმეები ალბად იმიტომ მოხდა, რადგანაც ის ქვა ეკკლესიისა ყოფილა და ზედ ჯვარი და წმინდანები ყოფილან დახატულნი. ალბად ღმერთი არ ჰყაბულობდა მას, რომ ჭუჭყიანის ფეხთსაცმელით და ჭუჭყიანი სარეცხის გასარეცხად დედაკაცები ზედ შესდგებოდნენ და სარეცხს რეცხავდნენ.

მაშინ ქალები ახლად გამაჰმადიანებულნი იყვნენ და ესენი პირის ბადის ხურვას ჯერ მტკიცედ არ იყვნენ შეჩვეულნი. ყველაფერ საქმეებს მიუჩინებლივ აკეთებდნენ. მას შემდეგ ზოგიერთ სოფლის დედაკაცებს 1850 წ, დიდი შიში ჰქონიათ ხოლმე, ესენი წყალზე სარეცხს ვერ წაიღებდნენ დასარეცხად; ყველას ახსოვდა იმ დედაკაცის ამბავი. დღეს კა ეს ამბები აღარავინ იცის, ამის გამო ანდაზად დარჩენილა ხალხში:— „რას იძახის ფანხის კლდესავითაჲ“.

ხულოს ხეობის გათათრების ამბები.

(მოხუცის ყადი ოლლი ბოლქვაძის ნაამბობი).

ხულოში დიდი მშვენიერი ეკკლესია ყოფილა, მთელი ეკკლესია თლილი ქვით ნაშენი. მე არ მინახავს და მამაჩემი-კი იტყოდა ხოლმე, რომ ხულოს ეკკლესია ტბეთისთანა იყოვო, სხალტას სჯობდაო. ამ ეკკლესიის მღვდლებად ჩვენი გვარის კაცები იყვნენო, ბოლქვაძეები. ქართველებს რომ გათათრება დაუწყეს, მაშინ ჩვენ ძველებიც გაათათრეს; გათათრებულს მღვდელს ბოლქვაძეს ყადობა მისცეს და ამიტომ გვეწოდა ჩვენ ყადი ოლლი. ჩვენ თუმცა თათრებად გავხდით, მაგრამ ხულოს ეკკლესიას კი პატივასცემას და პატრონობას არ ვაკ-

ლებდით, სუფთად ვინახავდით. აქარის ფაშა რომ გადალუჯანდა, მაშინ ამათ დაიწყო ხულოს ეკლესიის დაქცევაზე ფიქრი. მიზეზი არავინ არ იცოდა. ერთს დღეს ფაშამ დაიბარა ჩვენი პაპა და გამოუცხადა ასე:

— ხულოს ეკლესია უნდა დავაქციოთ და გიცხადებ ხალხი მოაგროვო დასაქცევად.

— როგორ შეიძლება, ფაშავ, მისი დაქცევა. ის ჩვენის ძველების სალოცავი იყო, სალოცავი მუსულმანის თუ ქრისტიანის, ორივე ერთია და როგორ იქნება მისი დაქცევა?

— უეჭველად უნდა დაიქცეს, სთქვა ფაშამ.

— ჯამედ გადავაკეთოთ, ცოდვაა მისი დაქცევა მიუგო ყადი ოღლი ბოლქვაძემ.

— არ შეიძლება, ეგ მაგარი ქვის ეკლესია არის, დღეს თუ ხვალ აქ ქართველნი მოვლენ, იგინი ამ ეკლესიაში შევლენ, აქედგან დაგვიწყებენ ბრძოლას და მოგვერევიან, ჩვენ მაშინ მათთან ვერაფერს გავაწყობთ. საქმე წავგიხდება. ქვის ჯამე ჩვენთვის საჭირო არ არის, მისს ალაგას ხის ჯამე ავაგოთო, სთქვა ფაშამ.

— ფაშა! ხის ჯამე დალპება, ყოველთვის შიში ექნება და ქვის ჯამეს-კი არაფერი წაუხდება. ნუ ვიქთ მას, ნუ დავაქცევთ.

— არ შეიძლება, უნდა დავაქციოთ, მისი შიში გვაქვს.

რამდენსამე ხნის შემდეგ ფაშის ბრძანებას შესრულება დაუწყეს და ეკლესია დააქციეს. ისე დააქციეს, რომ საძირკვლისა მხოლოდ ერთი არშინი კედელი-ღა დასტოვეს. მაშინ მთელი ხულო სავსე ყოფილა ეკლესიის ქვებით; ქვების უმეტესი ნაწილი ფაშას გაუზიდვინებია და იქვე ხულოში თავისთვის აბანო და სარაია გაუკეთებინებია. ზოგი ქვები ჯამეს გალავანს ახმარეს, ზოგი ქვებით იქვე ახლოს წყარო გააკეთეს, ეს წყარო დღევანდლამდის არის დაშთენილი ჯამეს გვერდით. ზოგი ქვები სოფლებმა გაზიდეს სახლების საკეთებლად. ეკლესიის კედლებზედ დადგეს ხის ჯამე.

გავიდა რამდენიმე ხანი და ხის ჯამე დალპა. დამპალი და-

აქციეს და მის ალაგას ახალი დადგეს. რამდენიმე ხნის შემდეგ ფაშის სახლ-კარი და სარაიაც დაიქცა და ყველაფერი გაფუჭდა. ამის შემდეგ არ გავიდა დიდი ხანი, რომ ხულოში მტერიც მოვიდა და ყველაფერი დაიმორჩილა. მტრის მოსვლას ვერც არა ეკლესიის დაქცევამ უშველა და ვერც არა სხვა სიმაგრეებმა. ძველები იტყოდნენ ხოლმე.

ფაშამ ეკლესიის დაქცევით ღმერთი გაარისხა, კარგი საქმე არ ჰქნა! მისი სახლ-კარიც მიტომ დაიქცევაო. ეს თქმულობაც მართლა აღსრულდა. დღეს ფაშის სახლ-კარი ხულოში ნანგრევად არის ქცეული.

მე ვნახე ხულოს ჯამეს საძირკველი, ძლიერ ბევრი ჩუქურთმიანი ქვები აღმოჩნდა, რომელთაც ცხადად ეტყობა, რომ ისინი წინად ეკლესიის უნდა ყოფილიყოს. როდის მოხდა ყოველივე ეს ამბები ამას ხალხის გარდმოცემა არ ასახელებს და ან რომელ ფაშის დროს იყო, არც ეს ვიცი.

ჩაქვისთაველის ღრმად მოხუც ყადის ჩიჯავაძის ნამბობი.

აჭარაში გათათრების საქმე ერთობ გაძნელებულა. ზოგიერთ მოხუცებულ კაცები და ნამეტურ დედაკაცები ქრისტიანობაზედ მაგრა იდგნენ, თან ოსმალოს ხოჯებსაც ეკამათებოდნენ და ედავებოდნენ; ამ მოხუცებულებს ყოველთვის და ყველგან სულ ქრისტიანობაზედ ჰქონდათ ლაპარაკი. ახალგაზრდებს ყოველთვის იმას ელაპარაკებოდნენ.

ეგები ოდესმე თქვენი ძველების სჯულზედ გადახვიდეთ.

ასეთ მოქუცებულთ რიცხვი აჭარაში დიდი ყოფილა; ამათ თურმე ხოჯებს გაუჭირეს საქმე. ბოლოს მთავრობისაგან ასეთი ბრძანება გამოსულა.

ყველა ეგენი დაიჭირეთ და გაათათრეთო, თუ არ გაათათრდნენ მერე დახოცეთო.

მალე აჭარის მოხუცებულნი შეუკრებიან და საფრიხანაში დაუმწყვდევიათ, საპატიმროებში ხოჯები მიუგზავნიან და

ხოჯებს ლოცვები დაუწყიათ. ზოგიერთ მოხუცებულნი მიუ-
ზიდნიათ და ზოგნი კი ვერა. ვინც ვერ მოაქციეს, ესენი აჭარ
წყლის შესართავთან მიუტრეკიათ, სადაც ძველად თამარ მეფის
ხიდი ყოფილა. აქ დადეს თავ-საკვეთი და უთხრეს შათ:

— მოხუც ბერო კაცნო, რაზედ იფუჭებთ თავს, მოდით
გონს, იწამეთ წმინდა მუჰამედი და ისლამი, რათ ჰკარგავთ
ცხონებასა და საიქიოს ბედსა.

მოხუცებულებმა იფიქრეს, მართლაც რაზედ ვართ ასე
კერპად. მივიღოთ წმინდა სჯულით და ვილოცოთო, ღმერთ-
მა იგინი გონზედ მოიყვანა და მათ იწამეს წმინდა სჯული.
იტყოდნენ ხოლმე ბერი კაცი, რომ ბარე სამისთვისაც კი
(ბევრის ღიმანეს სამი) მოუჭრიათ თავიო. ეს ამბები მომხდა-
რა ამ ორასი წლის წინედ.

აი, ჩვენ ასეთის ძნელის საქმეებითა ვართ გათათრებულნი,
ამიტომ ჩემო ძიავ, თქვენ თუ ჩვენი გაგიაურება გინდათ—ეს
არ მოხდება მთლა გავწყდებით კი ამას არ ვიზამთ. რაც და-
ვრჩით აქ, ჩვენც მუჰაჯირად წავალთ და თქვენსას კი არ ვი-
წამებთ. მე ბათუმის ყადი გახლავარ და ამას პირდაპირ გეუბ-
ნები, რომ ჩვენი თათრობა ამისთვის გაწყდება.

მაჭახლის გამაჰმადიანება.

(ნამბობი სოფ. ბაზარეთში და ძნელიეთში მოხუცებულ მაჰმადიანის ძნე-
ლადის და სხვა მოხუცებულ მაჰმადიანებისაგან).

მაჭახელში მთლად გათათრდა ხალხი, მაგრამ სოფ. ევფ-
რატის ხალხმა-კი დიდხანს შეინახა თავი. ამათ ოსმალები ხმან-
არ სცემდნენ, რადგანაც ძველთაგან ბრძანება ასე იყო.

ევფრატის გათათრება არ შეიძლებაო. ძველად იქ თამარ-
მეფის სახლი და დიდი ეკლესია იყოვო. ამ ეკლესიაში მარ-
ხია თამარ-მეფე და იქ რომ ხალხს დაუწყონ გათათრება, ეს
ძალიან ცუდი იქნება და ღმერთი არ იყაბულებსო. გარდა

ამისა მის ზემოდ კარჩხალის მთა არის, იქ ეშმაკებით სავსეა, ბევრი ლომები და არწივები არიან დაბმულნი, გამაჰმადიანების დროს სულ აწყდებიან იგინი, ჩამოვლენ ძირსა და ხალხს დასჭამენ, აღარც ერთს ოსმალს ცოცხალს არ გაუშვებენ და „გვანცალელა“ ვინ იცის რაებს იზავსო. ეს ამბები ქართველებს გაუვრცელებიათ პირველ გათათრების დროს, რომ ხალხი აღვილად არ გათათრდესო. მაგრამ ეს ტყუილი ამბები მალე გამოსჩნდა და აჭარელთ სიამოვნებით მიიღეს თათრობა — ისლამი.

ჩვენები ევფრატის გამაჰმადიანებას ხელს არ ჰკიდებდნენ; რამდენსამე ხნის შემდეგ ოსმალს კაცები მოვიდნენ ამათ და იტირეს იგი და მათის სიტყვით გაამაჰმადიანეს ხალხი, მერე აქედგან კარჩხალის მთაზედ ავიდნენ და იქ ნახეს თამარ მეფის სასახლე, საიდგანაც ის მთელს მაჭახელს დაჰყურებდა. ნახეს მისი ხაზინა, ტბა, სასახლეები და დუქან-ბაზარი და ეკკლესიები. ყველა ესენი დააქციეს, ამის შემდეგ უკან დაბრუნდნენ, გურჯებმა ამაზედ ბევრი იწუხეს და იტირეს, მაგრამ ვერაფერი ჰქმნეს, მაჭახელი მთლად გათათრდა და ევფრატშიაც ყველა ფერი მოაწყეს, ევფრატელები გამაჰმადიანების შემდეგ ჩუმად კიდევ დიდხანს ინახავდნენ თავს, მაგრამ მაინც ვერაფელი გააწყეს. როცა ბათუმის ფაშამ შეიტყო ეს ამბავი, ესენი დაიბარა და ძლიერ შეაშინა.

თუ დღეიდგანვე ნამდვილი მუსლიმანები არ გამხდარხართ, მაშინ მე თავებს დაგჭრით სუყველას და გაგაქრობთ მიწაზეო.

ესენი მაინც დიდხანს არ ივიწყებდნენ და არ სტოვებდნენ თავიანთს ძველს წეს-ჩვეულებას.

მაჭახლის შესახებ ბევრი ამბობენ, რომ გამაჰმადიანების გამო ყველაზედ ბევრი სისხლი მაჭახლელებს დაუღვრიათ. ამდენი სისხლი არც აჭარელთ, არც ზეგნელთ, არც ლივანელთ და არც სხვათა არ დაუღვრიათ, რამდენიც მაჭახლელებს. რაც აქედგან ხალხი გაიქცა გურჯისტანისაკენ, იმდენი ხალხი არც ერთის აქაურის მხრიდგან არ გაქცეულა იქითკენაო. მაჭახე-

ლი ძალით არის გათათრებული და ძალითვე გაქართველდებაო. მაგრამ ჩვენში თქმულობა არის, რომ ეს ისევ უნდა გაქართველდეს, უამისობა არ იქნებაო. ამბობენ და ჩვენი ძველებიც იტყოდნენ ხოლმე, რომ ერთს ღამეს, ხერთვისის ეკლესიასთან ოსმალები დაეხსნენ თავს ჩვენს ძველებსა და სულ დახოცეს, რადვანაც მათი ბაირამი იყო. ღამე ეკლესიაში შეგროვილიყვნენ, სანთლები დაენტოთ და აშკარად ლოცულობდნენ ოსმალების გასაჯავრებლად და ოსმალებმაც ამიტომ დახოცეს ყველა იქ მყოფნიო. ვაი რა ჩერჩეტები ყოფილან ზოგი ჩვენი ძველები. ძალიან სცდებოდნენ მასხედ იგინი, რომ წმინდა სჯულის წინააღმდეგ თავს იხოცავდნენ, მაგრამ რა გაეწყობა, ბეჩნი იყვნენ და მიტომ ხდებოდა ასე. როცა გონს მოვიდნენ, მის მერე კი იწამეს ყოველივე მუსულმანურ-თათრულიო.

ლაზისტანით ოსმალნი ლივანაში შემოვიდნენ, აქედგან მაჭახელში, მაჭახელი მათ წაგრად და გულადად დახვდა; მაჭახლის ხალხი მეტად მაგარი და გაუტეხავი ხალხი იყო: ესენი ადვილად არ ჩაბარდნენ მაჰმადიანებს, ბევრი იჩხუბეს, მაგრამ ბოლოს მაინც ვერაფერი გააწყეს და ჩაბარდნენ ოსმალებს ოსმალთ მაჭახლელებს მალე გამაჰმადიანებაჲ გამოუცხადეს; ეს ამბავი მაჭახლის ხალხს დიდად ეჯავრა. ამის გამო დაიწყეს კოჭმანობა და ბოლოს ოსმალოს წინააღმდეგ ჩხუბი ასტეხეს, გამაჰმადიანება არ გვინდაო. ოსმალთა ამაზედ ძლიერ ბევრი მაჭახლელები დახოცეს. მაჭახლელებიც ბევრს ხოცავდნენ ოსმალთ, მაგრამ საქმე მაინც მაჭახლელებს გაუჭირდათ, რადვანაც ოსმალნი თოფ-იარაღით იყვნენ და მაჭახლელებს კი არაფერი ჰქონდათ. ბევრი ხოცვის შემდეგ ოსმალთ სისხლის ღვრას თავი გაანებეს. ამათ სხვა ნაირის ოსტატობით დაუწყეს გამაჰმადიანება—ვინც არ მაჰმადიანდებოდა იმას დიდს ხარჯს აღებდნენ, სამართალში უკან აყენებდნენ, მოწმად არსად იღებდნენ, უბრალო დანაშაულობის გამო სჯიდნენ, სულ უბრალო საქმის გამო მამულებს ართმევდნენ და იმ პირებს აძლევდნენ და ჰმატებდნენ, ვინც ახლად იყვნენ გამაჰმადიანებულ-

ნი; ახალ გამაჰმადიანებულთ აღიობასაც აძლევდნენ, ზოგს ბეგიობასაც. ასეთი საქმეებით გაავრცელეს აქეთ მაჰმადიანობა და ამიტომ იტყვიან ამაზენ, რომ მაჭახელი ნებით არის გათათრებული და ნებითვე გაქართველდებო.

მაჭახელში ძველად საკმარისად გამოჩენილი აზნაურის გვარი იყო ძნელადების გვარი. ესენი სცხოვრებდნენ სოფელ ძნელაძეთსა და ბაზაჩეთში, ამათ ებარათ რამდენიმე სოფლის ხალხი და გამგეობა. ძნელადებს გარდა მაჭახელში სხვა აზნაურებიც იყვნენ, მაგალითად ქავთარაძეები, რომელნიც ადვილად გამაჰმადიანდნენ და ამიტომ ოსმალთ ამათ ბეგიობა მისცეს. ისევე აზნაური ზაქარიაძეები, რომელნიც ბეგებად იქმნენ წოდებულნი, დი მრავალიც სხვა გვარის ხალხნი გამაჰმადიანდნენ ადვილად. მაჭახელში მაჰმადიანობა მოიფინა და სოფ. ძნელიეთამდე და ბაზარეთამდე მიაღწია. აქ დაბარებულ იქმნა ჩვენის ძველების ერთი უფროსი ძნელაძე, დიდის მამულ-დედულის პატრონი, ამას გამოუცხადეს გამაჰმადიანება იმ პირობით და იმ საჩუქრებით, როგორც სხვები გამაჰმადიანდნენ. ძნელაძემ უთხრა:

— მე არც გაგმაჰმადიანდები და არც თქვენი საჩუქარი მინდა, ქრისტიანობას მაჰმადიანობაზედ არ ჭავცვლი. ეს არასდროს არ იქნება. მე ამას ნულარ მეტყვით, თორემ ჩხუბი მოხდება. მაჰმადიანობა ამას ცუდი რამე ეგონა, ოსმალთ ძლიერ ეწყინათ და უთხრეს.

— კარგი, მაგრამ ბევრს შეგანანებთო. ძნელაძემ მიუგო:

— ნება თქვენი გახლდესო!

რამდენსამე ხნის შემდეგ ოსმალთ აუტეხეს დავა, დაუწყეს უილის წამება, ჰბრალდებოდა ტყუილად კაცის-კვლა, გაქცევა, ახალ გამაჰმადიანებულების შეწუხება და სხვანი. თავს მართლულობდა, მაგრამ უბრალოდ. ოსმალნი ძალიან სჩაგრავდნენ. ასეთი ბრძოლის გამო მას ხელიდგან წაუვიდა თავისის მამულების უმეტესი ნაწილი. ოსმალნი ეუბნებოდნენ:

— გამაჰმადიანდით და ყველაფერს გაბატებით, ყველაფერს გაჩუქებთ. ძნელაძე ეტყოდა:

— გვარად ძნელადე ვარ და საქმიანად ძნელადე უნდა ვიქმნე. მე, არ ეს ყელი და ენა რომ მომჭრათ, მაინც არ იქნება, არ გაგმაჰმანდიანდები. რათ უნდა გავთათრდე, ჩვენმა სჯულმა რა დაგიშავათ, რა გიყოთ, მე ვერ ვიზამ, ჩვენ ფიცი გვაქვს მიცემული, რომ ვიდრე ძნელადეებს პირში სული გვიდგია, მინამ ჩვენ ჩვენს სჯულს და ქვეყანას არ ვუღალატებთ. სხვებს თუ ნებავთ ჩემს სოფლებს გამაჰმანდიანდნენ, მე ნურავინ მერიდება.

ამ კაცის მეგვარეებს და მოყმეებს დიდი მორიდება ჰქონდათ ამ პირისა; ამისი ჰრცხვენოდათ და ვერ მაჰმანდიანდებოდნენ. რამდენისამე ხნის შემდეგ ესენიც გამაჰმანდიანდნენ. მალე გამაჰმანდიანდნენ თვით ამ კაცის ძმები და შვილებიც, მაგრამ ეს არ გამაჰმანდიანდა. ამის გამო იგი შეებრძოლა ოსმალთ და ამ ბრძოლის დროს მთლად დაჰკარგა თავისი მამულები და დარჩა ცარიელი გაღარიბდა, გაღატაკდა. მაგრამ თათრობა მაინც არ მიიღო. ასეთს სილატაკეში მყოფი ავად გახდა, სიკვდილზედ მივიდა. ამ დროს მაქახელი მთლად გამაჰმანდიანებული იყო, მღვდლები აღარსად იყვნენ, იქიდგან გარეკეს და ეკლესიებიც დაანგრის. ზოგი ჯამედ გადააკეთეს. ეფფრატის ეკლესიაც მაშინ დაუქცევიათ. ავადმყოფ ძნელადეს საქმე გაუჭირდა.

სიკვდილის წინად ძნელადემ შვილები დაძვარ და უთხრა:

— ეს არის, ვთავდები, ვჰკვდებ, აქ ბევრი ვეწვალე, ბევრი ვიტანჯე ჩემის სჯულის გულისათვის და ვჰკარგე ყველაფერი, ჩემი მამა პაპის მამული ოსმალებმა წამართვეს შარებით და მისცეს იმათ, ვინც ადვილად გამაჰმანდიანდნენ. მე თქვენ ყელები დაგქერით ცალიერი გაგიშვით, ჩემის გულისათვის ოსმალებმა თქვენც არაფერი მოგცეს, რადგანაც ჩემი ჯავრი სჭირდათ. ეხლა მე ვჰკვდები დიდის მწუხარებით და ჩემის მამა-პაპის სჯულზედ, რომელიც მე დიდის ტანჯვით შევიწახე. ეხლა ჩემი მწუხარება ის არის, რომ ჩემის სიკვდილის შემდეგ ჩემი დამარხვა, ვაი თუ ქრისტიანულის, ქართულის, ჩემის მამა-პაპის წესით არ მოხდეს, თქვენ გამაჰმანდიანებული ხართ და

და მაჰმადიანურათ დამმარხავთო. სიკვდილის დროს ბევრი იტორა მან, ბევრი ეხვეწა თავისს ნათესაეებს, რომ ქრისტიანულად დამმარხეთო. ამათ ფიცი მისცეს, რომ მღვდელს მოიყვანთ და ისე დაგმარხავთო. ამ დაპირების შემდეგ ძნელად გარდაიცვალა.

მიცვალებულის ძნელადის ნათესაეები წავიდნენ ართვინში და იქიდან მღვდელი მოიყვანეს. მღვდელმა უწირ-ულოცა და როცა მიცვალებული წაიღეს. მაშინ ზოგიერთ ახალ გამაჰმადიანებულებმა უყვირეს:

— მღვდლო, უნათე, მღვდლო უნათეო და სხვანი. ანასუნი იმის მამას, ქოფაკს. წაიღეს და აი, ამ პატარა ეკლესიაში დამარხეს. რა უჭირდა, ბატონო, რომ გამაჰმადიანებულიყო? ან ჩვენ რაზე დავვლუბა და იმოღენა მამულები რაზე დაჰკარგა, ჩვენ რად ჩავვაგდო ამ დღეში და ან თვით რას იტანჯებოდა? ხომ ნახა, რომ გამჩენელ ღმერთის ბრძანებას ვერას უზამდა! ის არ გათათრდა, მინამ ცოცხალი იყო, აქაიქ თითო-ოროლა კაცს კიდევ ეკავა ქრისტიანის სჯული და ის რომ მოკვდა, მის შემდეგ-კი მაჭახელაში ერთი კაციც აღარ დარჩენილა, ყველა გამაჰმადიანებულია და საქმეც დაწყნარებულია და მორჩენილა. იმერეთსა და ქართლ-კახეთში მცხოვრები ძნელადეები სულ აქედამ არიან გასულნი თათრობის გამო. მაშინ ძნელადეების ერთ სოფ. 30 კ. ყოფილა. დღეს, მაჭახელნი ნამდვილ სუფთა, კარგი მუსულმანები არიან, ჩვენ თუ არ ძალით. ისე ჩვენი სჯულიდამ გადასვლა არ იქმნება. ჩვენ ამისთვის გავწყდებით. ჩვენი გიაურობა ხომ არ გინდათ თქვენ?

ზედა აქარის გამაჰმადიანება.

(ნაამბობი სოფ. ნცგაზეულში ყალი ნურო ეფენდი ბერიძის მიერ, სულეიმან გელაძის გურჯ-ოღლის მიერ და სხვათა მაჰმადიანთ ქართველთა).

ქვედა აქარაში თათრობა უფრო ადრე შემოსულა, ვიდ-

რე ზედა აჭარაში. ახალციხის მხარეში კი უფრო ადრე მოფენილა მამადის სჯული, ვინემ ზედა აჭარაში, სხალტის ხეობაზედ, ტბეთის ხეობაზედ, შავშეთამდის. ახალციხიდან თათრობა უფრო არდანუჯისკენ და არტაანისკენ გაუვრცელებიათ; მცირე ხნის შემდეგ შავშეთსა და იმერხევშიაც შემოუტანიათ და ამას აქეთა მხარე აღმოსავლეთის აჭარის ნაწილი-კი დარჩენილა ქრისტიანობაში. ამათ კარგა ხანს შეუნახავთ თავი გიაურობით, მაგრამ ბოლოს საქმე გასჭირვებიათ, რადგანაც ესენი შუაში ყოფილან მომწყვდელი და გარშემო-კი სულ ახლად გამაჰმადიანებული ქართველები ჰყოლიათ შემორტყმული. ამათი საქმე მაშინ გაჭირვებულა, როცა ქვედა აჭარის ერთი ნაწილიც გამაჰმადიანებულა და აქედან წელ-წელა ზედა აჭარის ზოგი ერთ სოფლებშიაც შემოსულა.

ყველაზედ მაგრად დანდალოს ხალხი მდგარა, მაგრამ მალე აქაც შეუტანიათ ისლამი. დანდალოდან წასულა აღმოსავლეთით და სხალტის სოფლებს მიახლოვებია, მაგრამ სხალტის გარშემო და ხულის ხეობაში კი ეს ადვილად ვერ შეუტანიათ. აქ ხალხი გამაგრებულა. აქ ისე გამაგრებულან, რომ ოსმალოს ჯარს გარდა ამათ თვით ახალ გამაჰმადიანებულის ქართველების წინააღმდეგაც დაუწყვიათ ბრძოლა, ამ ბრძოლაში დიდის გამირობით უბრძოლიათ დანდალოს ხალხსა და ხულისას. დანდალოში ოსმალოს ჯარიც ყოფილა, ამათ დაუქცევიათ დანდალოს სახლები. დანდალოს ეკლესიის დაქცევა ძლიერ სჯავრებია ხულის ხეობის ხალხს და ამიტომ ამათ ოსმალოსთვის არამც თუ მარტო მუსლიმანობის გულისთვის გამოუტყხადებიათ წინააღმდეგობა, არამედ თვით ოსმალოს მფლობელობისათვისაც, რომ ჩვენ თქვენი მორჩილება არ გვინდაო.

ოსმალოთ რა უნახავთ საქმის გაჭირვება, ამათ ხულის ხეობისთვის თავი დაუნებებიათ და მიუმართავთ სხალტისა და ტბეთის მხრის სოფლებისათვის. აქ ამათ მოწინააღმდეგენი არავინ აღმოუჩენიათ. ორივე მხრის ხალხს ოსმალოსთვის ხლიერ მალე დაუკრავს თავი. აქ გამაგრებულნი ოსმალონი სხალტისკენ წასულან, აქ მიმხრობიან სხალტის მოწინავე კაცები და

მათის დახმარებით შესულან ხულოში; ამ მხრის ხალხისათვის დამდგარა დიდი მწარე ღღენი, მაგრამ მაინც ესენი ომს არ შეშინებიან. ამათ დაუწყიათ ომი და ოსმალოს ჯარისათვის ბევრიც უვნიათ, მაგრამ ბოლოს მაინც დაჰმორჩილებულან ოსმალთ. მაშინათვე დაუწყიათ აქ სჯულის გამოცვლის შესახებ ლაპარაკი და უთქვამს ასე:

— თუ სჯულს გამოიცვლით, ხომ კარგი, თუ არა და იცოდეთ, რომ ჩვენ თქვენ აქ აღარ დაგაყენებთ, თქვენს მოწინავე პირებს თავებს დავსჭრით და დანარჩენს ხალხს კიდევ შეამისკენ გადაგრეკავთ.

ბევრი მაინც მაგრად მდგარა, ბევრს შეშინებია და ბრძანებას დამორჩილებია. აქაც მოფენილა თათრობა და ამის გაძლიერებისათვის დიდად ცდილან ოსმალნი. ღღეს ხულოს ეკლესიის საძირკვლებზედ გაკეთებულია ხულოს დიდი ჯამე; ეს ამბავი ბევრმა მოხუცებულმა იცის. ხულოდან ოსმალნი წასულან აჭარისკენ და საცა რამ ეკლესიები შეხვედრიათ მისი ზოგნი ჯამეთ გადუკეთებიათ. მთელს მხარეში მაჰმადიანობა მოფენილა და ოსმალოს ხოჯა-მოლოებს ხალხისთვის ლოცვების შესწავლა დაუწყებინებიათ და მალე დარწმუნებულან ქართველთა ნამდვილს მაჰმადიანობაზედ.

მაჰმადიანობის დროსაც ესენი თურმე არ სტოვებდნენ ქრისტიანულს წესებს და ყოველს საქრისტიანო ღღესასწაულებსაც იხდიდნენ. მაგალითად აქ აღდგომას ღებადნენ წითელს კვერცხებს და წაიღებდნენ ხოლმე სხალტის ეკლესიაზედ და შესწირავდნენ, ხულოს ეკლესიის ნანგრევებთან, აგარის და სხვათა მხრის ეკლესიებთან. ეს ჩვეულება ხულოს ხეობაში ღღევანდღამდე არის დაშთენილი და აქ დედაკაცები ღღესაც ღებავენ კვერცხებს და აღდგომა ღღეს ზოგიერთ ეკლესიის ნანგრევებთან მიიტანენ. ქართველთ ქრისტიანულ წესების ამბები მალე იქმნა ოსმალთათვის ცნობილი. ოსმალთა სასულიერო პირნი დიდად აღელდნენ ამაზედ. მათ მოუწე-

რეს ხონთქრის რისხვა სელიმ-ფაშა ხიმშიაშვილის მამას აბდულ ბეგს.

მაგ მხარეში ყველა ეკლესიები უნდა დაიქცეს და ხალხს აღეკრძალოს ნანგრევებთან სიარული და ქვებზედ ლოცვაო.

აბდულ ბეგი ოსმალს ჯარით დაეცა მთელს ამ მხრის სოფლის ეკლესიებს და სულ მთლად მოსპო; გადარჩა მხოლოდ სხალტა და ვანის ტაძარი. ესენი იმ აზრით არ დაუქცევია აბდულ ბეგს, რადგანაც ამ ეკლესიის ჯამეთ გადაკება ჰსურვებია; ეს ტაძრები მალე ჯამეთაც გადაუკეთებიათ, მაგრამ სხვა-და-სხვა მიზეზებისა გამო ჯამეთ დიდხანს არ დარჩენილან, ხალხს თურმე ცუდი სიზრმები ესიზრმებოდა ამაზე და ამიტომ აქ სალოცავად არ დადიოდნენ. მალე ჯამეები მოიშალა აქ და დატოვებულ იქმნა. იმ დროებაშიაც ზოგ ალოფას საიდუმლოდ ქრისტიანობდა ხალხი, ერთს და იმავე დროს ესენი მაჰმადიანურს ლოცვებსაც ასრულებდნენ და ქრისტიანულსაც.

ეს ამბები ერთმა ოსმალადამ მოსულმა ქართველმა ხოჯამ შეამჩნია. ამან დაწყო ჩუმ ქრისტიანებთან მეგობრობა და თავის თავს საიდუმლო ქრისტიანად აღიარებდა, ესეც სიამოვნებით მიიღეს ჩუმ ქრისტიანებმა და ყველა საიდუმლო ქრისტიანები გააცნეს მას, გააცნეს ჩუმი სამღვდლო პირნიც, რომელნიც ერის კაცის ტანთსაცმელით იყვნენ მოსილნი. ესენი კარგა დაუმეგობრდა ამათ, თავს ნამდვილ ქრისტიანად აჩვენებდა. ასეთის საქმით მოლოდ ჩუმ ქრისტიანების შესახებ ძლიერ ბევრი ცნობები შეჰკრიბა. ამან შენიშნა, რომ ზედა აჭარაში ყველა ჩოფელში თითქმის საიდუმლოდ ყველა ასრულებს ქრისტიანულს წესებსაო. თუ ვინ იყვნენ აქ ქრისტიანულის წესების მფარველნი და მღალადებელნი, ამათი ცნობებიც კარგა სარწმუნოდ შეჰკრიბა, ბოლოს ეს საიდუმლო ქრისტიანი გადგა თავის გზაზედ, ხალხს ჯერედ დარიგება მისცა კეთილად, რომ ისლამს ნუ ღალატობთო. მერე მთავრობასაც აცნობა. ამ ამბავმა დიდად გააკვირვა ოსმალნი. ამ კაცს მაშინათვე საჩუქარი მისცეს, ხალხის შესაშინებლად და ქრისტიანულის წე-

სების მოსასპობად ამათ შემოიტანეს კაცის თავის მოჭრა, კლდიდგან გადაგდება, დარჩობა, დაკუწვა, ჯაჭვებით დაბმა და ირგვლივ ქანაობა და ტრიალი, რაც ძალიან ძნელი იყო და შიში და ათასი სხვანი. მაგრამ ეს ვერ დაინახეს სასარგებლოდ, რადგანაც ყველა ჩუმი ქრისტიანი რომ მოვკლათ, მაშინ მთელი მხროის ორი ნაწილი ხალხი გაწყდებოდა. ამიტომ ესენი სხვა გზას დაადგნენ.

ჭვანის ხეობის გამაჰმადიანება.

(ჭვანელის მოხუც გვათუასაგან ნაამბობი).

სამეგრელოში გვათუამ რალაც დააშავა. სამეგრელოს მთავარი მას სასტიკად დაემუქრა. გვათუა სამეგრელოდგან ზეგანში გამოიქცა. სოფელს ჭვანში მოვიდა, დასახლდა, მალე თათრობაც მიიღო, შემდეგ წავიდა სამეგრელოში, მოტყუებით წამოიყვანა თავისი ცოლშვილი და მოყვანისათნავე ყველა ესენი ჭვანში გაათათრა. შემდეგ ამისა გვათუამ საქართველოში გოგობიჭის ტაციობა გაიხადა საქმედ და ამით ვაჭრობდა თითქმის. ეს დიდს დახმარებას აძლევდა ოსმალთ, რომ ამათ სამეგრელოში მაჰმადის სჯული შეეტანათ და გაეგრცელებინათ. უკანასკნელ გვათუები საშინლად წახდნენ და ომის შემდეგ ოსმალეთში გადასახლდნენ. დღეს მხოლოდ ერთი მოხუცი-ლა სცხოვრებს ჭვანაში და ესეც გარდამეტი მტერი ქართველთა, და დიდად მოწადინე ქაბაში წასვლისა. ამან მითხრა ასე:

— მე ძლიერ მებრალები, რომ შენ, მაგეთი წმინდა ოსტატი კაცი, სიკვდილის შემდეგ უნდა წაწყმდე. ცოდო არა ხარ შენა, რომ ჯოჯოხეთში წახვიდე? გამაჰმადიანდი, რომ შენი სული სიკვდილის შემდეგ სამოთხეში წავიდეს; გთხოვ რომ წამოხვიდე. — გვათუების მეოხებით ბევრი მეგრელი გამაჰმადიანებულა. ესენი თურმე მეამბოხე მეგრელოს სამეგრელოდგან თვისკენ იხმობდნენ, ზეგანში ასახლებდნენ და მერე ამაჰმადია-

ნებდნენ. 1790 წლებში ამათ მიუმხრიათ 30 მეგრელი და მალე ყველა ესენი გაუმაჰმადიანებიათ. ამათ იქ ცოლები შეურთავთ და მერე სამეგრელოზედ გათარიშება უწყიათ და ტყვეების ტაციობა და ოსმალში გაყიდვა.

„ვაიოს“ ამბავი

(აჭარელის დევრიშ ბეგ ბეჟანიძის ნაამბობი).

სოფელს „ვაიოს“ ქართველების გამაჰმადიანებამდე სხვა სახელი ჰქმევია, აი როგორ: „ვაიოს“ გაღმა მხრის ქართველნი გამაჰმადიანდნენ. სოფელ „ვაიოს“ მხრის სოფლის ქართველი ხალხნი-კი ქრისტიანად დაშთნენ. გამაჰმადიანებულნი მიეცნენ თათრულს ცსოვრებას, — ზნესა და ჩვეულებას. ქალებმა პირზე პირ-ბადე ჩამოიფარეს, ქრისტიან და გამაჰმადიანებულ ქართველებთან მორიდება დაიწყეს, აღარ ვის ეჩვენებოდნენ. ქრისტიან ქართველ ქალები-კი ყოველთვის პირ-ბადე ახდილნი იყვნენ და ყველას თავისუფლად ეჩვენებოდნენ, ახალ გამაჰმადიანებულ ქართველებს თათრების ყველაფერი მოსწონდათ, გარდა ქართველებისაგან პირის დამალვისა. ამათ ძლიერ ენატრებოდათ ახალ გამაჰმადიანებული ქალები, რომ ქრისტიან ქართველ ქალებივით პირ ახდილნი ყოფილიყვნენ. მაგრამ რას იზამდნენ! ახალ გამაჰმადიანებულნი ძლიერ ეტრფოდნენ ქრისტიან ქართველ ქალებს.

ერთი გამაჰმადიანებული ქართველი გადაეკიდა ერთ ქრისტიან ქართველის გოგოს, მაგრამ გოგო არ მიჰყვებოდა ამას ცოლად, რადგანაც ეს ეუბნებოდა მას, რომ შენ მაჰმადიანი ხარო. ისევ გაქრისტიანდი და მაშინ შეგიერთავო. საქმე დიდხანს განეგრძო. ბიჭმა თვალ-თვალება დაუწყო გოგოს. ერთ-თხელ გოგო თავის მშობლებმა წისქვილში გაგზავნეს და თან ხორბალი გაატანეს. გოგო წისქვილში მიმავალმა ბიჭმა დაინახა. გოგოს წისქვილში მისვლისას რამდენიმე კაცით თავზედ დაეცა და მოიტაცა. ამ მოტაცების დროს გოგომ მორთო ყვირილი.

„ვაი, ვაიო!“ მიშველეთ, მიშველეთ დამიჭირეს ამ სჯულ გამოცვლილებმაო!

მაგრამ მიშველელი არავინ გაჩნდა. გოგო გაიყვანეს გამს, ახალ გამაჰმადიანებულ ქართველებში, ქალმა ბევრი იღარადა, იწუხა, იტირა, ეხვეწებოდა ასე:

— ნუ მათათრებთ, დამანებეთ თავი, თორემ თავს მოვიკლავ, მოვიწამლავ, არ ვიცოცხლებ.

მერე გამაჰმადიანეს და ბიჭვდ ახტი უქნეს (აქორწილეს). ზემოხსენებულ სოფელს ამ შემთხვევის გამო დაერქვა სახელად „ვაი-ვაიო“.

სოფ. ვაიოზედ ბევრნი კიდევ სხვა ცნობებს ლაპარაკობენ. ვაიოში ქრისტიანობის დროს ერთი დიდი მიშენიერი ეკლესია ყოფილა, — ერთიც პატარა. დიდი ეკლესია დაქცეულა პატარა ეკლესიის კედლები დღევანდლამდის სდგას. ზოგნი ამბობენ, რომ „ვაიო“ მიტომ დაერქვა იმას; რადგანაც გამაჰმადიანების დროს ხალხი სულ „ვაის“ ჰყვიროდაო; ზოგნი ამბობენ: ამ სოფელს ყიზილბაშები დაეცნენ და როცა აოხრებდენ, მაშინ ხალხი „ვაის“ ჰყვიროდაო და ამიტომ დაერქვა. ზოგნი ამბობენ, რომ მტრის დაცემის და წასვლის შემდეგ, სოფლიერნი თავიანთ ნათესავებს, ტყვეთ წაყვანილებს გლოვობდნენ, ტიროდნენ და სულ „ვაის“ ჰყვიროდნენო. ზოგნი კიდევ სხვანაირად ლაპარაკობენ.

ვაიოს შემდეგ მათათრების დიდს ბინად ქედა ყოფილა დანიშნული. პირველ ხანებში ვინც არ თათრდებოდა, დაიჭერდნენ, ქედაში მიიყვანდნენ, პარასკევ დღეს, ლოცვის დროს, ჯამეში შეიყვანდნენ, ვინც თათრობას მიიღებდა, ის ლოცვაზედ შთებოდა, ვინც არა და იმას კარში გამოიყვანდნენ და ლოცვის შემდეგ ხეზე მიაკრავდნენ ჯაჭვით და თან დარიგებას აძლევდნენ, ერთ ჯუმა (პარასკევი) დღეს, ქედაში 50 კაცი და დედაკაცი დასაჯეს უჯიათობისთვის. მერე კი ამათაც იწამეს წმინდა სჯული და ისლამი.

დანდალოს გამაჰმადიანება.

(ქართველ მაჰმადიანთ ავალიანთ გვარში დარჩენილი სოფ. დანდალოში).

აჭარაში გათათრების გამო დიდი ბრძოლა დანდალოს ხალხმაც გამოიარა. ამათი საქმეები ყველასათვის საკვირველი ყოფილა. მთელი დანდალო მკაცრად დადგა ოსმალის წინააღმდეგ სჯულის გამოცვლის გამო, თვით დედაკაცებმაც კი აიღეს ხმალ-ხანჯალი ხელში და გამოვიდნენ საბრძოლად. ამათ გარდაწყვიტეს, რომ ან მამა-პაპის სჯულზედ უნდა დავრჩეთ და ან უნდა გავწყდეთო, ჩვენი გათათრება არ შეიძლებაო. ამათ დაიწყეს ბრძოლა, საკვირველი საქმე დაჰმართეს ოსმალთ, ოსმალნი ათასობით დახოცეს, მაგრამ ბოლოს მაინც ოსმალნი მოერივნენ, რადგანაც ამათ მოიშველიეს ახალ გათათრებულ ქართველნი. დანდალოს ერი დამარცხდა და ამ დამარცხებით მთლად გაწყდა ხალხი, გაწყდა ისე, რომ არსად ერთი კაციც არ დარჩენილა, ქალი, ბავშვი და სხვანი მთლად დახოცეს. გაწყვიტეს, რადგანაც ამათ დიდი ზარალი მისცეს ოსმალთ, დიდძალი ხალხი დაუხოცეს, ამის გამო მოსპეს ოსმალთ ესენი და ვინც დარჩა, ისინიც ოსმალში გარეკეს. მთელი დანდალო ცარიელი დარჩა. სახლები, სოფლები უპატრონოთ იყო დაშთენილი და შიგ კაცი არ იყო მცხოვრები. ეს დანდალოს ხალხისთვის მეტად ცუდი იყო. მათ რომ მალე შეეგნოთ და გათათრებულებიყვნენ, მაშინ მათ ბევრი უბედურება ასცდებოდათათრობა სუფთა რამ არის და რათ იბრძოდნენ ამისთვის — უბრალოდ. თვით იზარალებს.

ამ დროს, აჭარაში გაჩენილა ერთი თევდორე ავალიანი-ავალიშვილი — საქართველოში მეფის წინაშე ამას რაღაც საქმეები ჩაუდენია, ამის გამო ის სამართალში მიუციათ და მეფეს გაუმტყუნებია, ამ საქმის გამო მისთვის სიკვდილი განუწყესებიათ. თევდორე ავალიანს დრო უშოვნია და გაქცეულა აჭარაში. მალე მოსულა დანდალოში და ერთ სოფელში დასახლებულა. ავალიანი აზნაურშვილი ყოფილა და ყმა და მათ-

ლის პატრონი, ხოლო ამან რა დანაშაული ჩაიდინა ისეთი, რომ მას სიკვდილი მიუსაჯეს, ამის ამბავი არავინ იცის. დანდალოს სოფელში დასახლებულ თევდორე ავალიანს კარგად გაეცნენ მთელი აქარის ბეგები და ხალხი. ხალხს ახლად დასახლებულთათვის კაი დახმარება მიუციათ, თევდორე ავალიანი უკვე მტკიცედ დამკვიდრებულა. რამდენიმე ხნის განმავლობაში ამან თათრობა კარგად შეიგნო, შემდგომ ამის ახალ გათათრებულ ქართველთა დახმარებით ეს სტამბოლში წასულა, სულთანს გამოსცხადებია და შემდეგი საქმენი მოუხსენებია.

— მე საქართველოდგან გახლავარ, ქართველი, აზნაურ-შვილი, საქართველოში ცხოვრებას თქვენს მფარველობას ქვეშ შემოსვლა ვარჩიე მე მოველ თქვენს საბრძანებელს, აქარის დანდალოში. დანდალოს სოფლები ვნახე და თქვენ იმ ადგილებს თუ მიბოძებთ და მასთანვე აზნაურშვილობითაც დამტოვებთ, მაშინ მე მზათ გახლავართ, მაჰმადი ვიწამო, შემოუვერთე თქვენს სჯულს, თქვენი ერთგული ქვეშევრდომი გავხდე და გარდა ამისა ვეცდები, რომ საქართველოდგან ჩემი სოფლის კაცებიც გადმოვასახლო თქვენს სამეფოში, ზემოხსენებულს სოფლებში დავასახლო და რამდენიმე ხნის შემდეგ ისინიც გავათათრო. ამას გარდა მე დიდს დახმარებას აღმოგუჩინ ხოლმე, როცა-კი თქვენი დიდებულება ისურვებს საქართველოზე გალაშქრებას.

უბრძანა სულთანმა — კეთილიო! მომიცია დანდალო თქვენს საკუთრებად.

ამის შემდეგ თევდორე ავალიანი წაიყვანეს გასათათრებლად მალეც გაათათრეს. გათათრების შემდეგ ეს წამოვიდა დანდალოში და მთელი ეს ადგილები ჩაიბარა. ადგილების ჩაბარების შემდეგ ეს ჩუმად წავიდა საქართველოში, თავისს საყმოში, ნახა ყმები, საიდუმლოდ ელაპარაკა, მათ დანდალო უქო დიდად. თანაც დასძინა, რომ ოსმალნი ხალხს არ ათათრებენ, იქ ჩვენ თავისუფლად ვიქნებით, თქვენც მარტო ხარჯს გადაიხდითო, ბატონ-ყმობაც მოისპობა ჩვენის. იქ მისვლის შემდეგაო, ოსმალში ბატონ-ყმობა არ არისო.

ყმებს ბატონის ასეთ რჩევა ძლიერ მოეწონათ, დაიჯერეს. ყველაფერი და რამდენიმე დღის შემდეგ ბატონს სურვილი განუცხადეს დანდალოში წამოსვლისა და ადგილების დასინჯვისა. თუ მოგვეწონა, მერე ცოლშვილსაც გადმოვასახლებთო. ბატონი წამოვიდა და საიდუმლოდ თან გამოჰყვენ შემდეგნი გლეხნი: ჯალაბაშვილი, გელიაშვილი, გიორგაძე, გოგიაშვილი, გეგელიძე, არზანაშვილი, ბალაძე, ზაქარაშვილი, კაკაშვილი, ბაბუჩაშვილი, ძანაძე და სხვანი, რომელთა გვარები არა სჩანს. ესენი მოსულან დანდალოში და დანდალო გაუსინჯავთ. დანდალო ძლიერ მოსწონებიათ, ბატონისთვის გადმოსახლების პირობა მიუციათ. ბატონს ამათთვის მიუცია ძველი ნაოხარი სოფლები, თითო გვარისათვის თითო სოფელი; სოფლებში სახლები მზად ყოფილა, დანდალოს ეკლესიაც მთლად მდგარა ამ დროს. სოფლების ჩაბარების შემდეგ ბატონს დააწერინეს ამ სოფლების დამტკიცების ქალაქი, ამ ქალაქდს შინ წავიდებთ და ჩვენს ცოლ-შვილს ვუჩვენებთ და დავარწმუნებთ მათ ამაზედ, თორემ იქნება ჩვენი სიტყვა არ ირწმუნონ და არ წამოვიდნენ აქეთაო.

ეს ქალაქი ქართულად ყოფილა დაწერილი. გლეხები მისულან შინ, ცოლ-შვილისთვის უამბნიათ ყოველივე დაწერილებით, თან წერილიც უჩვენებიათ. დაურწმუნებიათ, რომ იქ ბატონ ყმობაც არ იქნებოა. ბატონს მარტო ხარჯ მიეცემთ, ამას გარდა ჩვენ სხვა არაფერი ხარჯი გვექნება, შვილებსაც არავინ დაგვიყიდის, ჩვენი ხემწიფე ნებას არავის მისცემსო. დედაყვაცებიც შეგულებულან და რამდენიმე ხნის შემდეგ ხემოხსენებული პირები თავიანთ ჯალაბებით გადმოსახლებულან დანდალოს სოფლებში. სადაც სოფლებში ვინმე დასახლებულა, იმას ამ სოფლისთვის თავისი გვარი უწოდებია სახელათა, ეს სოფლები დღესაც არსებობენ ამ პირების სახელწოდებით და აქ ამ გვარის ხალხს გარდა სხვა გვარის ხალხიც სცხოვრობს.

გლეხნი დასახლებულან, ცხოვრებისთვის მიუყვიათ ხელი და, როცა კარგა მაგრა დამკვიდრებულან და ფეხი გაუმავრე-

ბიათ სოფელში, მერე თევდორე ავალიანს გამოუცხადებია, რომ სულთანის ბრძანება არის, რომ ჩვენ ყველანი უნდა გავმაჰმადიანდეთო. ხალხს არ უქნია. დიდი მწუხარება ჩამოვარდნილა მოხუცებულებში, ზოგს საქართველოში გამოქცევა დაუპირებია, მაგრამ ვეღარ მოუხერხებიათ, ბოლოს ასეთი პირობა დაუდვიათ.

ჩვენ მოხუცებულნი ჩვენ სჯულზე დავრჩეთ, დავიხოცებით და დღეის შემდეგ რაც შეილება მოგვეცემიან, ისინი სულ მაჰმადიანის წესით იქმნენ მიღებულნიო.

ავალიანი დასთანხმებია, ეს სულთანისათვის უცნობებია. სულთანს ამისთვის დანდალოს ბეგობა მიუცია. იმ დროიდან ზემოხსენებულს ხალხში ვინც დაბადებულა, ყველა გაუმაჰმადიანებიათ და თვით მოხუცებულნი კი ძველის სჯულით დარჩენილან. ხალხი მწუხარებაში ყოფილა, მაგრამ კიდევ მადლობელნი იყვნენ მასზე რომ ჩვენ მოხუცებულნი დაგვტოვეს ჩვენს სჯულზეო. რამდენიმე ხნის განმავლობაში მოხუცებულნი მთლად მოსპობილან და ახალგაზდები ვინც ყოფილან, ყველანი მაჰმადიანები და მასთანვე მოყვარენი მაჰმადიანობისა. ყველა კაი მუსულმან თათარი გამხდარა.

ავალიანები დღეს თევდორე-ოღლებად იწოდებიან, სცხოვრებენ ძლიერ ღარიბად, ზოგნი ამათგანი ოსმალში არიან გადასახლებულნი.

ეს ხალხი აქ ცხოვრება და მუშაობით საკმარისად დამდიდრდნენ. ამათში ქალი, კაცი და პატარა ყოველთვის თავგანწირულად მუშაობდნენ ყანაში, ვენახში და არაფერს ერიდებოდნენ, დღეს დანდალოს სოფლების ხალხი სუფთა კარმი მუსულმანები არიან.

მერისის ხეობის გამაჰმადიანება.

(სოფ. მერისელის ქართველ მაჰმადიანის მოხუცის ერისთავის ნაამბობი და სხვების).

ძალით გამაჰმადიანებული ქრისტიანობდნენ და ესენი საიდუმლოდ ღორის ხორცსაც სჭამდნენ. იგინი გარეულ ღორებს ხოცავდნენ თურმე ტყეში და ატყავებდნენ. იქ სჭრიდნენ ხორცს და მერე შინ მიჰქონდათ. ქვედა მარადიდში ერთხელ ასეთი შემთხვევა მოხდა: ხოჯას დაუჭერია ხალხი ღორის ხორცის ჭამაზედ. ამაზედ დიდი დავიდარაბა ამტყდარა. ხალხი სამართალში მიუციათ და ბოლოს აღმოჩენილა, რომ ესენი ჩუმად ქრისტიანები ყოფილან. მათ თავიანთი მღვდელიც ჰყოლიათ. მღვდელი ერის კაცის ტანთსაცმლით ყოფილა; ამათ ღორის ხორციც უჭამიათ, ღვინოც უწურავთ ხოლმე და მით ზიარებულან კიდევაც. ამ ამბების შეტყობის შემდეგ, მთელი ეს ხალხი მიურეკიათ ჭოროხის ნაპირზედ, ამათში ქალებიც ყოფილან ბევრნი; უკან ხმალ ამოღებული ოსმალები დასდგომიან და მოლებს დაუყვირნიათ:

— სთქვით, რომ დღეიდან თათრები ხართ, ქრისტიანობე ხელს იღებთ და ღორის ხორც აღარა სჭამთო.

— არ შეგვიძლიანო, დაუყვირნიათ ერთად ყველას. ოსმალებს მიუგია:

— რაკი არ შეგვიძლიანთ, მაშ შედით მაგ ჭოროხშია და ვინც შიგ გატურდება, გაღმა გავა, ის დარჩება ქრისტიანად, ვინც არ შევა, იმას ხმალი დახვდება უკან. ამაზე ბევრნი შეშინებულან და განუცხადებიათ, რომ დღეიდან ნამდვილი ნაჰმადიანები ვიქნებით და ყველაფერს ბრძანებას შევასრულებთო. ვინც წინააღმდეგნი ყოფილან, ისინი სულ შესულან ჭოროხში; ჭოროხი ამ დროს დიდი ყოფილა და ყველა ეს საბრალოები შიგ დამხრჩვალან და ერთიც არ გასულა გაღმა. ამ დროს ქვედა მარადიდში 50 კომლი იყო და ყველა ესენი ჭოროხში ისე დაიღუპნენ ქრისტიანობის გულისათვის, რომ

სოფელში ⁵ კომლი და დარჩაო და აი ამ მიზეზით მოისპნენ ამ სოფლის მცხოვრებნიო. შემდეგ თურმე დასცინოდნენ მათი შთამომავალნი, რომ ჩვენმა ძველებმა ღორის ხორცის ჭამის გულისათვის თავები ჭოროხში დაიხრჩვესო. ამ შემთხვევის შემდეგ-კი მარადიდელნი მთლად გაუმაჰმადიანებიათ და მათი სოფლის ეკლესიაც ჯამეთ გადუკეთებიათ.

ჩვენ კარგათ ვიცით, რომ მარადიდელნი ქრისტიანობის გულისთვის ოსმალების წინ ეწამნენ, დაიჭანჯნენ, მათგან დედაკაცებიც კი ებრძოდნენ ოსმალებს გაათათრების გულისთვის სისხლს ღვრიდნენ, მაგრამ არ იქმნა, უკანასკნელ იგინიც მობეზრდნენ ბრძოლას და გაათათრდნენ სჯულით. ერთ ღამეს, მარადიდის ტყეში, მალლა, ერთ ეკლესიის გვერდით, ექვსმა დედაკაცმა მოიკლა ხანჯლით თავი, ორმა თოკით დაიხრჩო, სამმა მოიწამლა და რამდენი კიდევ სხვა გვარის სიკვდილი ეწამა, ჩვენ ყველას მერე მოვსთვლით!

აჭარის გამაჰმადიანება.

(სოფ. დერეხოხნაში ნაამბობი ქართველ მაჰმადიანის მოხუცი ლეზგა მხატვარისმიერ)

მე რომ შვიდის წლისა ვიყავი, კარგად მახსოვს, რომ მაშინ სოფ. დერეხოხნის ნახევარი ხალხი ქრისტიანები იყვნენ და ესენი ჩუმად ინახავდნენ ქრისტიანობას. ესენი ღამე შეიყრებოდნენ ხოლმე ერთს სახლში, ერთს ჭრაქს დაანთებდნენ, იქ მღვდელი იდგა ხოლმე და ჩუმად ლოცულობდა და ხალხს ალოცებდა. მღვდელს ვერავინ რას შეატყობდა, რადგანაც ის ვაჟკაცურად (ერის კაცად) იყო ჩაცმული. ეს ჩუმი ქრისტიანები მაჰმადიანობისაც ასრულებდნენ, პარასკეობით *ჯამეზედაც მოდიოდნენ და ლოცულობდნენ. ასე და ამ გვარად დიდხანს ინახეს ამათ თავი, მაგრამ ბოლოს შეუტყეს ეს საქმეები, ყველანი დაიჭირეს და გარდაწყვეტით გამოუცხადეს, რომ, თუ

ქრისტიანობას თავს არ გაანებებთ, იცოდეთ, რომ თავები მოგეჭრებათო, შეშინდნენ ყველანი და გამაჰმადიანდნენ სრულიად. ასე რომ დერეხიხნის ქართველთ გაათათრება 100 წელიწადიც არ არის.

ამ ჩი წლის წინად, მე კარვად მახსოვს, რომ აჭარაში აქა-იქ ჩუმად ღვინოს დასწურავდნენ ხოლომე ხან დედაკაცები ჩარეკებით ეკკლესიებში მიიტანდნენ და დააწყობდნენ. აჭარაში ეკკლესიებში სანთლის მიტანაც იცოდნენ, ფულის და ბამბის. ვინმე ავად რომ გახდებოდა, მაშინვე ეკკლესიებს მიიტანდნენ ძველ შესაწირავს და იქ დააწყობდნენ, ამის შემდეგ ავადმყოფი მორჩებოდა. ვინმე რომ ყვავილით, ან სხვა რამით გახდებოდა ავად, იმას თქვენებურს ლოცვებს უმღერებდნენ ხოლომე და ავადმყოფები მორჩებოდნენ. ყველა ესენი გადავარდა ამ ოცდაათის წლის წინად ჩვენს დედაბერს დედაკაცებში თქვენებური ლოცვები დღესაც ბევრმა იცის ზეპირად. მოღლებმა და ხოჯებმა ერთს დროს ჩვენებურს ქალებს დაუშალეს თქვენებურ ლოცვების თქმა; ამიტომ როცა ავად გახდებოდა ვინმე, მაშინ ჩვენი კაცები წავიდოდნენ გურიაში იქ დაიჭირავებდნენ გურულს დედაკაცებს, მოიყვანდნენ აქა და ამათათქმევენებდნენ ხოლომე ქართულ ლოცვებს და გალობას. მაგრამ ბოლოს ესეც აკრძალეს ხოჯა-მოღლებმა, რომ ჩვენის კაცისათვის ქრისტიანის ლოცვა არ შეიძლებაო, თუ გინდათ, ხოჯები წაიყვანეთ და „ყურანი“ და ლოცვები აკითხვინეთო. ასე დაავიწყდა ხალხსა და მას შემდეგ ჩვენში ავადმყოფი რომ შეწუხდება, ამისათვის ხოჯას იხმობენ და ლოცვას წააკითხებენ „ყურანიდამ“, რომ ავადმყოფი მორჩეს.

აჭარის გამაჰმადიანება.

(ნამბობი თევდორე ორცველის სააკ-ოღლისაგან).

აჭარა ყველაზედ გვიან გამაჰმადიანდა. სპარსელს საქარ-

თველოსთან ომი ჰქონდათ. სპარსელთ ქართველებს ვერაფერი დააკლეს, მათ მხოლოდ აჭარა დაიჭირეს და ბევრი შავი დღეებიც დააყენეს. ქართველნი ძრიელ შეწუხდნენ ამაზედ. მცირე ხნის შემდეგ ესენი დაირაზმნენ სპარსელთ წინააღმდეგ და ერთს დღეს ომი განუცხადეს: აჭარელთ დაეხმარნენ სხვა ქართველნიც, ამათ დაიწყეს ომი და სპარსელნი საქართველოიდან განდევნეს და თავიანთი ქვეყანა განათავისუფლეს. რამდენიმე ხნის შემდეგ ოსმალნი ჭანეთის გონიამდის მივიდნენ და გონიაში გაიმაგრეს ფეხი. გონიის ციხილამ ამათ დაიბარეს აჭარის მოწინავე პირები და გამოუცხადეს ასე:

— სპარსნი გარეკეთ. ბევრი წვა-დაგვა მოგადგათ, ახლა ჩვენ გვინდა აჭარაში შემოვიდეთ და ძალით თქვენი ქვეყანა დავიჭიროთო. თუ გინდათ, თქვენ ჩვენ ნებით დაგვმორჩილდით და თავი დაგვიკარით, თუ არა და ჩვენ ძალით შემოვალთ აჭარაში, — ომს დავიწყებთ და ძალით დავიმორჩილებთ.

დაფიქრდნენ ქართველნი, პასუხი იქ ვერ მისცეს, სთხოვეს შემდეგი:

აჭარაში გაგვიშვით და იქ ჩვენებს დავეკითხებით და მალე მოგცემთ პასუხსო.

ქართველნი წამოვიდნენ აჭარაში და ყოველისფერი აჭარლებს მოახსენეს, რომ ოსმალნი ასე გვითვლიან და თქვენ რას იტყვითო? ერმა მიუგო:

— ჩვენ არ შეგვიძლიან, ოსმალს თავს ვერ დავუკრავთ, მათი თავის დაკვრით ბოლოს ჩვენ გაგვათათრებენ და დავილუბებით. ხალხი უარზედ დადგა. მოწინავე პირებმა რჩევა მისცეს ასე:

საქმეს წავაგებთო. ისევ ნებით დავუკრათ თავი. ხალხმაც ნება მისცა. ესენი წავიდნენ და ოსმალთ მოახსენეს ასე:

ოღონდ ნუ აგვაოხრებთ და ჩვენ ჩვენის ნებით გემორჩილებით. ოსმალთ მიიღეს, იმ ყველა მოწინავე პირებს დახმარება მისცეს. საჩუქრები, მიწები დაურიგეს და როგორც თავისის ნებით დამონებულს ერს ხარჯად ათის თავი დაადეს.

რამდენიმე ხნის შემდეგ ოსმალთ ამ პირებს აჭარის ადგი-

ღების გამგეობა ჩამოართვეს და მის ნაცვლად საჩუქრები დაუნიშნეს. ამის შემდეგ ოსმალთ გამოუცხადეს ქართველებს, რომ თქვენ ოსმალური ენა უნდა შეისწავლოთ, რადგანაც სახელმწიფოსთვის ეს საჭიროაო. მალე სტამბოლიდგან გამოუგზავნეს მასწავლებელ ხოჯები და ქართველ ყმაწვილებს სწავლება დააწყებინეს თათრულის ენისა და წერა-კითხვის რომელ ყმაწვილიც-კი დაისწავლიდა თათრულს ანბანს, იმას კარგს საჩუქრებს და საქმეებს აძლევდნენ; ამით წაახალისეს ქართველთ ბავშვები და მათში ააღორძინეს თათრულის ენის სიყვარული.

რაკი ეს მოხდა, შერე ხოჯებმა ბავშვებს მცირეოდნად მუსლიმანობაზე ქადაგებაც დაუწყეს და ეს სარწმუნოება ყმაწვილებს შეასწავლეს. ამ დროს აჭარა ისევ ქრისტიანობაში იყო. ოსმალთ დაიწყეს დიდად მეცადინება. მალე ოსმალთ მიიხმეს ქართველთ მოწინავე პირები, ამათ მისცეს დიდი საჩუქრები, და სთხოვეს შემდეგი, თათრის სჯულის გავრცელებაში თქვენ ჩვენ დაგვეხმარეთო.

მოწინავე პირებმა სიტყვა მისცეს და დაიწყეს მაჰმადის სჯულის გავრცელება ქართველ ხალხში. უმეტესად ახალგაზდებში ავრცელებდნენ ამას და მოხუცებულებს ისე სტოვებდნენ, ნამეტურ ქალებს. რამდენიმე ხნის შემდეგ აჭარას გამოღმა მხრის უმეტესი სოფლები გამაჰმადიანებულ იქმნა. ყველაზედ დიდი ხანი ქრისტიანობით თავი შეინახეს ვაღმა მხარში ქეღამა და სოფ. ორცვამ. აქ ქრისტიანობის სასტიკ მფარველად სოფ. ორცვის მღვდელი კაკაბაძე იყო. ეს მღვდელი იყო დიდი მქადაგებელი, მოყვარე და პატივისმცემელი ქართველთა, ეს მღვდელი დღე და ღამე დადიოდა ხალხში და ხალხს ამაგრებდა. ეს ამბები ოსმალთ იცოდნენ, ორცვის კაკაბაძე მღვდელს დიდად ემუქრებოდნენ, მაგრამ მღვდელი მაინც არ უშინდებოდა მუქარას.

ეს მღვდელი ქედის დიდს ეკკლესიაში დადიოდა, იქ ზარს რეკავდა. ოთხი-ხუთი სოფლის ხალხს ლოცვაზე იხმობდა. რამდენიმე ხნის შემდეგ მაჰმადიანობა ქეღამაშიც შემოვიდა; ახალ გამაჰმადიანებულ ქართველთ კაკაბაძე მღვდლისა ძლიერ ეში-

ნოდათ და მაჰმადიანობას ჩუმად ინახავდნენ. განვლო, რამდენიმე ხანმა და ამათ ჯამეს კეთება მოინდომეს, მაგრამ კეთებას ჯერჯერობით ვერ ჰბედავდნენ, კაკაბაძე მღვდლის შიში ჰონდათ

ბოლოს ეს ეკლესიაც დაუქცევიათ. კაკაბაძე მღვდელი მოსულა, შორიდგან შეუხედნია და ეკლესია დაქცეული უნახავს. ეკლესიის გვერდით-კი უცბად დადგმული ხის ჯამე. კაკაბაძე მღვდელს გულს შემოჰყურია, ტირილი დაუწყია და უთქვამს:

— ვაი მე, ახლა-კი დაეცა აჭარაო!..

ბევრი უწუხნია, ხალხშიაც ბევრს ცდილა, რომ ქრისტიანობა არ დაცემულიყო, მაგრამ ველარა მოუხერხებია-რა. ბოლოს საქმე იქამდის მიხვლია ამას, რო სოფ. ორცვადგან გაქცეულა და ჩაქვისაკენ წასულა, რადგანაც ჩაქვას იქითა მხარე იმ დროს საქართველოს ეკავა და იქ ისევ ქრისტიანი ქართველები იყვნენო. კაკაბაძეს ცოლ-შვილი-კი ორცვაში დარჩნენ და მღვდელს იგინი აღარავინ დაანება. ესენი ოსმალოს მთავრობამ გამოიკითხა და კაკაბაძე მღვდლის შვილებს ქეშიშ-ოღლი უწოდეს და ერთს შვილს თათრული წერა-კითხვა დაასწავლეს, მალე ხოჯა გახდა. ასე უთხრეს:

რადგანაც მამაშენი ქეშიში, მღვდელი იყო, იმის ნიშნად ამ დღის შემდეგ ამ სოფლის მღვდლობა თქვენი გვარის კაცებს ჰქონდესთ.

მას შემდეგ ასეც არის და ორცვაში ხოჯა-მოდლობა ყოველთვის ქეშიშ-ოღლებს უკავიათო. ამ მღვდლის შემდეგ-კი აჭარაში მაჰმადიანობა ერთობ კარგა წავიდა, მხოლოდ მოხუცებულებს-კი არ ამაჰმადიანებდნენ და ქართველ ქალებსაც ხმას არა სცემდნენ.

გამაჰმადიანების შემდეგ აჭარის ქართველებში მევენახობა ამოვარდნილა. ამბობდნენ ხოლმე, რომ მთელი აჭარა სულ ვენახებად იყო გარდაქცეული და სოფლიდან სოფლამდის სულ ვენახებით იყო დაფარულიო. ზოგნი-კი ამბობენ, რომ ვენახები ფითომც აჭარაში სპარსელებმა მოსპეს და ამათ შემდეგ რა-

კი აჭარა ოსმალთ აიღეს, მის შემდეგ, აქ ქართველებმა ვაზის გაშენება ველარ გაბედეს, რადგანაც ოსმალეთიც უშლიდა ამასაო.

შემდეგ და შემდეგ ოსმალთ ხოჯებმა ქართველებში დაიწყეს ქართულის ენის მოსპობის შესახებ ქადაგება, რომ მუსლიმანი კაცი ქართულ ენაზედ არ უნდა ლაპარაკობდესო. მაგრამ ენა-კი ვერ მოსპეს და რაც ქართული ძველი წიგნები იყო, ესენი-კი სულ დააწვევინეს, რადგან ესენი ხალხს ეუბნებოდნენ:

სახლში ქართული წიგნების შენახვა ჩვენის სჯულის წინააღმდეგია. ხალხს არაფერი ესმოდა; ასეთი ქაღალდები თვით ჩვენს ძველებსაც დაუწვავთო.

მე, მახსოვს, რომ აქეთკენ დიდრონი წიგნების ტყავები-საგან ჩასაცმელ ჩუსტებს აკეთესდნენ, ქალამნებს, პატარა გულებს და სხვა-და-სხვა ნივთებს აკრავდნენ ზევიდგანაო. ზოგიერთი ისეთი წიგნები ყოფილა აქეთ, რომ თითო წიგნი ნახევარი ფუთი გამოვიდოდაო.

ხოჯებისა და მოღობის ასეთი ქადაგების მეოხება იყოვო, რომ ამ თხუთმეტი წლის წინად (ეს ნაამბობია 1891 წ. მაშასადამე ეხლა 1015 წ. 40 წლის წინედ იქნება). აჭარის ორსოფელშიაც დაუწვავთ წიგნები, სახელდობრ: ხერთვისსა და კაპნის თავში.

აჭარის გამაჰმადიანება.

(ნაამბობი ქედაში ორცველის ქართველ მაჰმადიანის შავლელა ნაკაშიძის მიერ).

I

აჭარაში გამაჰმადიანება ლივანიდან შემოუტანიათ. პირველად მაჰმადიანობა აჭარის მარჯვენა მხრის სოფლებისკენ გაუვრცელებიათ, მარცხენა მხრის სოფლებში კი ისე დაუტოვე-

ზიათ. მარჯვენა მხრის სოფლები გავამაჰმადიანოთ და მარცხენა მხრის ხალხი თვითონ მოგვეყვებაო. გამაჰმადიანებულთ და ქრისტიანთ შორის ყოველნაირი მეგობრობა მოსპობილა.

ერთხელ, ერთ ქრისტიან ქართველთაგანი გასულა მაჰმადიან ქართველ სოფლებში. რამდენსამე დღეს ეს ბიჭი ერთს სოფელში დარჩენილა, თავისს ნათესავებში. აქ ეს ბიჭი ბევრის დარიგების შემდეგ გაუმაჰმადიანებიათ. გამაჰმადიანების შემდეგ ბიჭი გასულა გაღმა. ქრისტიან ქართველებს უნახავთ და უკითხავთ:

— ბიჭო, ამდენს ხანს რას აკეთებდი იმ თათრებშიო? ამან მიუგო:

— გამამაჰმადიანეს, ალი დამარქვეს სახელადაო. ქართველნი გაოცდნენ და უთხრეს:

ბიჭო, მიტომ გახველი თათარში, რომ გახტიაჯდი? აი შეგირცხვეს კაცობა!

ეს ბიჭი სულ მთლად მოიძულეს ქართველებმა. მეტ სახელად გახტიაჯდი უწოდეს. შემდეგ ცოლი შეირთო ამან, შვილებიც გაამაჰმადიანა, გვარად გახტიაჯდი დაერქვათ; დღესაც ასე იწოდებიან. ბოლოს მარცხენა მხარეც გამაჰმადიანეს. ვინც არ ინდობა გამაჰმადიანება ისინი სოფელ სალორეთში წავიდნენ და იქაურ ციხიდგან იბრძოდნენ ოსმალთ წინააღმდეგ უბრალოდ.

ნაკაშიძეები გურულები ყოფილან; გურიაში რაღაც საქმე ჩაუდენიათ. ამათ სხვა თავადიშვილები დახოცეს: ამის გამო ამათ გადაეკიდა გურიელი. მაშინ ნაკაშიძენი სამნი ძმანი ყოფილან. ერთი ძმა ბაღდადში გაქცეულა და იქ გამაჰმადიანებულა. მეორე ძმა სტამბოლში გაქცეულა და იქ გამაჰმადიანებულა, ამისთვის მალე ფაშობაც მიუციათ. მესამე ძმა აჭარაში მოსულა, სოფ ორცვაში დასახლებულა, მერე ცოლ-შვილიც მოუყვანია აქ. რამდენიმე ხნის შემდეგ ესენიც გამაჰმადიანებულან. ერთხელ ნაკაშიძე თავის გამაჰმადიანებულ შვილებით სადღაც ერთ მთაზედ წასულა. მთიდგან ძირს გადაუხედიათ

და ერთი უშველებელი ტყე უნახავთ, რომელიც ხილით ყოფილა. სავსე, ნაკაშიძემ რომ დაინახა ბევრი ხილი, დაიყვირა. ეს რა ბევრი კაკა არისო.

ამის გამო იმ ალავს კაკა დარქმევია; მერე იქ სოფელი გაშენებულა და სოფლისთვისაც კაკა უწოდებიათ; თვით მას, — კაკაძე დარქმევია, და ახლა-კი კაკა-ოლლი არიან. სოფ. ორცოვაში ნაკაშიძეებს დიდათ უმეცადინეათ ხალხის გამაჰმადიანებაზედ, ამით ხალხისთვის ბევრი სიკეთე უქმნიათ და სისხლი არ უღვრევინებიათ.

მერისის ხეობას მიტომ დაერქვა ეს სახელიო, რადგანაც, როცა აჭარას ამაჰმადიანებდნენ, მოღვები ამბობდნენ: მერე ისიო.

II

— ჯერ აჭარა გავაჰმადიანოთ, ჯერას ამას მოვრჩეთ და მერე ისი, ანუ მერე ისიო და ამისაგან დაერქვა ამ მოცილებულს ხეობას მერისიო.

III

ქედას ზევით, ვაიოს პირდაპირ, არის ერთი მთა, რომელსაც სახელად „ქალო ჯვარას“ უწოდებენ. ეს სახელი მას ამ შემთხვევის გამო დარქმევია: ვაიოს მხრის ქართველ ქრისტიანები გამაჰმადიანდნენ, დარჩნენ გაღმა მხრისა. გაღმა მხრის ერთი ქალი ერთხელ ვაიოსკენ გავიდა; იქ ეს გამაჰმადიანდა და ერთ ახალ გამაჰმადიანებულ კაცზედ დაინიშნა. დანიშვნის შემდეგ ეს თავიანთსა დაბრუნდა და შინ გამოუცხადა:

მე გავმაჰმადიანდი,

ამაზედ მთელი სოფლის ხალხი გაოცდა, რადგანაც აქედ ყველაზედ ძნელად უფრო ქალები მაჰმადიანდებოდნენ. ქალმა შინ რამდენიმე დღე დაჰყო და თავისი ბარგი მოაგროვა, ვაჟიანთას აპირებდა წასვლას, დედ მამა არ უშვებდა. ესენი ეუბნებოდნენ:

— ქალო, პირს ჯვარი დაიწერე, ქალო, პირს ჯვარი და-

იწერე, რა შენი საქმეა მაჰმადიანობა. ქალო, პირჯვარი! — სირ-
ცხვილიაო.

დედ-მამამ და ნათესავებმა საქვეყნოდ შეარცხვინეს ქალი
და ყვიროდნენ.

ქალო, ჯვარი დაიწერე. აი ამ ადგილსაც მიტომ დარ-
ქმევია „ქალო-ჯვარა“, რადგანაც ეს ამბები აქ, ამ მთაზედ
მომხდარა.

კახაბერის, აჭარის, შუახევის და ხულოს გამაჰმადიანება.

(ნაამბობი სოფ. ზვარელ 80 წლის სელიმ ალა-იშიოღლისაგან და სხვა მა-
ჰმადიან თურმანძიეებისაგან).

ოსმალთ აჭარა მაგრა დაიმორჩილეს. მერე გამაჰმადიანე-
ბა დაუწყეს, მაგრამ საქმე ერთობ გაუჭირდათ. აჭარელებს
ოსმალთაგან მოციქულები მოუვიდათ და მაჰმადიანობა განუ-
ცხადეს; მოციქულები უკან დააბურნეს, თან გააყოლეს თავი-
ანთი მოციქულებიც და შეუთვალეს ასე:

— ჩვენ გვიმსახურეთ ისე, როგორც გენებოთ, ხოლო
სჯულს-კი თავი დაანებეთ, ჩვენ ჩვენს სულს არ დავჰკარგავთ,
გავმაჰმადიანდებით:

ქართველების ასეთი უარი ოსმალთს ფაშას ძლიერ ეწყი-
ნა. მალე ტრაპიზონიდან ოსმალთს ჯარი მოვიდა, კახაბერში
ომი ატყდა. ომში ოსმალნი დაეცნენ, აჭარელნიც ბევრნი გა-
წყდნენ; ბოლოს ოსმალთ დააწყნარეს ხალხი, დაიშეგობრეს
დამშვიდებით თათრობის სიწმინდე და სიკეთე, ასეთის კეთი-
ლის დარიგებით, ბათუმის ზემოდ, კახაბრისა და აჭარას შუა,
პირველად სოფ. ერგეს ხალხი გამაჰმადიანდა. ოსმალთა, მუს-
ლიმანთა სალოცავი ჯამეც პირველად ამ სოფელში გააკეთეს.
აქედან წავიდნენ აჭარისაკენ და დაიწყეს მეცადინება, მაგრამ
მალე ვერსად რა მოახერხეს, ვერც თხოვნით და ვერც შიშით
ვერაფინ გამაჰმადიანეს. უკანასკნელნი მივიდნენ სოფ. ორ-
კოში და მცხოვრებთ დაუწყეს დარიგება ასე:

— ერგე გამაჰმადიანდა და თქვენ რას იტყვით?

ორცოჲს მცხოვრებთ ეს წინადადება ჯერ ეუცხოვათ, ეჯავ-
რათ, მაგრამ მალე დამორჩილდნენ ბრძანებასა და მიუგეს:

— ყოველივეს აღვასრულებთ, რასაც-კი გვიბრძანებთ,
გავმაჰმადიანდებით, სიამოვნებით.

ესენი მალე გამაჰმადიანდნენ, მეორე ჯამეც ამათში გა-
აკეთეს, კაკაშვილების სახლების მახლობლა. აქედან წავიდნენ
მერისში. მაშინ სოფ. მერისში 700 კომლი სცხოვრობდა. ოს-
მალით მერისელთაც აცნობეს გამაჰმადიანება:

— ერგე, ორცო და სხვა სოფლები გამაჰმადიანდა, თქვენ
რალას იტყვით. მაჰმადებით თუ არა?

მერისელთ უარი უთხრეს:

— არ გავთათრდებით, გინდა დაგვხოცეთ და მაგას კი
ვერ ვიზამთ!

რამდენიმე დღის შემდეგ ამათში ჩხუბი გაიმართა. ს. მე-
რისის მცხოვრებთ რიცხვი მთლად გაწყდა; შვიდას კომლში
მხოლოდ ერთი გვარის რამდენიმე ოჯახი გადარჩა. ცეცხლა-
ძეები. დანარჩენნი: კაცი, ქალი, მოხუცი, ახალგაზდა და ყმა-
წვილი გამწყდარან მთლად ბრძოლაში. მერისში მაშინ სოფ-
ლის სახლები ისე ახლო-ახლო იყო, რომ კატა ერთის სახლის
სახურავიდან მეორე სახლზედ გადახტებოდა ხოლმეო. ეს სახ-
ლებიც მთლად დაუქცევიათ ოსმალით. ბოლოს ცეცხლაძეებიც
გამაჰმადიანებულან. მერისელთ უბრალოდ დაუდგრიათ სისხლი
და საქმენიც წაუხდენიათ. მერისელთ გათათრების შემდეგ მე-
სამე ჯამეც მერისში დაუდგავთ. აქედგან წასულან შუა ხევის
სოფლებში და სოფლელებისთვის უთქვამთ:

— აჟარა გამაჰმადიანდა და თქვენ რალას იტყვით, გა-
მაჰმადიანდებით თუ არა? შუახველთ გამოუტყხადებიათ:

— რაკი აჟარელნი გამაჰმადიანდნენ, მეტი რა გზა გვაქვს,
ჩვენც გავმაჰმადიანდებითო. შევიტყეთ რომ თათრობა წმინდა
რამ არის.

ესენიც გამაჰმადიანებულან. ამათთვის დაუდგენიათ ხოჯა და
მეოთხე ჯამეც აქ გაუკეთებიათ. შუა ხევის გამაჰმადიანების

შემდეგ ოსმალნი წასულან ხულოში, მაშინ იქ ერთი დიდი მღვდელი მჯდარა და ერთი ქართველი თავადიშვილთაგანი. ოსმალოთ ამათვისაც განუცხადებიათ გამაჰმადიანების ამბავი:

— ფადი-შაჰის ბრძანება მოვიდა და გეცხადებათ, რომ თქვენ უნდა გაჰმადიანდეთ, წმინდა სჯულის გახდეთ.

უფროსს მღვდელს და მართველს თავადს უთქვამთ:

— ჩვენ, ხალხის გამაჰმადიანებაზედ პასუხს ვერ მოგცემთ. ჩვენ, არ ვიცით, ხალხი რას იტყვის. დღეს ხალხთან მოვილაპარაკებთ, ხვალ გადავწყვეტთ საქმეს და ზეგ მოგცემთ პასუხს.

ოსმალნი დასთანხმდნენ. დიდმა მღვდელმა და თავადმა ფადი შაჰის ბრძანება ხალხს აცნობეს, მაგრამ ხალხმა სთქვა:

— არ გვინდა, არ გავმაჰმადიანდებით, დავიხოცებით მაგას კი არ ვიზამთო.

მეორე დღის საღამოს შეშინებული დიდი მღვდელი და თავადი ხულოდგან სხვაგან გაიქცნენ და დაიმაღნენ. ხალხი უპატრონოდ დარჩა. ამიტომ მათში დიდი შლილობა მოხდა. ოსმალოთ ბევრი აღარ აცალეს და პირველ ბრძანებისათანავე დაუწყეს გამაჰმადიანება, ფადი-შაჰის ბრძანების ასრულება, ძვირად დაუჯდათ, ზეგნელთ, ესენი ცხარედ ებრძოდნენ, თითქმის მთლად გაწყდნენ უბრალოდ. ვინც დარჩნენ, იმათ პირობა მისცეს ასე:

— ოლონდ ჩვენ ნუ გავგამაჰმადიანებთ, მოგცემთ პირობას, რომ დღეის შემდეგ ჩვენ ჩვენს შვილებს-კი გავგამაჰმადიანებთო, ასე მოისპობა ერთ დროისთვის აქ გიაურობა. ჩვენ მოხუცნი ვართ და ამიტომ ასე იქმნეს ჩვენი თხოვნა შესრულებული.

ოსმალოთ ნება დართეს. ხალხი დარჩა თავისს სჯულებზედ, მხოლოდ ვისაც შვილი მიეცემოდა, ის-კი ოსმალოთა „სუნეთს“ უნდა მიეღო და გავგამაჰმადიანებინა. მაშინ მოსიარულე „სუნეთები“ აქ ბევრნი ყოფილან ოსმალოდგან მოსულნი. იმ დღიდგან პირობისამებრ ხალხს დაუწყვიათ შვილების გამაჰმადიანება და 10—15 წლის განმავლობაში უკვე გამოჩენილან პატარ-პატარა ქართველი თათრები. ერთს ზაფხულის დღეს,

ქრისტიან ქართველებს ყანაში მკა ჰქონიათ. ერთ ხნიერ კაცს ერთ ახალ მოზარდ ქართველ მაჰმადიანისთვის უთხოვნია ასე:

— შეილო, თათარო, წადი ერთი დოქი ცივი წყალი მოქტანე. ყმაწვილ ბიჭს ძლიერ სწყენია თათრად წოდება და უთივამს:

— მე თათარი რაში ვიქნები, თათარი-კი არ ვარ, ქრისტიანი ვარ, ქართველი. იქ მყოფთ მიუგიათ:

— რა ვქნათ, შეილო, მაგრე ხარ შენ გადანათლული და ჩვენ რა ვქნათ. ჩვენც არ გვინდოდა, მაგრამ ბრძანებამ გაგათათრა. ყმაწვილი ბიჭი ძლიერ გაგულისდა, გაგულისებული საჩქაროდ გაიქცა ყანისკენ, ერთი გოჭი დაიჭირა, ხელდახელ დაკლა, გამოწლა, ხორცი შესწვა მწვადად, მალე ჯამა დაიწყო და თან უყვიროდა ხალხს:

— ეხლაც თათარი ვარო! ახლა მაინც არ დამეხსნებითო? მაჰმადიანობის პატივის-მცემელთ ქართველთ ჯავრი მოუვიდათ და ამათა სთხოვეს მას:

დღეის შემდეგ აღარა ჰქნა შეილო ეგ, თორემ საქმე ცუდად წაგივა. ფადი-შაჰი შეგიტყობს, მაშინათვე დაგსჯიან სასტიკად.

ასევე დაურიგებიათ ყმაწვილი დედ-მამას. ყმაწვილს პირობა მიუცია და უთქვამს შემდეგი:

— დღეის შემდეგ აღარ ვიზამ ასეთ საქმესა, დღეში ხუთჯერ ნამაზს ვილოცამ, ყოველს ვახტის ლოცვისათვის ჯამეში წავალ, წმინდა მაჰმადიანობას დავიჭერ, ქრისტიანობას და ქართველებს შევიჯავრობო. ასეთი ამბები ბევრი კიდევ სხვა მომხდარა მაშინ გამაჰმადიანების გამო. მოხუცებულნი კაცნი და დედაკაცები ხშირად მოგროვდებოდნენ ძველ ეკლესიების გვერდით და ლოცულობდნენ, მათ მღვდლები ანუ ქეშიშები კი აღარ ჰყვანდათ. მათ სოფელ ზვარეს ეკლესიის ნივთები სულ მიწაში დაუმარხავთო.

აჭარაში და ნამეტურ მერისის ხეობა თუმცა გასწყდა სჯულის გამო ბრძოლაში, მაგრამ შემდეგ ისევე გამრავლდენ. გურიიდან ძლიერ ბევრი გაჭირებული გლეხ-კაცობა მორბოდა.

მაჰმადიანდებოდა და სახლდებოდა, რადგანაც საქართველოში მებატონები ძლიერ აწუხებდნენ თავიანთ ყმებს. აქარელებს ხელობად ჰქონდათ მიღებული, საქართველოში სიარული და გოგო-ბიჭების სყიდვა. ესენი დადიოდნენ გურიაში, ქართლში, იმერეთში და სხვაგან, ქართველ თავად-აზნაურებისაგან ყიდულობდნენ დიდ ძალ გოგო-ბიჭებს; ამათ მოერეკებოდნენ აქ, ყველას ათათრებდნენ, ზოგს აქვე ასახლებდნენ და ამით ამრავლებდნენ მაჰმადიანებს. ზოგიც მიჰყვანდა ტრაპიზონს, სტამბოლს, ქურთისტანს და იქაურს დიდრონ ფაშებზედ ქართველ ყმაწვილებს კაი ფასად ჰყიდდნენ.

მერსის ხეობის სოფლებს ერთი დიდი ეკლესია ჰქონიათ. ეს ეკლესია ხალხის გამაჰმადიანების შემდეგ დაუქცევიათ. ამ ეკლესიის საძირკველზედ კარგი ჯამე დაუდგამთ. მერისელ ქართველებზე ერთობ გაჯავრებულნი ყოფილან: ვაი, თუ მერისის ხეობას მსგავსად სხვა სოფლებმაც გვიმტყუნონ და გვეჩხუბნონ ისე, როგორც მერისელები შეგვებნენო. მერისის ეკლესიის ნანგრევებს ხალხი ახლოს არ ეკარებოდა, უკანასკნელ ხანებში კი ეს ქვებიც გაუზიდ-გამოუზიდნიათ. ერთი წამლებთაგანი ავად გახდა და მოკვდაო. ასეთ ამბებს მერისელ მოხუციანი ხშირად ლაპარაკობდნენ და თან დასძენდნენ:

— ალბად ცოდვა ყოფილა ეკლესიიდან ქვების წალება, აქაური ეკლესიები სულ ჩვენი ძველების გაკეთებულია.

ადრე მერისში ერთ ალაგას შიწის თხრის დროს „ხაჩი“ იპოვნესო, ე. ი. ჯვარი. ჩვენდა საკვირველად მერისის ხეობაში და მთლად მთელს ქართველ მაჰმადიანებში ჯვარს „ხაჩს“ უწოდებენ. ეს წოდება სომხურია. ქართულად ჯვარს ნიშნავს. მე ვკითხე,

თუ ხაჩს რად ახსენებთ, რატომ ქართულად არ უწოდებთ მეთქი.

მათ მკითხეს:

— ქართულად რა ჰქვიათ ხაჩს? მე მივუგე:

— ჯვარი, ხაჩ სომხურია! მათ მითხრეს:

— ჩვენი ძველებიც ასე უწოდებდნენ, ოსმალურადაც ასე

უწოდებენ. ალბად ოსმალთაგან შემოსულა ეს სახელი და ქართული დაკარგულა.

ყველგან ეკკლესიას აქაც „ქლესიას“ უწოდებენ. წინაღ ჩვენში ვისმეს ბავშვი რომ ავად გაუხდებოდათ და შეუწუხდებოდათ, ავადმყოფებს, ძველს ნაეკკლესიარებში მიიყვანდნენ და ალოცებდნენო, აქ ლოცვა წამლად მიაჩნდათო. ამის ნაცვლად მოღებმა და ხოჯება შემოიღეს ავადმყოფის გვერდით „ყურანის“ კითხვაო. ეს უფრო უკეთესია მუსულმანი კაცისთვისო.

ჩაქვისა და კინტრიშ-ქობულეთის გამაჰმადიანება.

(ნაამბობი ს. აბყვისთაველის 110 წლის ქამჯარაძისაგან).

მე პატარა ვიყავი, ასე 6—10 წლისა ვიქნებოდი, როცა ოსმალები ბათუმის აქეთ წამოვიდნენ, ციხის ძირს მოადგნენ რადგანაც მაშინდელი გურიისა და ოსმალს სინორი ციხის ძირთან იყო. გურულებსა და ოსმალთ დიდი ჩხუბი მოუხდათ. გურიელები მაშინ ჩვენში ცხოვრებდნენ და ხალხს აქეზებდნენ ომისათვის, ყველაზედ კარგად ჩვენები ომობდნენ. ციხის ძირთან დიდძალი ხალხი გაუწყვიტეს ოსმალთ, მაგრამ ბოლოს მაინც გაჭირდა საქმე, ოსმალთა გვძლიეს და ციხის ძირს გადმოვიდნენ, ესენი აქეთ ფეხს ვერ გადმოდგამდნენ, მაგრამ ჩვენში გამოჩნდნენ ისეთი ჭკვიანი კაცები, რომელთაც იფიქრეს, რომ ცარიელი სისხლის ღვრით არაფერი გამოვა და ამიტომ ისევ მორჩილება სჯობიაო. კაი ქმნეს ამათ, ესენი გახლდნენ სოფ. ზენდიდელი გუგუნავები, ღუმბაძეები და ძველი ქობულეთელ ჭყონიები. ამათის დახბარები გადმოვიდნენ ოსმალნი სინორს და მთლად ჩაქვი დაიჭირეს.

მაშინ ჩვენს მხარეს სახელად კახაბერი ერქვა, კახაბერი ჩოლოქიდგან იწყებოდა, აჭარისა და ლაზისტანის სინორზედ თავდებოდა. ასე ამ მხარეს ძველად კახაბერი ერქვა და არა

ჩაქვი. ზათუმი, ქობულეთი, კინტრიში და სხვ. ეს ბოლოს შემოვიდა ხმარებაში. ჩაქვის აღების შემდეგ ოსმალნი კინტრიშისკენაც მალე გადმოვიდნენ, ორი კვირის განმავლობაში მთლად დაიმორჩილეს აქაურობა, მერე აქედგან ხინოსკენ წავიდნენ. ხინოში მაშინ ეკლესია იყო, იქ დიდი ქეშიში (ეპისკოპოსი) იჯდა. იმ ქეშიშს სხვა ქეშიშებიცა ჰყვანდა, ესენი სოფლებში დადიოდნენ; ჩუმად აჭარის სოფლებშიაც გადადიოდნენ, იქ გამაჰმადიანებულს ხალხს რაღაცებს უშვებოდნენ. ოსმალებმა ეს დიდი ქეშიში თავის სხვა ქეშიშებით აღარ დააყენეს, მალე გამორეკეს იქადგან და უთხრეს, რომ აქ ერთი ქეშიშიც კმარაო. ქეშიშები სულ წამოვიდნენ იქ დარჩა დიდი ქეშიში მარტო. ჩვენება დადიოდნენ იქ სალოცავად და ცხვარი და ქათმები მიჰყვანდათ ქეშიშისათვის; ჩვენს გარდა სხვებიც დადიოდნენ სალოცავად. ხან-და-ხან ცეკვა-თამაში და თოფის სროლაც იცოდნენ.

ოსმალების აქ დაბინავების შემდეგ ჩვენებურები აქ არ დგებოდნენ, ნახევარი ჩაქვა და ქობულეთი გურიაში გადასახლდა. სახლ-კარს ოხრად სტოვებდნენ და მიდიოდნენ გურიელებისაკენ, რადგანაც გამაჰმადიანებისა ეშინოდათ. თუმცა პირველად ოსმალები არ გვამაჰმადიანებდნენ, მაგრამ ჩვენებს მაინც ეშინოდათ, რადგანაც ამ დროს აჭარა უკვე გამაჰმადიანებული იყო. ბევრნი დარჩნენ აქა და ბევრნი გაიქცნენ გურიისაკენ; გაქცეულები იქ ძალიან დაღარობდნენ. ჩემი დედის დედაც გაიქცა, მეც თან წამიყვანა. ჩვენ წავიყვანეს ქუთაისისაკენ, ერთ სოფელში, სადაც ჩვენი ნათესავები სცხოვრობდნენ, ჩვენი მეგვარეები. იქ კარგა ხანს დავრჩით. მე კარგად მახსოვს, რომ იქ ორჯელ მაზიარა ეკლესიაში ჩემმა ნენემ და ღორის ხორციც მიჭამია. ბარე სამჯერ (ე. ი. ბევრჯელ). იმერეთში ღორს ძალიან სჭამენ.

რამდენიმე ხნის შემდეგ ამბავი მოვიდა, რომ ოსმალები ხალხს არ ამაჰმადიანებენო; ამბობდნენ, რომ ჩვენ ძალით არავის გავამაჰმადიანებთო და ამიტომ ყველანი ჩვენის სახლ-კარისაკენ და სოფლებში დავბრუნდითო. თუ გამაჰმადიანებას დაგ-

ვიწყებენ, მერე კიდევ გამოვიქცეთო, ძლიერ ბევრნი დასთან-
ხმდნენ ამაზედ და დაბრუნდნენ თავ-თავიანთ სოფლებისაკენ.
ყველა დაბინავდა თავის სახლში. ეკკლესიებში ხუცები ლო-
ცულობდნენ, ხინოს ხუცესსაც ნება მისცეს სხვა ქეშიშების
მოყვანისა, ჩვენც ჩვენს სოფელს აჰყვაში დავდექით. ოსმალებს
მცირე ხარჯს ვაძლევდით, არ გვაწუხებდნენ, არც სჯულზე
გველაპარაკებოდნენ. ბევრნი თავადები და აზნაურები კი არ
დარჩნენ ჩვენსკენ და გურიაში გადავიდნენ.

რამდენიმე ხნის შემდეგ ოსმალმა დიდ-ძალი ჯარი მოი-
ყვანა და ჩვენი და გურიის საზღვრები შეჰკრა. ზოგი ჯარი
სამზვრებზე დააყენა და ზოგი სოფლებში: ჩვენ გვეგონა, რომ
ჯარი საზღვრების გასამაგრებლად მოიყვანესო, მაგრამ ასე არ
აღმოჩნდა. რამდენიმე დღის შემდეგ მთელი კინტრიშ-ქობულეთ-
თის მამაკაცები ერთ ალაგას დაიბარეს და გამაჰმადიანება გა-
მოუცხადეს. ხალხმა შესძახა:

— არ შეგვიძლიან, ჩვენ არ გავმაჰმადიანდებით, დავინო-
ცებით და მაგას კი არ ვიზამთ!

ოსმალთ არ ჰქნეს, არ შეისმინეს თხოვნა. ამ ჩხუბის,
დროს გუგუნავა, ღუმბაძე და ჭონია მაჰმადიანებად აღმოჩნ-
დნენ; ესენი წინაღვე გამაჰმადიანებულიყვნენ ამათ იყვირეს.

— ბიჭო, ჩვენ გავმაჰმადიანდით და რა დაგვაკლდა? არა
ფერი გირჩევთ გამაჰმადიანდეთ თქვენცა, თორემ ბევრი დაი-
ხოცებით. ხონთქარი ძლიერია.

ხალხმა მაინც არ ჰქნა. ოსმალთ მოთავე კაცები დაიჭი-
რეს და ამათ სთხოვდნენ, რომ ხალხს გამაჰმადიანება ურჩიუ-
თო, ამათ არ ჰქნეს და იმ დროს გამაჰმადიანებული თავდგი-
რიძეები დიდად ლანძღეს. ამაზედ ჩხუბი ასტყდა და ეს კაცე-
ბი ერთი კვირის შემდეგ ჭახათის ზემოთ, ერთი დააპატიმრეს
და თან დარიგებას აძლევდნენ მაჰმადიანობის შესახებ. დიდი
შლილობა მოჰდა, დიდი სისხლის ღვრა; ოსმალნი ქრისტიან-
ებს აქ არ აყენებდნენ და არც სხვაგან ჟღერებდნენ: ჩვენები
კიდევ არ მაჰმადიანდებოდნენ და ამიტომ დღე და ღამე ხალხის
ვაება იყო დედაკაცებისა და ბავშვების დიდი უბედურება.

ოსმალო ბევრი ხალხი დახოცეს, მალე ჭახათისკენ, გემის საბამისკენ ქვის სარჩობელა და თავ-საკვეთი გააკეთეს, იქ ძლიერ ბევრი ხალხი ჩამოარჩეს, მაგრამ მაინც არ იქნა, ოსმალო ვერ შეაშინეს აქაურები. ამ დროს ბებია ჩემი ხელ-მეორედ გაიქცა ოზურგეთისაკენ და მეც თან წამიყვანა. მაშინ ვიქნებოდი 10 წლისა. მე და ერთი ჩვენსავით გაშოქცეული ქობულეთელი ჯაში გრ. გურიელის პაპასთან დაგვაცენეს, ბებიაჩემი ბატონს გურიელს ეხვეწებოდა.

ეს ბიჭი არავის მისცეთ, რომ არ გამიმაჰმადიანონო.

ბებიაჩემი კი ისევ შინისკენ დაბრუნდა და სთქვა:

— სადაც ჩვენები დაიხოცებიან, მეც იქ უნდა მოვკვდეო.

ოსმალო ხალხის გაუმაჰმადიანებლობა არ ჰქნეს, ამის გამო დიდძალი ხალხიც დახოცეს: საქმე გაჭირდა. ბოლოს რამდენიმე მღვდელი სიმონ გურიელთან მოვიდნენ და შველა სთხოვეს. სიმონმაც პირობა მისცა და ეს მალე სტამბოლში წავიდა, მეც მოსამსახურეთ თან წამიყვანა; მასთან სხვა თავადებიც იყვნენ. ამათ ხონთქართან მორიგება ჰქმნეს და ნება აიღეს, რომ ქობულეთის და ჩაქვის ქართველები არ გაამაჰმადიანონო. ამიტომ მალე წამოვიდნენ და აქაურ ფაშებთან ხონთქარის ბრძანება ჩამოიტანეს, საქმე გაათავეს. ყველა დამშვიდდა, ყველა თავის სახლ-კარის გაკეთებას და გამგეობას შეუდგა; ყველამ შეიტყო რომ მორიგება მოხდა, ხონთქარმა ნება დაგვრთა, რომ ქისტინებად ვიქმნეთო. ჩემი ბებია გადმოვიდა გურიაში და მეც უკან წამიყვანა ბატონისაგან, რაცგანაც გამაჰმადიანების შიში აღარ გვაქვს ბატონის წყალობითაო. მეც წაველ, ჩვენსას წასვლა ძლიერ მიხაროდა.

რადგანაც ჩვენში გამაჰმადიანებულნი სოფლებში უკვე ცოტ-ცოტა იყვნენ, ამიტომ ოსმალის ფაშებმა აჭარიდან ხოჯები და მოღებები გამოგზავნეს ჩვენში, ესენი ალოცებდნენ ახალ გამაჰმადიანებულ ქართველებს. მალე სოფელ-სოფელ ჯამეების კეთება იწყეს, ჩვენ ხალხს ამაზე ძლიერ მოსდიოდათ ჯავრი. ხოჯა რომ „ლაილაჰეს“ სათქმელად ავიდოდა ჯამეზე

და დაიწყებდა ძახილს, ჩვენები ამაზე დიდად ჯავრობდნენ და ამბობდნენ:

— რას ყვირის ეგ მ—ი, ეგაო და სხვანი. ხშირად ქვას, ტალახს და ხის ნაჭრებს ესროდნენ და გააჩუმებდნენ. მაგრამ იგინი მაინც არ იშლიდნენ თათრულეობა და ჯამეების კეთებას. გამჩენელი ღმერთის ბრძანებით თათრობა ნელ-ნელა ვრცელდებოდა, მაჰმადიანები მრავლდებოდნენ, მალე იქამდის მივიდა საქმე, რომ ყოველ სოფელში ხუთიღამ ათი კონახი იქნებოდა თათრის. თათრებსა და ქრისტიანებში ჩხუბი იმართებოდა ხოლმე და ერთმანეთს ხოცავდნენ. ქართველებს სჯულიდგან გასულოები ძლიერ ეჯავრებოდათ. ხოჯა-მოღებმა ხონთქართან იჩივლეს, რომ გურჯები ჯამეებს გვიქცევენ, გვაგინებენ, „ლაილაჰეს“ თქმას არ გვაცლიან და ახალ გამაჰმადიანებულთაც ხოცავენო.

ამიტომ ხონთქრის ბრძანება მოვიდა ასე: რაც გურჯები არიან მანდა, ყველანი გამაჰმადიანეთ, ვინც არ გამაჰმადიანდეს, მანდ ერთ კაცსაც ნუ დასტოვებთ გაუმაჰმადიანებლად, რომ საქმე მოარჩეს და მოისვენოსო. ქეშიშებიც მთლად გარეკეთ გურიისაკენ და იქიდგან არც არავინ შემოუშვათ თქვენში და არც არავინ გაუშვათო; ვინც იქიდგან შემოვიდეს, დაიჭირეთ და გამაჰმადიანეთო! თუ არ გამაჰმადიანდეს ისევ უკან გააგდეთო. ვინც მანდედგან გაიქცეს და მოასწროთ სადმე და დაიჭიროთ, მერე იგი თავის ბინაზედ აღარ დააყენოთო. ბრძანებასთან ერთად დიდი ჯარიც გამოეგზავნათ.

ოსმალნი ბრძანების აღსრულებას მალე შეუდგნენ და დაიწყეს ხელ-მეორედ ხალხის დამორჩილება. ყოველ სოფელს გარშემო ჯარი შემოუყენეს და დაუწყეს გამაჰმადიანებაზედ ლაპარაკი, მაგრამ ხალხმა უარი უთხრა: ამაზედ ჩხუბიც ატყდა, დიდი ძალი-ხალხი დაიხოცა, ძლიერ ბევრნი აქეთ-იქით გაიქცნენ, ბევრნი დაიღუპნენ, მაგრამ მაინც ბევრი გამაჰმადიანდეს, ბევრი დარჩა ქრისტიანებად; ამიტომ ჩხუბიც გაძლიერდა, გურიელებმა ველარაფერი უშველეს.

დიდი ამბები მოხდა, ქრისტიანებს ძლიერ გაუჭირდათ

საქმე; აქ აღარავის უშვებდნენ, რომ ქრისტიანად დაშთენილი-
ყვნენ და ყველას იმორჩილებდნენ. ეს რომ ნახეს და აღარც
ძალა ჰქონდათ ბრძოლისა, მაშინ ყველანი გამაჰმადიანდნენ,
ისე რომ აღარსად სოფელში კაცი არ დარჩენილა გაუთათრე-
ბელი, მოხუც ქალებს გარდა. ჩვენც მაშინ გავმაჰმადიანდით,
მე მაშინ ვიქნებოდით 16—17 წლისა.

თუმცა გავმაჰმადიანდით, მაგრამ ეკლესიებს და ხატებს-
პატივს ვსცემდით, ბევრი ჩვენებური ეკლესიებშიაც დაია-
რებოდნენ სალოცავად და ჯამეებშიაც. ეს ამბები ხოჯებმა
ხონთქარს აცნობეს, მალე იქიდგან ბრძანება მოვიდა, რომ ეკ-
ლესიები ან დააქციეთ, ან ჯამეებად გადააკეთეთო. ჩვენში
ეს ამბები წინაღვე შეიტყეს. ამიტომ ერთ დღეს, დილა აღრი-
ან, მამაჩემმა გააღვიძა თავისი ძმები, მეც გამეღვიძა, რადგანაც
მაშინ ბევრი ვაი-ვაგლახებისაგან ძილი გამკრთალი გვქონდა.
მამაჩემმა თავისი ძმები და მეც აჭყვის მთავარ-ანგელოსის ეკ-
ლესიაში წაგვიყვანა. ეკლესიის კარები გააღეს, შიგ ბევრი
რამ იყო: წიგნები, ხატები, ფული, ჯვრები და სხვანი, ყველა
ესენი ერთად შეკრიბეს და ეკლესიის ზეთ ერთი დიდი ორ-
მო გათხარეს და შიგ ჩააწყეს, ზევიდამ ხეები დააყარეს და
იქ დამარხეს, რომ ოსმალთ არ წაიღონო. ზევიდან კიდევ პა-
ტარა ღობე შემოავლეს, რომ ნადირი ან სხვა ვინმე არ მივი-
დეს იმ ალაგზე და არ დაიპილწოსო. ეს საეკლესიო ნივთები
კი ღღევანდლამდე იქ მარხიაო. ადგილიც დამანახვა.

(მარადიდში ახმედ-ეფენდი-ხალვაშის ნაბობი).

ლივანის გამაჰმადიანება ყველაზედ მეტად კახაბრისა და
ჩაქვის სოფლებს ეწყინა. ქართველნი ძალიან სწუხდნენ ამა-
ზედ. ბევრს მღვდელს მოსდიოდა ჯავრი, რომ ამდენი ხალხი
გამაჰმადიანეს; ამ დროს მანინჯაური გურიას ეკუთვნოდა, აქ
სულ ქრისტიანობა იყო; ქრისტიანებს თავიანთი ეკლესიაც

ჰქონდათ, მღვდლად ყოფილა ვილაც კეკიძე. ამას ხალხში გამოუცხადებია შემდეგი:

მე მარადიდში უნდა გადავსახლდე, იქაურს დიდს ეკლესიას უნდა ვუპატრონოვო.

მღვდელი გადასახლდა მარადიდში, ოსმალთ შეიტყეს, მარადიდში ყოფნა აღუკრძალეს, მღვდელი შეწუხდა. მაშინ აქ სცხოვრებდნენ მახინჯაურელ ხალვაშენები, რომლებმაც კეკიძე მღვდელს ფაშასთან დახმარება აღმოუჩინეს, თხოვნა მისცეს ფაშას და ფაშამ ახალ გამაჰმადიანებულთ პატივისცემად მღვდლს ნება მისცა მარადიდში დარჩენის და მხოლოდ ეკლესიის პატრონობის, სხვა არაფრისა. თუ ვნახეთ, რომ ამ ეკლესიაში, ან გარეშე ვინმეს ალოცებს, მაშინ იცოდეს, ცოცხალი არ დარჩებაო. ამ დროს საიდუმლო ქრისტიანთა რიცხვი აქ ღიდი ყოფილა. ესენი თურმე ძლიერ ჩუმიად დაიარებოდნენ მღვდელთან და ლოცულობდნენ. მღვდელი აქეთ ბარე 30 წელიწადს დარჩენილა, ამას ბევრს გამაჰმადიანებულებში დაუმყარებია ქრისტიანობა. გამაჰმადიანებულთ ისე შეაყვარა ქრისტიანობა, რომ ესენი მღვდელს ეუბნებოდნენ:

— ჩვენ თავებს დავიკლავთ და ქრისტიანობას-კი არ დავტოვებთო!

ეს ამბები მარადიდის ხოჯამ შეიტყო. ამან შეკრიბა ყოველისფერი დაწვრილებით და აცნობა ფაშას, ფაშამ კაცები გაგზავნა მღვდლის დასაჭერად და მასთან წასაყვანად. მღვდელს კეკიძეს ეს ამბავი საიდუმლო ქრისტიანებმა წინაღვე აცნობეს. მღვდელი ერთ ღამეს მარადიდიდგან გაიქცა, მაქრიალისკენ წავიდა. თან გამოუდგნენ ფაშისაგან გამოგზავნილი კაცები. ამათ მაქრიალში დაიჭირეს და ფაშასთან გაგზავნეს. ამით გათავებულა მარადიდში ქრისტიანობის საქმე.

რამდენიმე ხნის შემდეგ ბრძანება მოსულა, რომ მარადიდის ეკლესია დააქციეთ მის ადგილს ჯამე გააკეთეთო. ბრძანება შეუსრულებიათ. მარადიდის ეკლესი დაუქცევიათ და

ზედ საძირკველზე დაუდგავთ ის ხის კარგი ჯამე, კარგმელიც მარადიდში დღევანდლამდე სდგას.

(ნამბობი სოფ. ზენეთში და ძველს ქობულეთში მცხოვრებთ გუგუნავს და დუმბაძის მიერ).

ოსმალებმა მთლად გაამაჰმადიანეს ხალხი, შერე ეკკლესიები დააქციეს. საეკკლესიო ნივთებს ხალხი სახლებში ინახავდა, მაგრამ ესენიც წაართვეს. ხალხსაც დაუწყეს თათრული ლოცვების შესწავლა და სწავლება. ამას გარდა ხალხს დაუშალეს, რომ არამც და არამც ეკკლესიებისაკენ არ გაიართო. ხალხი ამას ასრულებდა. ესენი ყველაფერს ერიდებოდნენ, მაგრამ ეკკლესიებში ფეხის ამოკვეთა-კი ძლიერ ედარდებოდათ. დღესასწაულ დღეებისათვის ესენი თავიანთ სოფლებიდან ლანე სხვა და სხვა ახლო-მახლო ქრისტიანთ სოფლებში და იქ ესწრებოდნენ წირვა-ლოცვას და დღესასწაულ დღეებს, ნამეტურ აღდგომა ლამის ლიტანიას. ასე და ამ გვარად ძლიერ ბევრნი დადიოდნენ ეკკლესიებში სალოცავად და მით ინახავდნენ ძველს სჯულს.

ერთ აღდგომა ლამეს, ჩოლოქის განაპირა, თათრის სოფლებიდან რამდენიმე კაცი გავიდა სოფელ ქაქუთის ეკკლესიაში ლოცვაზე დასასწრებლად, ესენი ლოცვას დაესწრნენ და გათენებამდის ყველანი შინ დაბრუნდნენ. ამათ სახლში ყველას უხაროდათ, რომ ესენი აღდგომა ლამეს ეკკლესიაში წავიდნენ. ეკკლესიიდან ამათ წითელი კვერცხიც მოიტანეს. იმ დროებში აქეთკენ სააღდგომოდ ყველგან ღებავდნენ კვერცხებს. იმ ლამეს, სოფ. ქაქუთში, ერთ მეოჯახეს ცხენი დაჰკარგოდა. ეს ცხენი ეძებნათ აქეთ-იქით და ვერსად ეპოვნათ. ბოლოს ეფიქრათ: აქ რომ სალოცავად გამაჰმადიანებული ქართველები იყვნენ, უეჭველად ისინი მოიპარავდნენ ცხენებსაო. მეორე დღეს ქაქუთიდან რამდენიმე ქრისტიანი გადმოვიდა,

მოსძებნეს ხსენებული კაცები და მათ დასწამეს ცხენის ქურდობა. ამათ უთხრეს:

— ღმერთი, რჯული, რომ ჩვენ არ წამოგვიყვანია. ჩვენს იქ ყოფნას ნურავის ეტყვიტ აქ, თორემ დავიღუპებით. აი ეს რამდენიმე წელიწადია, რაც ჩვენ საიდუმლოდ ვქართველობთ და ნუ გვიზამთ რამე ცუდს!

— მაშ ცხენი გამოაჩინეთ და არავის რას ვეტყვიტო, მიუგეს გურულებმა.

ამათ ცხენი ვერ გამოაჩინეს, რადგანაც არ მოეპარათ. ბევრს ეხვეწნენ, ემუდარნენ და ბოლოს იმითი მორიგდნენ, რომ ცხენის სამაგიეროდ ფული მისცეს და გაისტუმრეს. მაგრამ დახეთ ამათ ავ-კაცობას: ესენი იქიდგან შინ კი არ დაბრუნდნენ, ქობულეთში გადავიდნენ და ცხენის ქურდობა მაინც უფროსს აცნობეს და ყოველივე შეატყობინეს, რომ აღდგომა ღამეს ჩვენსა იყვნენ და ლოცულობდნენო. ამის გამო ხსენებული კაცები დაიბარეს და კინალამ თავები დასჭრესო, ცხენი-კი მაინც ვერ აღმოჩნდაო. ამის შემდეგ ჩუმ ქრისტიანოჯახებს ისე გაუჭირეს საქმე, რომ ქრისტიანობას სრულიად მოაცილესო. ესენი მოსცილდნენ, წმინდად გამაჰმადიანდნენ და მერე ერთ დღეს, გავიდნენ და ქაქუთში უთხრეს ქრისტიან დამბეზღებლებს:

— ბიჭო რა მოგემატათ თქვენ, რომ ტყუილად დაგვაბეზღეთ? ჩვენ ეხლა წმინდად გაგვაჰმადიანეს, ჩვენი ქურდობის ცოდვების პასუხის მგებელი თქვენ იქნებით და თქვენი შვილის-შვილებიო!

საქმე ასე გათავდა, მერე ოსმალოს კაცები სინორის გზებს თვალ-ყურს ადევნებდნენ. რომ ქრისტიანებისაკენ ჩუმად არავინ გასულიყო. ბევრნი მოხუცებულნი კი ქრისტიანებად დაშთნენ, ნამეტურ ქალები, ამათ გვამს ქრისტიანულად მარხავდნენ. ხან მიცვალებული გურიაში მიჰქონდათ დასასაფლავებლად. ბევრჯელ მოხდა ისე, რომ სიკვდილის დროს ზოგიერთ ახალ გამაჰმადიანებულები თავის ნათესავებს ავალებდნენ, რომ ჩვენ ქრისტიანულად დაგვასაფლავეთო. ამიტომ მიცვა-

ლებულის დამარხვას ჩვენში ქრისტიანულად ვეღარ ბედავდნენ ხოლომე, მიცვალებულს მისი ნათესავები ღამე გურიაში წაასვენებდნენ და იქ მარხავდნენ ქრისტიანულად, მაგრამ იქაც ჩუმად, რომ არავის ენახა და აქეთ ამბავი არ მოეტანა. ასეთი შემთხვევებიც მომხდარა, რომ ხანდისხან მკვდრის წამლებთ გზაში ოსმალოს მომხრე კაცები დახვედრიან, მკვდარი წაურთმევიათ, ან კიდევ წამლებთ დაუგდიათ მკვდარი გზაში და თვითონ გაქცეულან დასამალად. რამდენჯერ მკვდარი გზაში დარჩენილა და მერე იგი სხვებს დაუმარხავთ.

სოფ. ქაქუთში გამაჰმადიანობის გავრცელება იწყება ახალ დროს და იგი აქ ეს გრძელდება 1800 წლამდე. მის მერე კი შეჩერდა აქეთ გათათრება.

ქობულეთის გამაჰმადიანება.

(გულო ალა კაი კაცისშვილის ნაამბობი).

როცა ქობულეთის გამაჰმადიანება დაიწყო, მაშინ თურმე ჩვენი ძველები მეტისმეტი მტკიცე ქართველ ქრისტიანები იყვნენ. სჯულის გამოცვლა ძლიერ ეძნელებოდათ, მაგრამ რას იზამდნენ, „ძალა აღმართს ხნაუსო“ იტყვიანო ჩვენი ძველები, ჩვენც ისე მოგვივიდა, — გამაჰმადიანება გახდა ჩვენს ძალად, ჩვენს იარაღად, ამით ჩვენ შეგვეძლო სიცოცხლის პოვნა. დარჩენა, წინააღმდეგ შემთხვევაში კი გაწყვეტა. თრში ერთი უნდა ყოფილიყო, ან გამაჰმადიანებუ და მით სიცოცხლის პოვნა, ან გაწყვეტა და ქრისტიანად დაშთენა. გაწყვეტას ისევ დაშთენა ამჯობინეს. რადგანაც მრავალთ იმედები ჰქონდათ, რომ ამ მხარეს, ერთ დროს, ისევ ქართველები აიღებენ, აქ ისევ ძველებური ცხოვრების წესები აღორჰინდებაო.

პირველ გამაჰმადიანების დროს, ჩვენმა ძველებმა ბევრი რამ საეკლესიო ნივთები მიწაში დაფლეს. სადაც კი სოფელი

იყო, იქ ეკლესიაც არსებობდა, ეკლესიას თავის ნივთები და წიგნებიც აქვდა, ამ ნივთების უმეტესი ნაწილი სულ მიწაშია დაფლული და შენახული. ამას ჩვენი ძველები მიტომ ჩადიოდნენ, რადგანაც მათ იმედი ჰქონდათ, რომ ამ მხარეში ქართველთა ხმა და ცხოვრება ოდესმე კიდევ გაყვავილდება, კიდევ გამაგრდებიან, მაშინ ამ ნივთებსაც მიწიდან ამოიღებენ და მით ჩვენც მოგვიგონებენო.

ღვთით, ეხლე, აი უკვე მოვიდა ის დრო, ის ხანა, რასაც ჩვენი ძველები ნატრობდნენ. ეხლა ძველ ნივთებს პატრონობა უნდა, ყველა სოფლის ძველ ეკლესიის თუ ნაეკლესიარების ახლოს ადგილები უნდა გაითხაროს, იქ ბევრი ძველი ნივთები აღმოჩნდება, ბევრს ძვირფასს, უცხო უნახავს კვალს მივაგნებთ. ამას შრომა უნდა მხოლოდ, ცდა და საქმის პატრონობა. ნეტარ-ხსენებულმა გრიგოლ გურიელმა ამ მხრის ამბები ერთობ კარგად იცოდა და ამიტომაც მოგზაურობდა აქეთ, ფულის დაუშურებლათ ხარჯავდა და მიწას ათხრევინებდა. კარგია, რომ ხსენებულ პირის მაგალითებს სხვებმაც მიჰბადონ და აქამდის მიწაში ობლად შთენილ ქართველთ ნივთებს უპატრონონ.

ახალ გამაჰმადიანებულთ მოღობი აი რას ეუბნებოდნენ:

გამაჰმადიანებული თუ ღვინოს, ან არაყს დაოევს, ან ქართველ კაცს დაუმეგობრდება, იმას სიკვდილის შემდეგ პირში გველი ჩაუძვრება და თავს წელში ამოჰყოფს, სასტიკად დაისჯებაო.

ასწავლიდნენ კიდევ შემდეგს: რაკი შენ გამაჰმადიანი, ღღეის შემდეგ რაკი წმინდა გზა ამოიჩიე ამიტომ ღმერთი ყველაფერს გაპატივებს. შენ ოღონდ ღღეში ხუთჯერ ილოცე და დანარჩენის ფიქრი ნუ გაქვს, რაც გენებოს ის ჰქენი, ჩვენ სალოცავად ვართ გაჩენილები და ქართველ-ქრისტიანები სამუშაოდ; იმათ უნდა იმუშავონ და ჩვენ უნდა ვილოცოთ, იმათ რომ გინდ ჩვენ ნამუშევარიც წავართოთ, ჩვენ ამაზე მაინც არავინ გაგვრისხავს. იყო ისეთი დროც, როცა ჩვენ ახალ-

გაზდა ბიჭებს ჩვენი სჯულის თავი კაცები მაღალს გორაზე აგ-
ვ უვანდნენ და გვეტყოდნენ შემდეგს:

— აბა, გადახედეთ გურიას, აგერ, ისინი სამუშაოდ გაუ-
ჩენია ღმერთს და ჩვენ კი სალოცავად, თქვენ ოღონდ ილო-
ცეთ და დანარჩენის ზრუნვა ნუ გექნებათ, როცა შეიძლოთ,
გადადით, დაეციოთ მუშებს, ნამუშევარი წაართვით და იცხოვ-
რეთ მით, ღმერთ თქვენ ამაზე არ შეგრისხავთ.

(მოხუცი მყავანადის ნაამბობი).

ჩვენი ხალხის გამაჰმადიანება, შენი ჭირიმე, დიდის წვა-
ლებით მომხდარა მე რომ მითხრას ვინმემ: გავქრისტიანდი თო-
რემ შვილს მოგიკლავო, მე მაშინათვე გავქრისტიანდები და
შვილს კი არავის მოვაკვლევინებ. სოფელ ჩაქვის ხალხი მთლად
გამაჰმადიანების გამო გაწყვეტილა ოსმალთა ბრძოლაში; ყვე-
ლას პირზედ ის ჰქონია, რომ არ გავმაჰმადიანდებით და არაო.
ამის გამო ოსმალებს მთელი ჩაქვი გაუწყვეტიათ. მაგრამ მა-
ინც ვერაფერი გაუწყვიათ: თვით ჩენი ძველები იტყოდნენ და
მეც მოვსწრებივარ იმ კაცებს, რომ კინტრიში გამაჰმადიანეს,
ქობულეთსა და ჩაქვის ხეობაში კი ჩუმად ინახავდნენ ქრის-
ტიანობასა. რადგანაც ხალვაშენების და გორგაძეების გვარში
მღვდლებს ჩუმად ინახავდნენო.

ამათ მღვდლები საერო ტანსაცმელით ჰყავდათო, ამათაც
ბოლოს ოსმალებმა შეუტყეს და ერთ ღღეს კინაღამ დახოცეს
ყველანი. როგორც ამბობენ, ჩვენი ძველები ქრისტიანობაზედ
ძალიან მაგრად მდგარან, ძლევრ ბევრი უშრომიათ მის შენა-
ხვაზედ და ბევრიც უწვალნიათ და უტანჯნიათ გამაჰმადიანე-
ბის გამო. ვერ ნახავთ ვერც ერთ ოჯახს ჩვენის ძველებისას,
რომ იქ გათათრების გამო დიდი სისხლი არ იყოს დაღვრილი.
თათრობას მით უფრო ერიდებოდნენ და სძულდათ, რადგანაც
თათრობა ძლიერ ძნელი რამ არის, ამასთანავე თუმც სუფთა,
მაგრამ დღეში ხუთჯერ ლოცვა ერთობ უძნელებს ხალხს საქ-

შეს. ჩემის ახალგაზღობის დროს მე მახსოვს კარგად, რომ ჩვენ არც ერთი ლოცვა არაბულად რიგიანად არ ვიცოდით. აქ დიდხანს მეცადინეობდნენ ხოჯა-მოლები, რომ ჩვენთვის ლოცვები ესწავლებინათ, მაგრამ მაინც ვერ გვასწავლეს და ეს დღესაც არ ვიცით კარგად თუმცა დღეს ყველა წმინდა მუსულმანები ვართ.

ხოჯებმა და მოლებმა ერთი ის გვასწავლეს, რომ შენ ქართველი არა ხარ, ქართველი შენი მტერია, ქართველი მურდალია და მისი მომკვლელი თათარიც უეჭველად ცხონდება, ჯენეთის კარები მას ღია დახვდება, იქ მუჰამედსაც ნახავს ასე ატყუილებდნენ მოლები. ის კი არ აგონდებოთ საწყობებს, რომ კაცის მკვლელი როგორ უნდა ცხონდეს. მოლები და ხოჯები რომ ხალხს არ ატყუილებდნენ, მაშინ ჩვენ რა გვაქვს ერთმანეთში სამტრო, ჩვენ განა არ ვიცით, რომ ქართველთ შთამომავალნი ვართ და საქართველოს შვილები, მაგრამ რა გაეწყობა, რაც გვემართება სულ მათგან ხდება. ზოგში ქისტიანებიც ხართ დამნაშავენი.

ჯავახეთის და სამცხის გათათრება.

(ნაამბობი ზეგნელ მოხუცებულ მაჰმადიანთაგან).

ჩვენ ახალციხელები გახლავართ, ახალციხე და ახალქალაქი რომ რუსმა აიღო, მის შემდეგ ჩვენ იქ არ დავდექით და მთლად ახმედ ფაშას გამოვეყვეით, იმან აქ ზეგანში მოგვიყვანა და სხვა და სხვა სოფლებში დაგვასახლა. მაშინ, ჩვენ აქ მოსვლამდის, ზეგნელებს შეშინებოდათ, ვაი თუ რუსები მოვადენო და ამიტომ ისინი ოსმალში გაქცეულიყვნენ. ჩვენ რომ მოვედით აქ, ზეგანში 40 სოფლამდის იყო აყრილი და წასული.

ძველად ბატონო, ასე იტყოდნენ ხოლმე, რომ თათრობა ყველაზედ ადრე ახალციხეს და ახალქალაქისაკენ შემოუტანიათ. იქარა შემდეგ, ძლიერ გვიან გათათრებულა, ახალციხეს

და ახალქალაქს ყოველთვის ფაშები მსხდარან და ამიტომ ის მხარე ადრე გაუთათრებიათ, ფიქრი ჰქონიათ, რომ ახალციხი-დამ უფრო შორს, თქვენსკენ წამოვიდოდენ, იქითაც გაათათრებდენ. აქეთა მხრის შიში მათ არ ჰქონიათ, ესენი შუაში იყვნენ მომწყვდელნი, ამიტომ დაუტოვებიათ, ამათ შემდეგ გავათათრებთო. საქმე ახალციხე და ახალქალაქი ყოფილა.

— მაშ ყველაზე ადრე ახალციხის და ახალქალაქის ქართველნი გაათათრებულან? ვკითხე მე.

— დიახ, სწორედ, ყველაზე წინ ეგ კუთხეები გაათათრებულა. გამიგონია, რომ ჯერ არტაანი, ერუშეთი, პარხალი, შავშეთი, აჭარა და ლივანა არ იყო გაათათრებული, რომ ახალციხე და ახალქალაქის სოფლები გაათათრდაო.

— თქვენის ძველებისაგან არ შეგიტყვია, რომ ძველად, ახალციხის და ახალქალაქისაკენ რა ხალხი სცხოვრებდენ, მთლად ჩვენები, თუ ქურთებიც ესახლნენ, როგორც ეს ეხლა არის.

— ეგ ამბავი მეც ვიცი: ძველად მთლად ჩვენები ესახლნენ. მათგანი ზოგი გაათათრების გამო გამწყდარან, ზოგნი თქვენსკენ წამოსულან, ზოგნი ერთხელ თქვენს მეფეს მიმხრობიან ომის დროს და აქედან აყრილან და მეფეს თან გამოჰყოლიან, ზოგნი ოსმალთ დაუხოცავთ, რომ არ გვიღალატონო. მათ შემდეგ აქა იქ ქურთები მოუყვანიათ და დაუსახლებიათ, უფრო კი ახალციხის და ახალქალაქის გარშემო, ჩვენებში აურევიათ.

— შენ ხომ არ შეგიტყვია რამე ცნობა, თუ საით უფრო ადრე იწყეს თურქულათ ლაპარაკი, აჭარაში თუ ჯავახეთში?

— ძველი კაცები იტყოდენ, რომ ახალციხეს თათრულს კარგათ ლაპარაკობდენ ბეგებს გარდა გლეხებმაც ისწავლესო, ქართულს ივიწყებდენ და თათრულს ეჩვეოდენო, იმ დროს, აჭარელებმა კი თათრულის არაფერი იცოდენო. თათრულის შესასწავლებლათ ფაშები, ხოჯები და მოღებიც ცდილობდენო, რადგანაც ამის ბრძანებაც იყო სტამბოლიდამაო. მე გა-

მიგონია, რომ ახალციხისკენ ქართულის ლაპარაკის ეშინოდათო.

ამ გარდმოცემის დასამტკიცებელი ცნობები, ჯავახეთში, ქართველ კათოლიკეთაგანაც შემიტყვიან! მათში დარჩენილია თქმულება, რომ ძველად, ახალციხის და ახალქალაქისაკენ, ქართველ მაჰმადიანებს ქართულ ენას მარტივად უკრძალავდნენ, ვისაც შეუტყობდნენ ქართულს იმას სასტიკად სჯიდნო. ქართველობას თვით ქრისტიანობასაც უკრძალავდნო, იმის მეოხებით გაბატონდა ძველად ქართველ კათოლიკეებში სომხური ენაო. ხალხის გარდმოცემა ძლიერ ემოწმება ისტორიულ ცნობებს და სწორედ ამის მეოხებით ყოფილა რომ ქართული ენა ჯავახეთის ქართველებში ადრიდგანვე დაცემულა.

საოცარია, რომ ახალციხის გასწვრივ ქვაბლიანსა და ფოცხოვს ქართველ მაჰმადიანებში ქართული ენა აღარავინ იცის, იმათ იქით კი ზეგანს, სადაც 120 სოფელია, აჭარას და სხვაგან კი მთლათ ქართულად ლაპარაკობენ ქართველ მაჰმადიანები. ეს ყოფილა მიზეზი, რომ ოსმალთა მთავრობას დიდი ყურადღება ჰქონია მიქცეული ახალციხესა და ახალქალაქზედ და ამიტომაც თავისი მახვილი პირველად აქ უმოქმედებიათ, რადგანაც ამათის გადაგვარების ძალით სდომნიათ დანარჩენ საქართველოს დაჭერა და ქართველების გათათრებაც. ეს არის უმთავრესი მიზეზები იმ გარემოების, რომ დღეს ახალციხის და ახალქალაქისაკენ ქართული ენა ნატანალობს.

სამცხე საათაბაგოს, ანუ მესხეთ-ჯავახეთის გამაჰმადიანება.

შეკრებილი ქართველ კათოლიკეებში ზეპირ და ისტორიულ-
ლის ცნობებით.

ქართველ კათოლიკეთ ერთმა მოძღვარმა თავის ქადაგებაში წარმოსთქვა შემდეგი: ქართველთ გაათათრების და ტანჯვა-ვაების ისტორია რომ დაიწეროს, 24-ს ტომზედ ნაკლები არ გამოვაო. ჭეშმარიტად ეს ასე იქმნებოდა, რომ თავის ღროს ვისმეს ხელი მიეყო, ცნობები ეგროვებინა და თან ეწერა. ქართველთ გაათათრება აღვილად არ მომხდარა, მას დიდი, ვრცელი ისტორია აქვს, სამწუხაროდ ამ გაათათრების შესახებ-კი ჩვენ ბევრი არაფერი ცნობები გვაქვს. როგორც კვლავაც გვითქვამს, ამ საგანის შესახებ, არც „ქართლის ცხოვრება“-ში და არც სხვა ისტორიულს წიგნებში მოიპოვება რამე. ჩვენი ძველი მწერლობა ამაზედ მდუმარებს.

მესხეთი და ჯავახეთი ოსმალთ აღრიდგანვე გაამაჰმადიანეს. ლაზისტანი, არტაანი, არდანუჯი, ლივანა, აჭარა, თორთომი, ოლთისი და სხვა უშორესი ადგილები გამაჰმადიანებული არ იყო, რომ მესხეთის და ჯავახეთის ქართველებს გამაჰმადიანება დაუწყეს.

1627 წ., ახალციხე ოსმალეთის მთავარ საფაშალიკო ქალაქად დაინიშნა და ფაშად დადგენილ იქმნა ბექა ათაბაგი, ეს ათაბაგი პირველად დაუკავშირდა ისლამს და სახელოდაც საფარა ეწოდა.

რადგანაც ახალციხეს ოსმალეთის მთავრობაც იმას სცდილობდა, რომ ამ ადგილის გარეშემო მცხოვრებნის ზუსულმანის სარწმუნოების მიმდევარნი ყოფილიყვნენ. ამიტომ ქართველებს ძალით დაუწყეს გამაჰმადიანება და ამ გამაჰმადიანებისათვის

მახვილსაც ხმარობდნენ. არც მესხელ-ჯავახელნი აკლებდნენ მათ მტრობას. მესხთაგან მათ საქმე ძლიერ უჭირდებოდათ, ქართველთ გამაჰმადიანება ერთობ უძნელდებოდა. მესხნი და ჯავახნი ჩვეულებრივის გმირობით ებრძოდნენ ოსმალთა სასულიერო წოდებას და არსად და არას დროს ადვილად არ ემორჩილებოდნენ. დროს განმავლობის და ჟამთა ვითარების მეოხებით, მესხნი და ჯავახნიც მოიღალნენ ბრძოლაში და ამიტომ, ზოგიერთს ადგილებში, იწყეს ბედის მორჩილება, სჯულის გამოცვლა. სჯულის გამოცვლას დიდად ერიდებოდა მესხელ და ჯავახელ ქართველთ დედაკაცობა. ამის საფუძვლად კმარა გავიხსენოთ თუნდა როსტომ ფაშა ჯაყელის ცოლის მაგალითი, რომელმაც დიდის ტანჯვით დასთმო ქრისტიანობა და ისლამს დაუკავშირდა. ამით დააწყნარა მან თავის ქმრის როსტომ ფაშის გული. სამცხეში ქრისტიან ქართველთ საქმე ისე გამწვავდა, რომ 1713 წ. ახალციხეში საქვეყნოდ იქმნა დახრჩობილი ელისე არქიმანდრიტი. ოსმალეთის მთავრობას საკმარისად მობეზრდა ქართველ ქრისტიანებთან ბრძოლა, ისლამის ვრცელება და ამიტომ მესხეთსა და ჯავახეთში შემოიღეს ისეთი წესები, რაც ქართველთ გამაჰმადიანებას ხელს უწყობდა.

პატივცემულ ივანე გვარამაძის მოთხრობილის ცნობებით აი რა წესები ყოფილა შემოღებული ოსმალთაგან.

1) მოლის, თუ ხოჯასაგან მინარეთიდგან დაძახილ ლოცვის დროს, რომ ქრისტიან ქართველს ან გაეცინა, ან დაყვირებით გაეჯავრებინა, ან კენჭი ესროლა და სხვა ამ გვარნი, ამ ქართველს უსათუოდ სიკვდილით სასჯელი ელოდა და მამულების წართმევა. ეს ეპატიებოდა მაშინ, როცა იგი გამაჰმადინდებოდა.

2) ჯამეს წინ თუ გაევილო ქართველს და აქ რამე სიტყვა ეთქვა თათრის წინააღმდეგ, ან ჯამეში ლოცვის, ბანვის და სხვა დროს, იმას სიკვდილი ელოდა, პატიება მხოლოდ გამაჰმადიანების მეოხებით მოხდებოდა.

3) ქართველს აგინა თათარმა, შეუეგინა ყველაფერი, ქარ-

თველმაც პასუხი მისცა და სამაგიეროდ გადაუხადა სიტყვით, ან საქმით, და შეუგინა ზოგიერთი რამ სარწმუნოების მხარეები, მას სასჯელად სიკვდილი ელოდა, სიკვდილი ეპატიებოდა გამაჰმადიანებით.

4) ქართველმა თუ თათრის სასაულოოზე გაიარა და იქ დაპილწა, ამის სასჯელად ეკუთვნის დარბევა, მამულების წართმევა, ეს ეპატიება მხოლოდ გამაჰმადიანებით.

5) ქართველმა თათრის „მეჯლის“, ყადებს, მათ მასლა-ათს და ხაფიზ (ღვთის-მეტყველი) ხოჯებს პატივი არ სცა მდინეან ხანაში, მის სასჯელად დარბევა და მამულების წართმევა, ეპატივა გამაჰმადიანებით ელოდა.

6) ქრისტიანმა ქართველმა ქართველისაგან ფული იხსება და აღარ მისცა, ან ფული დასტყუა და უარი სთქვა, ამხანაგი იყო და ამხანაგს უღალატა და ფული გამოორჩა, იმუშავა და ფული არ მისცა, იყიდა რამე და სამაგიეროდ არ გადაუხადა, ყველა ეს მას ეპატიებოდა გამაჰმადიანებით.

7) ქართველმა მოკლა თავისი მამა, დედა, ცოლი, დაე, ან ძმა, გინდა სხვა მონათესავენიც და მასთან აიკლო დახოცილის ოჯახიც, ქართველს ყველა ეს ეპატიებოდა გამაჰმადიანებით.

8) ქართველმა იქურდა, გაჰქურდა ეკლესიები, ეკლესიების ნივთები აქა-იქ დაჰყიდა, ამას გარდა მოჰკლა მღვდელი, მთავარი, დიაკონი და აიკლო მათი სახლ-კარი, მას პატივება ელოდა მხოლოდ გამაჰმადიანებით.

9) ქართველს საფაშო ხარჯი, რომ ვერ გადაეხადნა და გინდ სიღარიბის გამო მას ამის გადასდა ვერც შესძლებოდა, ამის პატიობა მას გამაჰმადიანებით ელოდა.

თუმცა მესხელ და ჯავახელ ქართველ ამ ცნობეს ვსწერ მე მესხელ ჯავახელ ქართველ კათოლიკეთა მოხუცებულთა თქმით, რომელთაც ამ კუთხის ამბები კარგად აქვს შესწავლილი. ქრისტიანებს დაუწყეს გადაგვარება, მაგრამ იყვნენ მათში ისეთნიც, რომელნიც თვით უკანასკნელ სისხლის წვეთამ-

დინაც-კი იღვწოდნენ მწარედ, ყოველნაირ საიდუმლო სა-
შუალებას ხმარობდნენ, ისლამს უკავშირდებოდნენ რომ ის-
ლამთან ერთად ქრისტიანობას არ ჰკარგავდნენ და საიდუმ-
ლოდ ინახავდნენ, გარეგან-კი ისლამს აღიარებდნენ. ასეთ
ჩუმ ქრისტიანთ ქართველთა რიცხვმა ჯავახეთში 1803 წლამ-
დე მოახწია, ასევე იყო მურღულის ხეობისაკენ და პარხალში,
რომელთა ქრისტიანეთ მომსწრეთ და მნახველად ითვლებოდ-
ნენ გრიგოლ გურიელი და დიმ. ბაქრაძე. მურღულის ჩუმ
ქრისტიან ქართველთ მოძღვარი ლებრაძე ყოფილა, — მღებრო-
ვი, ტრაპიზონში ნამყოფი, ბერძნების სკოლაში ნასწავლი და
იქვე ნაკურთხი იყო ბერძნის ეპისკოპოსისაგან. საინტერესო
აქ ერთი ის არის რომ ტრაპიზონის ბერძნთ სკოლაში გაზრ-
დილს ქართველს და მასთანვე ბერძნულის ენით განვითარე-
ბულს ქართული ენა და ისიც ძველი ხუცურის წიგნების კითხ-
ვა ისე კარგად სცოდნია, რომ მას თავისუფლად შესძლება
ქართული წიგნების კითხვა და მასთანავე დიდის შიშით და
ძრწოლით ქანთული ენით ქადაგება, იმ ენით მოქმედება და
გრძნობა, რომელი ენაც ოსმალთაგან სასტიკათაც იღვევებო-
და თურმე მაშინ.

ოსმალეთის საქართველოში, აქა იქ, სადაც-კი ქართველთ
შეინახეს მამა-პაპური სჯული და ენა, ამათში სამღვდელონი
ყოველთვის ერთის ოჯახიდან გამოდიოდნენ. მღვდელი-მამა
რომ მოკვდებოდა, მის სიკვდილის შემდეგ მღვდლობა შვილს
რჩებოდა, რომელსაც თვით მამა ამზადებდა, მომზადების შემ-
დეგ ამ სამღვდელო პირს ტრაპიზონს გზავნიდნენ და იქ აკურთ-
ხებინებდნენ ბერძნის ეპისკოპოსს. ქართლსა და იმერეთში გა-
დმოსვლას-კი ვერ ბედავდნენ, რადგანაც ოსმალთა სასულიერო
წოდებისა ეშინოდათ, რომ არ შეგვიტყონო. რამდენსაც ოს-
მალნი რომელიმე კუთხის ქართველთ უფრო სტანჯავდნენ
სარწმუნოების ცვლილებისათვის, იმდენი საუკეთესო ქართ-
ველნი და მებრძოლნიც იქ უფრო ხშირად სჩნდებოდნენ. ასე
თიხ მაგალითებრ ჯავახეთი და მესხეთი.

ასპინძის ომის შემდეგ ოსმალთა ჯავახეთში არამც თუ მართლ-მადიდებელთ, არამედ ქართველ კათოლიკეთაც-კი დაუწყეს დევნა. არსად აღარავის სიტყვის თქმის ნებასაც არ აძლევდნენ და რამდენიმე ალაგას სტანჯეს ქრისტიანები. ასპინძას, სოფ. ბალაჯარის და ახალ-შენის ქართველთ კათოლიკეებიც-კი დასაჯეს და გაათათრეს. ასპინძის და ადუგენის კათოლიკენი მთლად მაშინ გაათათრდნენ. რომელთა შთამომავალ ფანატიკ შვილებთაგანნი დღესაც სცხოვრობენ სოფ. ასპინძას და ზოგნი ოსმალშიაც წავიდნენ. ამ დროს, ოსმალნი ისე აღმხედრდნენ ქართველებზედ, რომ მათ წინააღმდეგ ველარას აწყობდნენ თვით ქართველთ მხნე პატრებიც. სწორედ ამ დროს, გაათათრეს მათ დიდი ძალი ქართველ კათოლიკეებისა. თუმცა ასეთი საშინელი გარემოება დატრიალდა ოსმალთაგან, თუმცა ქართველთ დევნის ზომა საზღვარ გადავიდა, მაგრამ ამ დროსაც-კი ქართველთა შორის არ მოსპობილან აქაიქ თითო-ოროლა ჩუმი ქრისტიან მოძღვართ რიცხვი, რომელთაც ხალხში თავ გადადებითაც უღვაწიათ. ასეთი პირების რიცხვს ეკუთვნიან ვასილი და საბა მღვდელი ორბელიანები, რომელნიც XVIII საუკუნის დამლევს სცხოვრობდნენ. გრიგოლ მღვდელი, დესპოდე ეპისკოპოსი, ტომით ბერძენი.

მესხეთის ქართველთა საიდუმლო ქრისტიანეთ რიცხვი ყოველთვის არსებობდა და მათი რიცხვი 25 სოფელზედ მეტიც ყოფილა. ამასთან საიდუმლო მღვდელს ოსმალურად ეცვა, თავზედ სარულა ეხურა ან დოლობანდი, ზშირად ჩოხასაც იცვამდნენ, ზედ ნაბადს ისხამდნენ და საეკლესიო ნივთებს და წიგნებს ქვეშ მალავდნენ.

თავიანთი სალოცავი ოთახი გაკეთებული ჰქონდათ დარნების მსგავსად, თხრილებში, სათონებში და სხვა. საიდუმლო მღვდელნი ამ ადგილებში ულოცავდნენ ჩუმ ქრისტიანებს. საღმრთო მსახურებას ისე ოსტატურად ასრულებდნენ, რომ მათის მოქმედებისა ვერავის რა ესმოდა.

ასეთი მღვდლები 1819 წლებამდე ყოფილან და საიდუმლო ქრისტიანებიც მრავლად ჰყოლიათ. ეს საიდუმლო ქრის-

ტიან მღვდელნი და ერნი სისწორით ასრულებდნენ თვით მუსულმანთა სჯულის წესებსაც. ჯამეში ერთგულად დაიარებოდნენ; ყოველს სავალდებულო წესსაც ასრულებდნენ, და ისე, რომ კაცი თავის დღეში ვერ იფიქრებდა, იგინი ნამდვილი მუსულმანები არ არიან და მათში ქრისტიანობის რამე არსებობსო.

ამით ეს პირნი დიდს შნოს. დიდს ოსტატობას იჩენდნენ. ასრულებდნენ ქართველთ დღესასწაულებსაც, მაგალითებრ, აღდგომას; იცოდნენ კვერცხის შეღებვა, მილოცვა, საღმრთოს დაკვლა და სხვა.

წმინდა სანთელს, ნართს და სხვა ამ გვარებსაც თვითონვე ამზადებდნენ, ზიარება, სეფისკრის დარიგება, ზეთის ცხე-ბაც სცოდნიათ.

საიდუმლო ქრისტიანეთ ასპარეზზედ დიდად დაიმსახურეს თავი რამდენიმე საიდუმლო მღვდელმა, ორბელიანებმა, ხმა-ლაძეებმა და სალარიძეებმა. ამათ შორის ფრიად გამოჩენილი ყოფილა ვასილი მღვდელი ორბელიანი, რომელიც იერუსალიმიდამ 1757 წ. მოსულა საქართველოში. ეს მღვდელი ანაფორას თურმე აშკარად ატარებდა. ამავე ვასილის დროს ყოფილან მღვდლებად გრიგოლი, დიმიტრი და დესპოდე ეპისკოპოზი. ესენი ყველგან ქართველთ ამხნევებდნენ, მომავლის იმედებს უნერგავდნენ და თან არწმუნებდნენ: მაგრად იყავით, მომავალი ჩვენო, ჩვენ ქრისტიან ქართველებთან დავკავშირდებითო. საიდუმლო ქართველნიც, რასაკვირველია, გმირულად მოქმედებდნენ და იღვწოდნენ, ყველაფერს ითმენდნენ.

1805 წ. ამ მღვდლების ამბავი შეუტყვია ვილაც ფანატიკოს, ხოჯას, დავა აუტეხია და ეს დავა კონსტანტინეპოლს წასულა, იქაური შეიხ ულისლამი დიდად გარისხებულა. იქი-დამ ახალციხის სელიმ ფაშას დიდი საყვედური და მუქარის წერილი მოსვლია, ფაშა გაცეცხლებულა, მაშინვე დაუბარებია ეს მღვდელნი და უკითხავს:

— შევიტყე, ქრისტიანების სჯულს არა სჯერდებით და სხვებსაც ახვევთ თავზედ?

— არა, ჩვენო ფაშავ, ჩვენ იმდენი დრო სადა გვაქვს და ან, როგორ მოვაქვრხებთ ამას.

— მე დამარწმუნეს, მასთან დიდი საყვედურიც მომივიდა. გთხოვთ, ჩემს საბრძანებელს მოშორდეთ და წახვიდეთ აქედან?

— ჩვენ მაგას ვერ ვიზამთ.

— დახოცილ იქნებით და აქ-კი არ დაშთებით!

— დაგვხოცე, მაინც ბოლო ვგ არის ჩვენი.

— უსათუოდ მოისპობით, მოშორდით აქაურობასა.

— ერთს წუთსაც ნუ გვატოვებთ, თუ ჩვენზედ რამე ექვს იქონიებთ. თუ ან ვისმე თათარს ათქმივინებთ, რომ იმას ჩვენ ქრისტიანურად ვალოცებთ, ან მათში სადმე რამე გვექადაგოს ქართველებზედ.

— მაშ თქვენ თათრის ოჯახებში რად დაიარებით, იმათში რა გესაქმებათ, რა გინდათ?

— ისინი ჩვენი დოსტები არიან.

მე ვგ არ ვიცი; ბრძანება ასეთია, ან მოშორდით ახალციხეს და ან გათათრდით.

— ვერც ახალციხეს მოვშორდებით, ვერც გავთათრდებით. აქედამ არსად წავალთ.

— იმას გარეშე, რომ თქვენ ჩვენს თათრებში ქრისტიანობას ავრცელებთ და ქართულად ლაპარაკობთ, ახალციხიდან რუსის მთავრობას ცნობებსაც უგზავნით, აქ რუსების მოყვანა გინდათ. თუ არ წახვალთ, იცოდეთ, დაიხოცებით. მე გიბრძანებთ, წახვიდეთ.

— არ წავალთ, არა, არა. რაც გენებოს, ისა ჰქენით, ჩვენთან ლაპარაკი უბრალოა.

— გირჩევთ, დაგვთანხმდეთ, თორემ თქვენი საქმე ცუდად იქნება.

ფაშამ დარიგება მისცა და შინ გაისტუმრა. საპასუხო დროდ მეორე დღე იყო დანიშნული, მაგრამ მეორე დღესაც იგივე პასუხი მიიღო ფაშამ, რომელიც დაემუქრა: საქმე სიკვდილით გათავდებოა.

ესენი წავიდნენ შინ, შეკრიბეს ქრისტიანი ქართველები და გადასწყვიტეს: ჩვენ აქედგან ფეხს არ მოვიცვლითო.

დანიშნულს დღეს წავიდნენ ფაშასთან და მოახსენეს, აქედგან ვერსად წავალთ და ვერც გავთათრდებითო. ფაშას ჯავრი მოუვიდა და კვალად მისცა სამი დღის ვადა.

მესამე დღეს წარსდგნენ ფაშის წინაშე და ასეთი პასუხი მისცეს: „ვიდრე ცოცხლები ვართ, აქედგან წასულებს ვერ გვნახავ, აქ დავრჩებით და აქვე დავინოცებით“.

ფაშამ გადასწყვიტა, ეს სამივე კაცი სიკვდილით დაესაჯა. ახალციხის ციხის გალავანში ფაშა სცხოვრებდა, დიდომედრესეც იქ იყო და ქრისტიანეთ საჯალათოც, აქ პირველად თავი მოსჭრეს ვასილ მღვდელს, ორბელიანს, რომელმაც თავის მოჭრის წინად ფაშას მუქარით უთხრა:

— ყველას ხომ ვერ დასჭრი თავებს, დღეს თუ ხვალ სამაგიერო მოგეკითხება ქრისტიანეთაგან.

ვასილის შემდეგ, დესპოდე ეპისკოპოსი სტანჯეს, ჰგვემეს და თავი გააგდებინეს. გრიგოლ მღვდელს ამათის საცოდაობის ცქერით გული წაუვიდა და გარდაიცვალა. ესე რომ მისი დასჯა და თავის მოჭრა ველარ მოასწრეს.

ეს შემთხვევა მოხდა 1806 წ., შემოდგომის პირზედ. ამათი წამების ამბები ახალ ციხეში ძალე მოიფინა. ფაშისათვის მოუხსენებიათ, მაგ დახოცილებს ერთი ამხანაგიც ჰყავსო. ეს ყოფილა მთავარი სტეფანე ლორთქიფანიძე. ფაშას სტეფანე დაუბარებია, ფული მიუცია და თან დაუვალებია. ეს გვამები თქვენებურის წესით დაასაფლავეო. ლორთქიფანიძეს წაუსვენებია და დაუსაფლავებია იქ, სადაც დღეს ახალციხის ქართველ წმ. მარინეს ეკლესიაა. ხსენებულ ტაძრის ერთს კედელზედ არის ქართული წარწერაც, რომელიც ცხადად მოწმობს ვასილი მღვდლის ამავს.

ამათ შემდეგ ახალ-ციხეში მოღვაწეობდნენ იოსებ მღვდელი ორბელიანი, ძე ვასილისა და პეტრე მღვდელი ხმალაძე და სხვანი.

ამ ორბელიანთ მოძღვართა შთამომავალია აწინდელი ახალ-

ციხის მცხოვრები ცნობილი ქართველი იაკობ იოსების ძე ორბელიანი*) კაცი ხნიერი და ცნობილი კეთილის ადამიანობით. ამათს ოჯახში ბევრი რამ ძველი ამბებია დაშთენილი და ამ ცნობების უმეტესი ნაწილიც მათში შევკრიბე. როგორც თვით იაკობი, ისევე ამათი დაც მეტად კარგი მომთხრობნი არიან ქართველთა ძველებურის ამბების.

მესხეთის და ჯავახეთის უმეტესმა ნაწილმა, ქართველ მაჰმადიანებისამ, დაკარგა ქართული ენა. თუმცა გარშემო ქართულად მოლაპარაკე ქართველები ახვევიან, მაგრამ ესენი-კი გათახსირდნენ და ისე გადაგვარდნენ. რომ დღეს არამც თუ ქართული ენის ხმარება, აზამედ საქართველოს ხსენებაცკი ჭირივით სძულთ.

ჩვენი წერილი და სჯა ეხება წარსულის ანუხსვას. რაც იყო და რაც ხდებოდა ჩვენც სწორედ იმას ვსწერთ და ისე, აქ არივინ იფიქროს, რომ ამ წერილის ცნობებით ჩვენ ოსმალებს ვკიცხავდეთ, ან ისლამის გავრცელებას ვემდუროდეთ. არა, ეს ჩვენთვის ორივე ერთია, ისლამსაც მე ისე პატივს ვსცემ როგორც ქრისტიანობას, ამიტომ აქ რამე კიცხვას და საყვედურს ალაგი არა აქვს, მე ვსწერ იმას, როგორც იყო და სრულდებოდა სხვა და სხვა საქმენი. როგორც დარჩენილია ხალხში და რაც არის თქმული და დასაბუთებული, მეც ისა მაქვს მოთხრობილი, მიუდგომლად და სისწორით.

*) იაკობ იოსების ძე ორბელიანი მე გავიცან 1800 წ. ახალციხეს, მათსავე ოჯახში სადაც შევკრიბე ეს ამბებიც.

საომარი იარაღის ხელოვნობა და მისი დაცვა სამცხე-საათაბაგო და მაჭახელს.

ძველად, მაჭახელში, განთქმული იყო საომარი იარაღის კეთების ოსტატობა. მთელ დასავლეთ საქართველოში ქებული იყო ეს კუთხე ასეთ იარაღთა ხელოვნობით, მაჭახლელებს ასეთის კარგის ხელობის ცოდნით ძველადგანვე იცნობდნენ ათაბეგები, გურიელები, დადიანები, შარუაშიძეები, დადიშქელიანები, მთავარნი და მეფენი ქართველთა. საქართველოს ოსმალთაგან დამორჩილების შემდეგ მაჭახლელებმა სახელი განითქვეს ოსმალეთშიაც, ნამეტურ სტამბოლს, დიარბექირს, ქურთისტანს, შამს და სხვა უშორეს ადგილებშიაც.

როგორც ცნობები გვაუწყებს, მაჭახელში ეს ხელობა თითქმის საერთო საკუთრებათ ყოფილა გადაქცეული. ყოველ მაჭახლელს კარგად სცოდნია ეს ხელობა, თითქმის ძველის დროდამ, ვიდრე ოსმალნი დაიჭერდა ამ კუთხეს, მინამდი ყოველი სოფელი თავისთვის ამზადებდა ყოველ საჭირო სახმარ იარაღს, ხოლო იყო ისეთი ადგილებიც—სოფლები, სადაც კერძოდ ამის ქარხნებიც არსებობდა. ასეთია მაგალითებრ სოფ. ხერთვისი, ევფრატი და სხვანი, სადაც ძველადგანვე ქარხანები არსებობდა და იქ მრავლად მუშაობდნენ ხელოვნები და იარაღი გამოჰყვანდათ.

მაჭახლის იარაღი ქებული იყო ჯერეთ მეფეების დრომდენ და შემდგომ ოსმალთა მფლობელობისა. მაჭახლის იარაღს ქებით მოიხსენებენ მეზღაპრენი თავიანთ ზღაპრებში, მეშაირენი და მელექსენი. შაირებში იტყვიან ასე:— „მაჭახელი, ან სტამბოლი“. ე. ი. იარაღი უნდა იქმნეს მაჭახლის, ან სტამბოლსაო. ერთობ კად ფასი ჰქონია აქაურს იარაღს. იარაღთა შორის მთელს აზიაში და ოსმალეთს სახელოვნებდა დამბაჩა „ნალფარა“ ძველადგანვე შემოღებული „სირმა“ დახვეული,

სევადებით „თაფურნე“ და დაკენკილი. ორი შემოდებულია ქართველთ მეფობის დროს და თვით სახელებიც გვაუწყებს მას და ხოლო მესამე კი ოსმალთ მეფობელობის დროს უნდა იყოს შემოტანილი, რადგანაც თვით სიტყვაც ოსმალურია.

ამ სამს დასახელებულთ იარაღს მაჭახლელებს სხვა იარაღებიც კარგად გამოჰყვანდათ, იარაღების სევადები, ყვავილები და ასოები ხელოვნურად ამოჭრილი განცვიფრებაში მოიყვანენ მნახველს, სანაქებოა მათი ნახვა და მზერა, ნამეტურ საინტერესო და მეტად იშვიათი სანახავია ისეთი იარაღები, რომლებიც ქართველთ მეფობის დროს არს ვაკეთებული და რომლებზედაც ოსტატურად ქართული ასოებიც არს ამოჭრილი, დღეს კი ასეთი იარაღი იშვიათია და ქართული ასოების ხომ ჭაჭანებაც აღარ არის, რადგანაც მაჭახლელები ველური ფანატიკები არიან და ქართული ენის აღარაფერი სწამთ. მაჭახლის იარაღი ისეთ ფასებში ყოფილა რომ თოფი, დამბაჩა, ხმალი და ხანჯალი 20 მ. 300 მანეთამდე ავიდოდა და უფრო მეტ ფასიანიც იქმნებოდა, თუ კი მას მსურველი გამოუჩნდებოდა. სტამბოლში, ყველა ფაშის სახლში და სახელმწიფო კაცთა იარაღს მაჭახელი პირველობდა, მათს მკერდს და გულს ესენი ამშვენებდნენ. ოსმალეთში ყველა მეომარმა იცოდა მაჭახლურ ოსტატურ იარაღების მნიშვნელობა. ცნობები არს დაშთენილი, რომ მაჭახლური იარაღი სტამბოლს გარდა სხვა ქვეყნებშიაც მიჰქონდათ დასაყიდათაო. ასეთს ქებაში ყოფილა ძველად მაჭახლის: იარაღი.

დღეს კი, მაჭახელში ამის მსგავსი აღარაფერია დაშთენილი. ყოველივე ესა მათა ვითარების მახვილმა ჩანთქა. აქ დავარდა მთლად ეს ხელობა და დღეს მთელს მაჭახელში სულ ხუთი კაციღა იქმნება რომელთაც იციან ეს ძველებური სევადიანი ხელობის ოსტატობა, დანარჩენი ყოველივე მოისპო და არქივს ჩაბარდა. კარგად ვიცი, რომ მაჭახლიდამ წელიწადში რამდენიმე ათასი ცალი ხმალი, ხანჯალი, თოფი და დამბაჩა გამოვიდოდა დღეს კი მაჭახელში ამის აღარაფერია დარჩენი-

ლი და რამდენიმე ხნის შემდეგ აქ ეს სულ მოისპობა, აღარაფერი დაშთება, იქმნება ეს მოხსენება დაშთეს მის ნიშნად რომ ერთხელ მაჭახელში ასეთი ხელობა გაბრწყინებული იყო და მრავლადაც მოფენილი აქა იქ. ისიც კი უნდა ითქვას, რომ მაჭახლურ თოფ-იარაღის კეთების ოსტატობას სხვა კუთხის მაჰმადიანებიც სწავლობდნენ და მათ ეს ოსტატობა სხვაგანაც გაჰქონდათ.

იმასაც კი ლაპარაკობენ, რომ იარაღისათვის საჭირო რკინა, ტყვია, ფოლადი, თითბერი, სპილენძი და თუჯი აქვე მაჭახელში გამოჰყვანდათ. ყოველივეს აქ პოულობდნენო. აქ იყო ყველა მადნებიო. მაჭახლელებისაგან ეს ხელობა ლაზებს ძველადგანვე შეუსწავლიათ და გაუვრცელებიათ ლაზისტანში. მცოდნე კაცებმა მითხრეს, რომელთაც ლაზიკაში უმგზარნიათ, რომ ამ ხელობამ იქაც იწყო საკმარისად კლებოა. დღეს თუ რამეა იქაც ნატამალობსო. ჯიბრს უწევს ევროპიელი იარაღი — ნამეტურ დამბაჩა, ანუ მარტენის სისტემის ლივერი, ლაზისტანში ამ ხელობასთან სხვაც ბევრი რამ ეცემა და ეძლევა დავიწყებას.

მაჭახელი და მის ერი ოსმალოს მფლობელობის დროს, მთლად გავერანდა და ხალხიც გაველურდა. ესენი იყვნენ ოსმალოს მთავრობის ბრმა მონები და მასთან ცხარე მეომარნიც, ოსმალოს მთავრობასაც ეს უნდოდა. ოსმალეთის მფლობელობის საშუალებით მაჭახლელნი სადღეისოდ აღარაფერი არიან, მათში ყოველივე დაცემულია მეურნეობაც კი. ხვნა, თესვა, ხელოსნობა და ვაჭრობაც. მათში სადღეისოდ მოისპო თვით ის ხელობაც კი, რითაც მაჭახლელები სახელოვნებდნენ და ოსმალეთი მთავრობის წინ ხშირად უმიზეზოთ ქართველთა სისხლსაც ღვრიდნენ. ეს იყო ნაყოფი ოსმალოს მთავრობის. 1878 წ. შემდეგ, ეს ხალხი რომ ქართველ კაცს ენახა, იმას ამათი ნახვით გული დარდით აევსებოდა. ასე იყვნენ ესენი გაველურებულნი.

სამცხესა და ლაზისუბანში გემების და ნაგების კეთება, გემისნობის და ნავოსნობის დაცემა მათში.

ნავოსნობა და მეგემეობა ქართველებში ერთობ ძველ დროს უნდა ვაკუთნოთ. ევროპის მსწავლულთა თქმით ქართველებს ნავოსნობა ბერძნებზე აღრე სცოდნიათ, ამ აზრისა არის ბარონ როზენიც. კოლხები ძველ მწერლებისაგან შენიშნულნი არიან როგორც წარჩინებულ ძველ კულტურულ ხალხთაგანნი, კოლხები ხომ ქართველები არიან. კოლხებმა ძველადგანვე იცოდნენ კარგად ზღვაზედ მოგზაურობა და ცურვაც. იგანივე აკეთებდნენ კარგად გემებს, ნაგებს, ხომალდებს და სხვა სამგზავრო სატარებელთ, რადგანაც გემების, ნაგების და ხომალდების კეთებასთან მჭიდროთ არს გადაბმული თვით ნავოსნობაც ამიტომ ჩვენ აქ ორივეზედ ერთად ვისაუბრებთ.

გემების და ხომალდების კეთება ითხოვს ისეთ ოსტატთა რიცხვს, რომელთაც კარგად უნდა იცოდნენ ზღვაში მოგზაურობა და ნავოსნობაც, გარდა ამის ისიც უნდა მოგზაურობის დროს, მატარებელს სად რა ხიფათი შეემთხვევა, სად როგორის ვითარებით უნდა ასეთ მატარებელთ მოწყობა, მომართვა და ან კეთების დროს სად რა მხარე რა გვარის ზომით და ნაჭრებით უნდა დაიჭიროს. ესეთი ოსტატობა და მოხერხება ჩვენში ერთობ წინ ყოფილა წასული, რადგანაც მის განვითარებისთვის ქართველ ერის მოგზაურობით პირობებიც მოითხოვდა. ნამეტურ ქართველთ მოგზაურობა საბერძნეთში და სხვაგანაც.

მოგეხსენებათ, რომ ქართველნი საბერძნეთში მოგზაურობას გემებით და ხომალდებით ძველადგანვე შეეჩვივნენ. ქართველთაგანნი ხშირად მოგზაურობდნენ იქ და ქრისტიანობის მიღების შემდეგიდამ ხომ საქართველოდამ ქართველნი მიემ-

გზავრებოდნენ მუდამ თვეს, კვირას და თითქმის ყოველ დღეს. მიდიოდნენ მეფენი, მთავარნი, მოქალაქენი, გლეხნი მღვდელნი, პერნი და ქალებიც. ერთის სიტყვით, არ იყო ისეთი ქართველი კაცი, რომ იმას საბერძნეთში წასვლის ნატვრა არა ჰქონიყოს. ასეთმა გარემოებამ და მგზართა სიმრავლემ ქართველებში ძველადგანვე აღორძინა ხსენებული ხელობა და მის მიმდევრობა. დროის განმავლობის წყალობით, X საუკუნეში, ქართველებში ეს ოსტატობა უკვე კარგად იყო მოწყობილი და XII საუკუნეში ხომ დავით აღმაშენებლის ჟამს უმაღლეს ხელოვნების წერტილამდის აღვიდა. საქართველოში ნავოსნობის სკოლაც კი დაარსდა, მის მეთაურთ და ხელმძღვანელ მცოდნე კაცები ირიცხებოდნენ. ამათ საქმე ისე კარგად მოაწყეს და ნავოსნობა ისე დააწინაურეს, რომ მათ ძნელათ რომ რამეში შეცდომა მოსვლიყოთ. ამის აღორძინების დასაწყისი მათში თან და თანის კარგის განითარებით მომხდარა.

ნავოსნებმა კარგად იცოდნენ ზღვაზედ მოგზაურობა და ბანაობა, ამას იგინი სწავლობდნენ პატარაობიდანვე.

მათ კარგად იცოდნენ ტაროსის ვითარება და ზღვის ღელვის დასაწყისი, ღელვის ხანა და დაწყნარების დრო.

იცოდნენ კარგად ზღვაში სავალი ფონი, აღმოსავლეთი, დასავლეთი, სამხრეთი და ჩრდილოეთი კომპასი. არ ჰქონდათ მრავლად, მაგრამ თვით იყვნენ კომპასი.

იცოდნენ ერთის სიტყვით ყველა საჭირო მხარე ნაგების, გემის და ხომალდების ტარების, მოსმის, გაყვანის, გადატანის, ხალხის მშვიდობით გადასხმის და ვინიცის რამდენი კიდევ სხვანი. შესწავლილი ჰქონდათ ღელვის დროს თავის გადარჩენის ოსტატობაც და უკეთ რომ ვსთქვათ ღელვის დაწყების წინა გრძნობა. იგინი იყვნენ ცოცხალი ბარომეტრი და ტერმომეტრი.

იცოდნენ ხელობა გემების კეთების, თოკების და ლაზღების წვნის და გზაში ყოველივე თუ რამ დასჭირდებოდათ, სულ მათის ზედამხედველობის ქვეშ კეთდებოდა, ყველაფერს თვით

აკეთებდნენ, თან ჰქონდათ ყველაფერი იარაღი, რაც კი საჭირო იყო დაზიანებულ გემთა და ხომალდთა გასაკეთებლათ.

ვიტყვით აქ კიდევ დამატებით, რომ იგინივე იყვნენ კარგი მეთევზენი და ბადეების მქსოველნიც, სათევზავო საჭერი იარაღების გამკეთებელიც. ბევრის კიდევ სხვა მხარეთა და საგანთა ცოდნა აქვდათ, რასაც ჩვენ აქ ყველას ვერ მოვსთვლით, ყველა ამ საქმეთა და საგანთა ცოდნა წარმოადგენდა აუცილებელს საჭიროებას და ღირსებას ქართველის გემოსანის, ნავოსანისთვის და სწორედ ესევე ღირსება იყო სახე ქართველის სანავოსნო სკოლისა. ვიტყვით, რომ ქართველებს სანავოსნო სკოლები ძველადგანვე გვქონდა, მისი ოსტატობა და ღირსება დიდის პატიოსნებით და ოსტატობით იყო გარე შემოსილი და მოსილი, უამისობა არც შეიძლებოდა და ქართველთ ისე კარგად იცოდნენ ზღვაზედ მგზავრობა, რომ ამას აქებენ თავ-თავის დროის ქართველ ხელოვანი მწერლებიც. მოწმობენ, რომ ქართველთა ზღვაზედ მგზავრობა ისე კარგად იცოდნენო, რომ თვით ღელვის დროსაც კი უვნოდ მგზავრობდნენ. გრიგოლ ჩახრუხადის თქმით, თითქოს ზღვა დაწყნარებული იყო და მარტოდენ ნიაფი ჰქროდაო, ისე ოსტატურად მიმოდრიოდნენ ზღვაში ღელვის დროსაც კი ქართველ ნავოსანნი და გემოსნებიო. ესე ყოფილა ძველად ქართველ ნავოსანობის სკოლის სწავლის საქმე განვითარებული და ვგონებ ამაში ეჭვი არავის ექნება, ცილს ვერავინ დაგვწამებს.

როგორც სკოლა იყო და მისი წესები საქართველოში ამაღლებული, ისევე კარგი უშიშარი მნიშვნელობა ჰქონდა ხალხში ზღვაზედ მოგზაურობას. რადგანაც ამ საქმის პატივის ცემა და მნიშვნელობა ყველას შეგნებული ჰქონია, ამიტომ ამ საქმეთა ხელობის ცოდნაც დიდის ხალისით იფინებოდა და ისწავლებოდა. შავი ზღვის ნაპირას მდებარე მცხოვრებ ქართველთაგან. შესანიშნავია, რომ ამის ასპარეზზედ ძველადგანვე დიდის ხალისით აღმოჩენილან ლაზები, ლივანელები და ყველა ის ქართველნი, ვინც კი ზღვასთან ახლოს სცხოვრებდნენ და სანავოსნო ხელობასაც კარგად მისდევდნენ. ჩვენ

კარგად ვიცით, რომ ლაზები და ლივანელები ნავოსნობით, მეგემეობით და ამ სამგზავრო ხომალდთა კეთების სიყვარულით გატაცებულნი ყოფილან. ლაზები ძველადგანვე ზღვის კაცებათ, თუ შვილებათ ირიცხებოდნენ და ლივანელნი კოროხის ხეობის და მდინარის მღვევებათ.

ჩვენდა სამწუხაროდ არ გვაქვს მის ცნობები, თუ გემების და ხომალდების პატრონებად ვინ იყვნენ, თითო კაცი, თუ რამდენიმე ამხანაგი, ანუ შემდგარი ამხანაგობა. არც ის ვიცით თუ მგზავრობის ფასი როგორ იყო და ან მგზავრობა რა გვარად იცოდნენ. ცხადი საქმეა კი რომ მათ ყოველივე ამის წესები მოწყობილი ექმნებოდათ და ისიც კი უნდა ვსთქვათ, რომ იგი არც უბრალოდ იქმნებოდა მომართული, რადგანაც ხშირად საქართველოდამ საბერძნეთში მგზავრობდნენ თვით საქართველოს უმაღლესნი პირნი—მეფენი, ესენი აბა ტივებზედ და ღია ნავებზედ ხომ არ დასხდებოდნენ, უეჭველია მათთვის შესაფერად მოწყობილი გემები და ხომალდები ექმნებოდათ და მგზავრობის გეგმაც კარგად შედგენილი; შეუძლებელია, რომ ძველად ამ საზღვაო მგზავრობაზედ ქართველებს არა ეწეროთრა, წერით კი დასწერენ, მაგრამ მათ ჩვენ დრომდე უამთა ვითარების წყალობით ვერ მოაღწიეს, ეს რომ ასე არ ყოფილიყოს, მაშინ ხომ ჩვენ ასე ცარიელები არ დავშთებოდით. სამწუხაროდ ჩვენი საქმენი ასეა თვით ჩვენგანვე მოწყობილნი, რომ წინააღმდეგ მებრძოლად ჩვენს თავს და წარსულს თვით ჩვენვე უხდებით, ჩვენ ვარღვევთ და ვაუქმებთ ყოველივეს ჩვენსას რაც სხვები უნდა გვირღვევდნენ და გვისპობდნენ, ესე გაფთახსირდით ჩვენ. ესე უკულმა წარვედით ცხოვრების გზაზედ.

დღევანდელ ზოგს ქართველს რომ უთხრათ, რომ ადრე ქართველებს ნავოსნობის სკოლა გვქონიაო, ვინ იცის, იქმნება იგი მეელივიზო მოგვარდეს და დაგიწყოს კიცხვა და ყვირილი, რომ ნავოსნობის სკოლა კი არა და უნივერსიტეტიც ჰქონიათო! ამას რასაკვირველია მასხარაობით იტყვის. უნდა ვსთქვათ, რომ ნავოსნობა და გემოსნობა ლაზებს გარდა მეგრელებსაც

კარგად სცოდნიათ, ამის სრული მოწამეა ის გარემოება, რომ ჯერეთ ქრისტეს წინეთ და შემდეგაც, შავი ზღვიდამ, ფოთის მახლობლივ, გემები შემოდდიოდნენ რიონში, მერე რიონით მიემართებოდნენ ორპირამდის, მას აქეთ და იქითაც აუარებელი საქონელი გაჰქონდათ და შემოჰქონდათ, ბერძენთა ძველ მწერლებთა ცნობებით აქედამ წლიურად ვაჭრებს გაჰქონდათ ათი მილიონი ცესტრიცის საქონელი, ისევე შემოჰქონდათ, ყოველივე ასეთი პირობები ითხოვდა როგორც ქართველთ დაწინაურებას სახელოსნოს განვითარების მხრით, ისევე ნავოსნობას და მეზღვაურობის კარგად მიხვედრას, ასე იყო ძველად ქართველ ტომის ვითარება ამ საქმეთა ასპარეზზედ, ქართველს საკმაოდ ჰქონია დროის შესაფერად როგორც ხელოსნობის ნიჭი, ისევე მეზღვაურობის, ნავოსნობის და ვაჭრობისაც.

დღეს კი, ყოველივე მოისპო ქართველთ ტომისა, ჩვენში აღარაფერია დაშთენილი, ჩვენს საკუთრებათ დაშთა მხოლოდ მეტივობა, ქართველთაგან დღეს ჩეტივეს თუ დაასახელებს ვინმე და იტყვის, თორემ ნავოსანი, გემოსანი და მეზღვაურთა ხსენება ჭაჭანებითაც აღარ არის, ყოველივე არქივს ჩაბარდა. დღეს აქა იქ თუ ქართველ შენავეობას თუ შეხვედებით, მეზღვაურთ და გემების და ნავეები მკეთებელთ, ესენი იქმნებიან ისევ და ისევ ლაზები, აფხაზნი, მეგრელნი და სხვანი, მაგრამ მათი რიცხვიც სულ მცირეა, ისიც უბრალო საქმეები უკავიათ ხელში, რაც დღიურ მუშის ვალს შეადგენს, მეთაურ-მეზღვაურ ხელოვან ოსტატები ჩვენში აღარავინ სჩანს. მთელ დასავლეთ-სამხრეთ საქართველოში ერთ ქარხანასაც ვეღარ ვნახავთ ამისასა, ორიოდ პატარა ქარხანები მოიპოვებოლივანში, სადაც გამოჰყავსთ ქორიხში სამგზავრო ნავეები, რომელ ნავეებსაც ართვინილამ აწარმოებენ და ამგზავრებენ კახაბრამდის. ისიც კი უნდა ითქვას, რომ ლაზებში ამბათ არი დაშთენილი, რომ ძველად ქართველმა ნავოსნობა და გემების კეთების ხელობა ერთობ კარგად იცოდნენ, ისე რომ იგინი ბერძნებს, ოსმალებს და სხვათაც ამ ხელობის ცოდნით დი-

დათ აღენატებოდნენო. შედარება რომ ყოფილიყო, მაშინ ქართველნი მათზედ მაღლა მდგარნიც აღმოსჩნდებოდნენო. ამასვე კარგად აჩენს დღევანდელ ლაზების და ჭანების მოხერხებულნი მეზღვაურობა და გემების ოსტატურად კეთების ხელოვნობა, რაც ლაზისტანში კიდევაც სჩანსო.

ლივანაში, ლაზისტანს და სხვა კუთხეებშიაც გემებს აკეთებდნენ სხვა და სხვა ზომისას, ზოგი ისეთი გრძელი იყო და მასთან მაღალი, რომ სიგძე სიგანით დღეინდელ ვეროპის გემებს არაფრით ჩამოუვარდება, ზოგს ისეთი დიდრონი ხუფებიც ეხურა, რომ მასში წვიმა ადვილათ ვერ ჩააწევდა. იალქნები, აფრანი და სხვანი ჭერის ბანზედ აქენდათ მომართული და ლუზა კი შიგ გემში იდო. როცა დასჭირდებოდათ იალქნებს, აფრებს და სხვებს ჭერიდამ აუშვებდნენ და აქროლდებოდნენ სხვა მოწყობილობით. ლუზას კი იქ უშვებდნენ სადაც ალაგი იცოდნენ და საჭირო იყო მათთვის. გემები კლასებათ არ იყო დაყოფილი, ყველა ერთად ისხდნენ, მხოლოდ მოწინავე პირებს საუკეთესო, უპირატესი ადგილი ეთმობოდათ. თასის გარდახდის საქმეც ვაჭრობით იყო, უნდა ითქვას რომ ქართველებმა და ნამეტურ ლაზებმა ისე კარგათ იცოდნენ გემების და ხომალდების კეთების ხელოვნობა, რასაც ძნელად რომ ზერძების და ოსმალების ხელოვნობა სჯობნებოდა, თუმცა ბერძნები ევროპულ ოსტატობის საშუალებითაც იყვნენ გაწურთვნილნი გემების კეთებასა და ხელოვნობაში. ჩვენდა სამწუხაროდ, რაც საქართველოს დასაფლეთ ნიწილი დაეცა და გათათრება დაუწყეს, მის შემდეგ იქ დაეცა ქართველთ გვარივნობა და ისლამის წყალობით ხალხოსნობაც ამოვარდა, ხალხოსნობასთან ერთად დაეცა ქართველ ერისაგან ძველად გაბრწყენილი გემების კეთების ხელოვნობა და მას სრულიად თათრული, ანუ ოსმალური სუნი ჩაედგა, ოსმალური სახელი ეწოდა. ის რაც წინეთ ქართველებისა იყო, დღეს ოსმალებისა არის, იგი დღეს მათს საკუთრებას შეადგენს. სამწუხაროდ ისიც კი უნდა ვსთქათ, რომ ქართველ ტომისაგან მონარუქებული გემების კეთების ხელოვნ-

ნობა ოსმალთა ხელში დარჩა მკვიდრათ და უმოძრაოდ, მათ ხელში მან წინ ვერ წაიწია, დღეს მათში იგი წარმატების მაგიერ მოსპობაზეა დამდგარი, ეს იცის ისლამა. ისლამის ხელში ჩვენი მამა პაპისაგან მონარუქებული ხელოსნობა დაჰლერქდა, სული ამოხდა და მოისპო. როგორც დასავლეთ საქართველოში მოისპო ქართველი გვარი, ისევე მოისპო ქართული ხელოსნობაც.

ვიტყვი კი, რომ ქართველ ტომის გემების და ხომალდების კეთების ისტორიას დიდი წარსული აქვს, მისი დასაწყისი რამდენიმე ათასი წლის წინა დროებიდამ იწყება. მას მოიხსენებენ რომაელთ და ბიზანტიელთ ძველი მეისტორიე მწერლებიც, იგი უმნიშვნელო არავის ეგონოს, მას დიდი ვრცელი ისტორისა აქვს, მხოლოდ დაკვირვება უნდა, ძველის ძველ მეისტორიეთა ნაწერების კითხვა და ცნობების გარჩევა და გამოაშკარავება. ქართველი ტომის ძეთა ღურგლობის, ხუროობის და მხერხავობის ნიჭს უარს ვერვინ ჰყოფს. თვით დღესაც კი ლაზები განთქმულნი არიან ხუროობით და ღურგლობით. გემებიც სწორედ ამათგან კეთდებოდა, მხერხაობა საქართველოში საერთოდ ისე იყო გავრცელებული რომ ამას უაღრესად მისდევდნენ თვით რაჭველებიც კი. დღესაც რაჭველები საქართველოში კარგა ხუროებად, მხერხავებად და ღურგლებად ირიცხებიან. რაც შეეხება ლაზებს და მათ ხელოსნობის გემის სასარგებლოდ, ამას ხომ ეჭვი არ უნდა, რადგანაც იგინი არამც თუ მარტოდ გემების და ხომალდების კაი მკეთებელნი იყვნენ, არამედ კარგი ნავოსნები. ნავოსნობაც ამათის წყალობით გაბრწყინდა მძინარ ოსმალთ ტომში და ამის ხელოსნობაც დღეს შავი ზღვის ნაპირები ტრაპიზონ-სტამბოლამდე მოფენილია ქართველ და ლაზელ ტომის შვილებით, იგინი ირიცხებიან საუკეთესო ნავოსნობათ და ხელოსნებათ, იგინი ამგზავრებენ გემებს, ნავეებს და მასთან მგზავრობის დროს, დაზიანებულთაც შეაკეთებენ კიდევ. ყველაფერს მარდად უძღვებიან, ყველაფერს კარგად აკეთებენ, მხოლოდ ჩვენი უძლურება ის გახლავსთ, რომ ყველა მათ თურქები ეწოდებათ

და მათი ხელოსნობაც თურქთა ტომის საკუთრებათ შთება, თუმცა ლაზები დღესაც ლაზურად ლაპარაკობენ, თურქული ბევრმა არც კი იცის მაგრამ რა გაეწყობა, ისლამის წყალობით ჩაყლაპულნი არიან და ჩვენთვის და საყოველთაოდ დაკარგული. დღეს ბევრს იქმნება საკურველთაც კი დაუშთეს ეს ამბავი, რომ ქართველებში ძველად გემების კეთებაც იცოდნენ, ხომალდებისაც და მასთან კარგად მგზავრობა, ანუ ნაოსნობა. აქ საოცრება არავისთვის რა უნდევ იქმნეს, თუ ჩვენში ისტორიული ცოდნა აღორძინდება და ქართველთა ტომის შვილები. კარგა თვალს გაახელონ, თაიანთ წარსულს ნათელით თვალით შეხედავენ. ამის მოვალეა დღეს თვით ქართველ მაჰმადიანთ ახალგაზდობაც, რო მათ შეასმინონ თავიანთი გვაროვნული მოვალეობა და იძიონ ის რისაც მოვალეა ყოველი შვილი თავის ქვეყნისა—საქართველოსი. ამის ნიშნებო უკვე არის, ქართველ მაჰმადიანთ შვილები იღვიძებენ, თვალს ახელონ ისევე როგორც ეს უკვე წინეთ ქართველებში და ქართველ კათოლიკეებში მოხდა *).

*) თუმცა ასეთ წერილებს აქ ალაგი არა. აქვს ხოლო ვათავსებთ დაუკარგველობისთვის. ეს ამბები მაჭახელში მეზღვაურობის ცოდნით მაჭახლელებსაც აქებენ.

გურიის გათათრება

ანუ

სამზადისი

გურიის გათათრებისა და გათათრებულ ალი
(გოარგი) გურიელის დახვეწება.

(ზეპირ ცნობები შეკრებილი აჭარაში.)

ამ ალი გურიელის ამბავი მეტად უცხოა ჩვენთვის. ჩვენს ისტორიულს მასალებში ამ პირის შესახებ სულ არაფერი ცნობებია დაშთენილი. ამის შესახები ცნობები ადრე მე შევკრიბე აჭარაში, იგი მიაშბო ერთმა მოხუცმა ქართველ მაჰმადიანმა, რომელიც 1878 წლის შემდეგ, ქართველ მაჰმადიანთ ოსმალეთში დიდის გარდასახლების დროს ტრაპიზონში გადასახლებულა და იქ ვაჭრობს. რამდენიმე ხნის შემდეგ ეს ვაჭარი კაცი აჭარაში დაბრუნდა და შემთხვევით გავიცანი. ალი გურიელის შესახებ სხვა და სხვა ცნობებთა ერთი სახალხო ლექსიც მითხრა. ყველა ის ცნობები ერთად შეკრებილი თფილისში გამოვეგზავნე „ივერიის“ რედაქციაში დასაბეჭდად 1892 წ.

XVIII საუკუნის დამლევს, ოსმალეთის ბძანებით ახალციხის ფაშებმა დიდი ზე გავლენა იწყეს გურიაზედ. ოსმალეთს დიდათ ენატრებოდა გურიის დაჭერა, მორჩილება და გურულების გათათრება. ამათ სურვილს განხორციელება არ ეძლეოდა, რადგანაც გურიელები ოსმალთა წინაშე დიდს ოსტატობას იჩენდნენ. საზოგადოთ გურულები, დადიანები, მასთან ყველა მთავრები საქართველოს ნაწილებისა, იმერეთის ბატონები და ქართლის მეფენი ოსმალთ, სპარსთა წინაშე დიდს ოსტატობას იჩენდნენ, მათ აღმოსავლეთის ერთა მეფეთა პოლიტიკა კარგად იცოდნენ, ამიტომაც გახლდათ რომ ივინი ამათ ვერ იმორჩილებდნენ, ვერ ატყუილებდნენ, აღმოსავლე-

თის ერთა საქმეებსა და პოლიტიკაში ქართველი მეფენი და მთავრებიც სჯობდნენ, ამის შედარებაც არ შეიძლებოდა. ოსმალ-სპარსებს ჩვენზედ ერთი უკეთესი შნო აქვდათ მისი, რომ რაკი იგინი ჩვენ ვერ გვერეოდნენ, მერე თვით ჩვენში ეძებდნენ შინათ გამცემთ. ქართველებს იმხრობდნენ და შინაურის ღალატის საშვალებით გვესეოდნენ. სწორედ ამის მაგალითია სამცხე-საათაბაგოს დამორჩილების ისტორია და მისი გაათათრების ამბები გურიაში. გურულებსაც კარგად შეეცყოთ. ალი მოვიდა თუ არა გურიაში, მაშინათვე დაიწყო მან საიდუმლოდ მოქმედება და თანამგრძობთ ჯგუფის გაძლიერება. ხოლო ამის გაძლიერება გურიაში აღარ დასცალდა. გურულებმა მალე დაიჭირეს იგი და დააპატიმრეს. ერთ დღეს ალი გურიელს გურიის ერის ღალატიც გაუმჟღავნეს. ალი გურიელსა და გურულებს შორის დიდი უსიამოვნობა მოხდა. გურულებმა აღარ უძღვეს ალი გურიელს და ბევრის თათბირის შემდეგ ხეზედ მიაკრეს და თოფით დახვრიტეს.

ეს ამბავი მთელს ქობულეთის, აჭარის და სხვათა ქართველ მაჰმადიანებს დიდათ ეწყინათ, ამაზედ გლოვნა დაიწყეს და მასზედ ლექსიც გამოხატქვეს. ლექსის შინაარსი მოუთხრობდა შემდეგს: როგორც მაისში ვარდი აჰყვავდება, როგორც მისი სუნი მოიფინება აქეთ იქითო, ისევე მუსულმანობა აღორძინდება გურიასა და გურჯისტანშიო. მართალია საბრალო ალი გურიელი დახვრიტეთ გურულებმა, მაგრამ დიდი ფადიშაჰი და მუჰამედი არ შეგარჩინთ თქვენაო.

ოსმალთაც ძლიერ ეჯავრათ ალი გურულის დახვრეტა, გურულებს დაემუქრნენ კიდევც, სამაგიეროს გადახდა უნდოდათ, მაგრამ წადილის შესრულებას კი ველარ შეუდგნენ, რადგანაც 1800 წლის შემდეგიდამ საქართველო რუსეთს ჩაბარდა და გურიას და იმერეთთან კი ალი გურიელის გამო დავა-დარაბა აღარ გამოდგებოდა, არამედ მისთვის მეგობრობა იყო საჭირო და სიყვარულიო, რომ იმერეთის სამთავროები და სამეფო მათი ერთგულ მოსამზღვრენი ყოფილიყვნენო. დამორჩილების და გაათათრებისთვის ოსმალთ აღარ სცალოდათ და

ამიტომ უფრო დაანებეს თავი ალი გურიელის ისე დაკარგვასაო.

ალი გურული რომ გურულებს ისე მალე არ დაეხვრიტათ, იმას რომ ეცოცხლა, გურიის საქმე გაათათრებით გათავდებოდაო. იქმნება ეს ზოგიერთებმა დამტკიცებით მიიღონ. მეკი ვიტყვი, რომ ალი გურიელს წადილი ვერ შეუსრულდებოდა, 1800 წლის შემდეგ გურიის ხალხი არ გაათათრდებოდა. ვერც ძალით გაათათრებდნენ. ის რაც ქობულეთში 1780 წლებს მოხდა, ეს გურიაში შემდეგ არ მოხდებოდა, ამას თავის მიზეზები აქვნდა. ოსმალთ ეგონათ, რომ როგორც სამცხე-საათაბაგოს ათაბაგი შევისყიდეთ და გავათათრეთო, გურია-საც ასე უზამთო.

სწორედ ასევე სურდათ გურიის დამორჩილება, როგორც იქ შეისყიდეს ბექა ჯაყელი, შემდეგ გაათათრების საფართაშა, ჯერეთ ეს გაათათრეს, მერე მთელი სამცხე გააუქმეს, მაგრა დაიჭირეს და ქართველების ყოველივე მოსპეს და დაამხეს, სწორედ ასეთსავე გზას ადგნენ გურიის დამორჩილებაში, ამათ მოსპობაში და გურულების ავტონომიის გაუქმებაში.

XVIII საუკუნეს ბოლოს, ოსმალთა მიაღწიეს თავიანთ საწადელს, გურულებში, გურულების ოჯახში სცხოვრებდა ერთი გურიელთაგანი გიორგი. გიორგის ვინაობა რაღაც სიბუნელით არის მოცული. ეს გიორგი გურიელი სტამბოლში გაზრდილა, ოსმალური ენა და სხვა ენებიც სცოდნია. კარგად, თავის დროის კვალად იგი შესამჩნევად ცნობილი პირი ყოფილა და მასთან მოხერხებულიც. დროს შესვლის, ანუ მოწიფულობის შემდეგ ოსმალეთიდან საქართველოში დაბრუნებულა. იგი სცხოვრებდა გურიაში, რასაკვირველია გურიელების ოჯახში. მას ყველა პატივს სცემდა, რადგანაც იცოდნენ კარგად რომ იგი სტამბოლს იყო გაზრდილი და ოსმალეთის მთავრობაც იცნობდა კარგად, პატივსაც სცემდნენ მას.

გიორგი გურიელი კარგის პატივით და ნდობით სარგებლობდა გურულების წინაშე. დიდის პატივით აღმატებული ვეღარ მოთავსდა თავის ქერქში. გურულების ღალატი ჩაიდო.

გულში. გარკვეა სტამბოლს, სულთანს გამოეცხადა და უთხრა: დიდებულო მზე და მთვარევ, მე მზათა ვარ რომ ვიწამო ისლამი და მაჰმადი, მის მერმე ვეცადო რომ მთელი გურიაც დაგიმორჩილოთ და მის მერმე იგინი ისე გაგიერთგულოდ, რომ ზოლოს თათრობაც მივადებინო. ხოლო ამისთვის საჭიროა თქვენი მზეებრივი დახმარებაც.

— მერე რა გინდა, რა გსურს, რომ გეწყალობოს ჩვენგან? ჰკითხა სულთანმა.

— მე მსურს, რომ გურიის გურიელობა მე მიბოძოთ, მე ვიყო იქ თავი პირი და თქვენი ერთგული.

სულთანი თანახმა გახდა. გიორგი გურული მალე გაათათრეს და სახელად ალი უწოდეს. მის მერმე იგი იწოდებოდა ალი გურიელად. ვიდრე ალი გურული თავის განძრახვის შესრულებას დაიწყებდა, მანამ მას გურიაში ჩამოსვლა მოუხდა და სათადარიგო კაცებთან თათბირი და ცდა.

ალი გურიელის წადილი გურულებმა მალე შეიტყეს. ლაპარაკი გაუგეს. იგიც გამოტყდა, გაამჟღავნა თავის წადილი, ეგონა თანამგრძობთ რიცხვს მალე იპოვნოდა. რამდენიმე იპოვნა, მაგრამ ესენიც წინააღმდეგნი გაუხდნენ. მალე საქმე ისე მოეწყო რომ ალი გურიელმა გურულები ვერც სულთანის სახელით შეაშინა, ვერც ჯარით და ვერცარა სხვა მუქარებით, გურულებმა არამც თუ თანხმობა განუცხადეს, არამედ როგორც მოღალატე დაიჭირეს, ხეზე მიაბეს და დახვრიტეს. დახვრეტა მიტომ უფრო გადასწყვიტეს, რადგანაც შეიძლება არ გავთათრდეთ, მაგრამ ალი გურიელი არ მოგვასვენებს, გურიელებს გადაეკიდება, ამას ომი მოჰყვება და მერე უფრო ძვირად დაგვიჯდებაო. ეს ჭეშმარიტად ასეც იქმნებოდა. სწორედ ასე მოხდებოდა. სამწუხაროდ ამ ალი გურიელის შესახებ არა ვიცით რა ვფიქრობთ, რომ ეს ალი გურიელი გურიის მთავართ გურიელების შთამომავალი კი არ უნდა იყოს, არამედ ვინმე გურულთაგანი, რისთვისაც იგი გურიელადაც იწოდებოდა. არ შეიძლება კი რომ ამ პირის შესახებ გურულ

მოხუცებულთ შორის ვინმე არ მოიძებნოს და მან ამაზედ არაფერი იცოდეს.

გარდა ამისი ისიც კარგად ვიცით, რომ გურიის გათათრების ნატვრა ოსმალთაგან გამოთქმული იქმნა 1680 წლიდამ, ესე იგი მას შემდეგიდამ, რაც ქობულეთში თავდგირიძეები გაათათრეს და მერე ქობულეთსაც დაუწყეს გათათრება. ქობულეთის პირველი გათათრება 1690 წლებს ეკუთვნის. გურულებს ათათრებდნენ შესყიდვით, გაქცეულებს და ტყვეთ წაყვანილთაც.

ზემოთ მოხსენებული ოსმალოდამ აჭარაში დაბრუნებული ქართველი მაჰმადიანი მე გავიცან ქედას, იგი გამაცნო ქართველ მაჰმადიან შავ. ნაკაშიძემ, ცხენოსან ზავთიამ, ქართული წერა-კითხვის კარგად მცოდნე. ამ ახლად გაცნობილ პირისაგან მონათხრობ ამბის აღწერა, რაც ერთობ საინტერესო იყო, 1891 წ. „ივერიის“ რედაქციაში დაიკარგა, არ დაიბეჭდა, ეს მე შევიტყე შემოდგომას, როცა თფილისში დავბრუნდი. მერე ეს ამბავი ასე მოკლედ დავსწერე, ალი გურიელზედ გამოთქმული ლექსი კი ვეღარ მოვიგონე. მეორე წელს კი ეს ქართველ მაჰმადიანი ვეღარ ვნახე, იგი ოსმალში წასულიყო. ქართველ მაჰმადიანებში სხვა კი ვერავინ ვნახე ამ ამბავის მცოდნე და მომგონი. მიკვირს, რომ ამ ალი გურიელის ამბავი ასე მიკარგულა და გურულებშიაც არაფერია მასზედ დარჩენილი. ან იქნება დაშთენილა, მაგრამ უამთა ვითარების წყალობით ჩვენ დრომდე ვერ მოაღწიეს.

აფხაზეთის გათათრება*)

აქარის გათათრების შემდეგ, ოსმალთა სახელმწიფო და სასულიერო წოდების ძალა აფხაზეთზე იქმნა მიპყრობილი.

ყველამ ვიცით, რომ აფხაზეთი ძველად, საქართველოში განთქმული კუთხე იყო. დავით აღმაშენებელმა, ბაგრატ მესამემ და ბაგრატ მეოთხემაც აფხაზეთში გაიმაგრეს ფეხი და მერე ნაკუწ-ნაკუწად ქცეული საქართველოც განაძლიერეს. საქართველოს სამ სამეფოდ და ხუთ სამეფოდ გაყოფვის შემდეგ — იმერეთის კათალიკოზი, იმერ-აფხაზთ კათალიკოზად ირიცხებოდა. დიდი ადგილი და მნიშვნელობა აქვს ამ კუთხეს საქართველოს ისტორიაში. იყვნენ კერძოთ აფხაზეთის კათალიკოზებიც, ეპისკოპოზნი და მთავრებიც. ბაგრატ მეოთხე როცა ევროპიელთაგან კეისრათ იქმნა წოდებული, მაშინ იგი იწოდებოდა: კეისარი აფხაზთ, ქართველთა, ასე უწოდებენ თვით ბიზანტიის ძველი მწერლებიც. ბაგრატს — იმპერატორად.

აფხაზეთი ძველადგანვე შეიმოსა ქართველთ მეფეთა ძლიერებით და მათგან განაკეთის ნაშთებით დღესაც ამ ნაშთების მნახველი განცვიფრებაში მოჰყავსთ აფხაზეთში დღემდე დაშთენილ დიდებულ ნაშთებს. ასეთ იყო ძველად აფხაზეთი, ასეთი იყვნენ აფხაზნი. ქართული ენის სწავლა მათში უმაღლესად იყო წინ წასული და აღორძინებული. შემდეგ დროს კი, ანუ ოსმალთა გაძლიერებიდამ, აფხაზეთსაც ეწვია უბედურება. როგორც ესტქვით ზემოთაც. ოსმალთა ადრიდგანვე იწყეს ამ კუთხის დამორჩილება, მაგრამ დაჭერას კი ვერ ახერხებდნენ. ბევრის ხრიკების და შინაური დალატის შემდეგ, ოს-

*) ზოგი ცნობები კახაბრებში მცხოვრებ აფხაზებთაგა არის მოთხრობილი.

მალთა აფხაზეთი დაიკავეს XVIII საუკუნეს დამდეგს ხოლო მისი ავტონომია კი სამცხე-საათაბაგოს მსგავსად დასტოვეს და მთავრებად შარვაშიძეები. მთავარნი ქრისტიანობით განაგებდნენ და მართავდნენ. მცირე ხნის შემდეგ, ანუ 1690 წლებიდან აფხაზეთა ავტონომიაც მოსპეს, მთავართა და დიდებულთ შორის გაათათრება შეიტანეს. მოისპო კათოლიკოზის სახელწოდება. არღა იქმნა იმერ-აფხაზეთ კათოლიკოზი. აჭარაში თათრობის დამყარების შემდეგ, აფხაზეთის ერის წინაშეც დაიჩოქა გაათათრების ბრძოლამ. აქაც მოიერთო გლოვის ძაძით ქართველთ სახელოვნება.

აფხაზნი პირველად დიდის გმირობით ეწინააღმდეგებოდნენ ისლამის მიღებას, აქაც წინააღმდეგი ბრძოლა ისე იყო დაწყობილი, როგორც აჭარას და სხვაგანაც, მაგრამ მაინც ოსმალთა მოახერხეს და მარტოდ ოდენ ობლად შთენილი ხალხი დაიმორჩილეს, დაამდაბლეს, შეაშინეს და იწყეს მით ისლამის ვრცელება მათში, აფხაზეთა გაათათრებას დიდი ისტორია აქვს, მეტად სამძიმო. აფხაზნი სჯულის გულისთვის ისე იხოცავდნენ თავებს რომ მასზედ უსასტიკესი აღარა შეიძლებოდა რა. მოგეხსენებათ, რომ თვით აფხაზნიც მეტად ყოჩაღი, მხნე ხალხია, ივინი ერთ დროს საქართველოს ძლიერების სახელნი იყვნენ. მიტომაც იყო რომ, ეს კუთხე დიდათ უყვარდათ ქართველ მეფეებს. ესენი აქ ხშირად ისადგურებდნენ. აქ აგებდნენ ციხე-კოშკებს, შესანიშნავ დიდრონს ტაძრებს, სასწავლებლებს და ხელოვნურად ნაგებ მონასტრებს, რასაც ჩვენი ისტორიაც მოწმობს. იყო ისეთი დრო როცა საქართველო ოსმალთ და სხვათა ეკავათ და აფხაზეთი კი თავისუფლად იყო დაშთენილი და აქედამ ეფინებოდა დანარჩენ ქართველობას პოლიტიკურად უფლების სხივები. თვით ბაგრატიონების დინასტიის განძლიერებაც აქედამ იწყება, რაც შემდეგ მკაცრად იქმნა ოსმალთაგან დაცემული.

აფხაზეთი ძველი კერა ქრისტეს სჯულისა, აკვანი მოციქულთა ანდრიასი და სიმონ ქანანელის. ბინათ სადგური ბაგ-

რატ მესამის, ბაგრატ მეოთხის დავით აღმაშენებლის და თამარის. სავანე წარჩინებულ ბრძენ მწერალთ აფხაზთა შვილების, მწიგნობართა და მწერალთა, იგი ღირსი გახდა შესანიშნავის ტაძრების და სასწავლებლების. აფხაზეთში ბედის ტაძარი, ღრანდის, პიწუნდის და სხვანი იყვნენ სასწავლებელნიც ერისა. აფხაზთა შვილებს აქედამ ეფინებოდათ დიადი სწავლა და განვითარების სიყვარული. ბედიელნი მამანი საქართველოს ისტორიაში დიდის დიდებით და ბრწყინვით სჩანან. საქართველოს ისტორია ასეთ პირთა ამბების მოთხრობით მეტად მდიდარია. მის ისტორიას განცვიფრებაში და მგლოვიარებაში მოჰყავს ქართველი კაცი.

XVIII საუკუნის ნახევრიდამ კი ასეთ კუთხეს ბედი ეცვალა, დიდებულ ერის შთამომავალთ შვილებს ოსმალთა გათათრება დაუწყეს. ოსმალთა მთავრობის ცდამ იქამდის მიაღწია, რომ 1775 წელს უკვე აფხაზეთი თათრის სჯულის მალიარებლად იქმნა გამოცხადებული, ამიტომ მის საფუძვლით მათში მრავლად იწყეს თათრის სჯულის თავი კაცების გზავნა, ნასწავლი მოღობის, ხოჯების, ხაფიზების და სუნეთების. ოსმალთა მთავრობა ხალხს სასტიკად, მაგრა, ოსტატურად უშლიდა ქრისტიანობის შენახვას, ამ დაშლაში მათი სასულიერო წოდება არ ერეოდა ისე, ეს როგორც აქარაში იყო. მთავრობა ამ სჯულის შენახვას სპობდა, სასტიკად ჰკრძალავდა, ყველგან ასე აცხადებდა:

„ვინც მთავრობის სრძანებას არ შესრულებს, ის მთავრობის წინააღმდეგაა ჩაითვლება და ბოლოს სიკვდილითაც დასჯება“⁶⁶. ესენივე სდევნიდნენ აფხაზთა სასულიერო წოდებას და სასტიკად უკრძალავდნენ აფხაზეთში დარჩენას, მღვდელ მოქმედების აღსრულებას, ყოველივე დევნას მიეცა და 1760 წლიდამ ოსმალეთის მთავრობის წყალობით დაკეტილ იქმნენ მონასტერ-უდაბნო სასწავლებელნი, აფხაზთა შვილების სასწავლებლის ყოველივე ფერფლად იქმნა ქცეული და დაქცეული. ამ დღიდან იწყება აფხაზთა შვილების სწავლა განათლების დაცემის დასაწყისი.

ოსმალთა აფხაზებს მარტო ეს არ აკმარეს. მათ დაიწყეს

აფხაზთა შვილებზედ მძლავრად ნავარდობა. მათი შვილების ტაცვა, ოსმალში წაყვანა, იქ დასყიდვა. მაჰმადის სჯულის მიღებამდის, ყოველი ოჯახის შვილებს, ქრისტიანებს, ოსმალთაგან შვილების მოტაცვა და დასყიდვა მოელოდა. მათს ამ გვარს უბედურების ასაცდენათ მხოლოდ ღა გათათრება იყო დაშთენილი. აფხაზთა სიმაგრის ასალაგმავათ და დასამორჩილებელ იარაღად ოსმალთა გამოაცხადეს ასეთი წესები, რაც მოეფინა და მოედო მთელს აფხაზეთს.

აფხაზეთში თუ დაშთება ვინმე ქრისტიან მღვდელთაგანი და წინააღმდეგ იმოქმედებს მაჰმადის სჯულის, იმას თუ შეუტყუეთ ეს ამბავი, იცოდეს რომ სიკვდილის შემდეგ მის სხეულს მიწაში არ დავამარხვინებთ. იგი ღირსი არ იქნება ჩვენგან პატივისცემის.

ესეთი წესები ოსმალთ ერთ დროს სამცხეშიც აქვდათ წესათ მიღებული. მე მაქვს ერთი ძველი ოსმალური ქაღალდი რაც ამას მოწმობს, ერთ მღვდელს თურმე შეუტყუეს ქრისტიანობის მფარველობა, ეს მღვდელი ამისთვის უნდა დაესაჯათ, მაგრამ იგი ავად გახდა და მალეც მოკვდა. დამარხვა არ უნდოდათ, მაგრამ სხვებმა აპატიეს მით, რომ გამოძიებას ვერ დაესწროვო. იქნება ჭორები მოუფონესო. ამიტომ ნება მისცეს ამ მღვდლის დამარხვის, მხოლოდ ისიც ისე რომ სამარე უნდა გაითხაროს ძალიან ღრმათაო, რომ იქიდან მისი ცოდვილი ლეში უკან ამოსროლა მიწამ ვერ შესძლოსო, რადგანაც თათრის სჯულის წინააღმდეგი მღვდელი ცოდვილი არისო, მტერი მაჰმადისა და ამას კიდევ მიწა არ მიიღებსო. ასეთის ოსტატობით ოსმალთა ძლიერ შეაშინეს ქართველთ ჩუმი მქადაგებელთ ქრისტიან მღვდელნი და მცირე ხნის განმავლობაში აფხაზეთი დაცალეს ასეთის პირებით. მაგარ ქრისტიანთა დასამორჩილებლად დააწესეს ასეთი ხრიკები: ეს ხრიკები მათგან იხმარებოდა 1705 წლიდან. ასე, რომ 1710 წელს საკათალიკოზო მოქვის ტაძარიც გაუქმდა. მასთან სხვებიც გაუქმდნენ, თითქმის სრულიად.

აფხაზის ოჯახს თუ სურს ქრისტიანთა დაშთეს, მაშინ მან

უნდა იცოდეს რომ თათრებზედ დაბლა იდგება, ყოველივე ხარჯი მეტი გადახდება. წინააღმდეგს ვერ იქმს. ეს წესები აღრიდგანვე იქმნა შესული, ამიტომ 1720 წლიდამ გათათრებისთვის ძალას არავის ატანდნენ. თათრობა თავის ნებით მიდიოდა წინ.

ოთხი შვილი თუ ჰყავს, მაშინ ორი მთავრობას უნდა მისცეს ხარკათ და ორი შვილი შეუძლიან თვით იყოლიოს ქრისტიანის სჯულზედ. ქრისტიანობაც აღარ იყო აღრიდგანვე. მოძღვარნი აღარ ჰყვანდათ 1700 წლებიდამ თითქმის.

იყვნენ ისეთი ოჯახები რომელნიც ამ გარემოებას არ ემორჩილებოდნენ, იყვნენ, ისეთნიც რომელნიც ემორჩილებოდნენ. ყოველ შემთხვევაში ასე თუ ისე, აფხაზთა ოჯახებს დიდი რიცხვი აკლდებოდა თვისი შვილების და მით მათი რიცხვიც მცირდებოდა.

ქრისტიან აფხაზთ ნება აქვნდათ, რომ მათ მოეჭაცნათ საიდუმლოდ შთენილ ქრისტიან აფხაზთა შვილები და იგინი შორს სადმე გადაერეკათ და მხოლოდ პატრონის გაუგებრად ოსმალებზედ კარგ ფასად დაეყიდნათ. ასეთივე ნება აქვნდათ იმ აფხაზებს ვინც მაჰმადის სჯულს აღიარებდა. ამ გარემოებით აფხაზეთის ჩუმ თუ ცხად ქრისტიანთა შვილებს მრავალი მტერი გაუჩნდნენ და მათ შვილებს მრავლად უწყეს ტაცვა ოსმალებში გემებით გადაყვანა და დასყიდვა. ამ გარემოებამ მძლავრად და ძირიან ფესვიანად შეარყია ქრისტიანობის მაღიარებელთ რიცხვი აფხაზთ შორის და მთელი აფხაზეთი XIX საუკუნის დამდეგამდის თითქმის მტერ ფანატურ მაჰმადიანებათ იქმნენ გამოცხადებულნი.

ასეთმავე გარემოებამ შეამკირა მთლათ აფხაზთა რიცხვი. 1650 წ. აფხაზთა რიცხვი იყო ნახევარ მილიონზედ მეტი. თითქმის 600 ათასი. XVIII საუკუნის ნახევარს, ანუ 1770 წლებში იკლო და 400 ათასზედ ავიდა. მერე კი მათი შვილების ტაცვამ, გათათრებამ და მუდმივ ომებმა იქამდის დააუუძლოურა და მოსპო რომ XIX საუკუნის დამდეგს 200 ათასი ძლივსღა იყო. შემდეგ ესეც მოიხსო და დღეს რაც არის აფხაზთა რიც-

ხვი ის ყველამ ვიცით. ასე დაემხო იუსტინე კეისართაგან დიდებულად ხმობილი ძველი საქართველოს ნაწილი-აფხაზეთი.

რადგანაც აფხაზეთა შვილები ცქვიტი, მალხაზი და ლამაზი ხალხია. ამიტომ ძლიერ მრავლად გაჰყვანდათ ამათი შვილები სტამბოლს გარეშე სხვა ადგილებშიაც და ჰყიდნენ კაი ფასად. ამ დაყიდვას ცხადად ასაბუთებს აფხაზეთის მალაქია კათოლიკოზისაგან დატოვებული ქადაგებანი, რაც უკვე ვახსენეთ, ამასვე ამტკიცებენ ევროპის მოგზაურნი და ნამეტურ კათოლიკეთ სხვა და სხვა ძმობის მამანი.

სტამბოლსა და სხვა ასეთ დიდს ქალაქებში, თითქმის ყველა ოსმალოს ოჯახში ნახავდით აფხაზეთა ლამაზ ქალ-ვაჟებს. ზოგ ქალებს ცოლებათ ირთავდნენ, ზოგს ვაჟებს ისიძავებდნენ სილამაზის გულისთვის და ამით ამშვენებდნენ თვის ტომს, ბევრი და ბევრის ბევრიც ოჯახებში მონებად ჰყვანდათ. რაც ქრისტიანობის გულისთვის აფხაზეთს ვაება დაადგა და მათ ეს ვაებაც აიტანეს, ასეთი საქართველოს სხვა კუთხის ქართველთ არა უნახავთ რა. მიზეზი ამათის დიდის უბედურების ის იყო რომ აფხაზეთი საქართველოდამ, ანუ თვის მოსამზღვრე ქართველთა კუთხეებიდამ შორს მიუვალ და მიყრუებულად სძევს, მეზობლობა მას არ აქვდა დანარჩენ ქართველებთან გაბმული და ამიტომ უფრო იღვენებოდნენ ოსმალთაგან და იტანჯებოდნენ. მათ ზღვა მეზობლობდა და ამიტომაც იგინი იყვნენ კარგი მეზღვაურნი, მენავენი და კარგი მობანავენი, თითქმის ზღვის შვილებად იწოდებოდნენ ძველად.

ღიახ ბატონო, აფხაზეთა გათათრების საქმეს დიდი ისტორია აქვს. აფხაზეთა გათათრება გახდა იარაღად თვით ამ ხალხის შემცირების და მოსპობის. ამ გარემოებას აწინდელ აფხაზეთა შვილებიც გულ-ცეცხლით სავსე უნდა უმზერდენ. ოსმალეთში აფხაზეთა დაკარგეს ყოველივე გვაროვნელი თვით ცნობიერება და სრულიად გადაგვარდნენ, ოსმალური ენა შეითვისეს და სადღეისოთ ოსმალეთში მათი ვინაობის აღარაფერია დაშთენილი თვინიერ სახეზედ გამოხატულის საქართველოს ერის მონათესავედ ყოფნის სილამაზის და სიკვეკლუცისა. ასე იყო

დაემხო ძველი ბიზანტიის სამეზობლო საქართველოს ნაწილი აფხაზეთი, ასე მოისპო ქართველთ ტომის და კუთხის გეგმის ერთი შტო ერისა და მისი კილო-კავი.

დღეს აფხაზეთს შეუძლიან სთქვას: რომ მე ოდენლა მხოლოდ მოწამე ვარ მისი, თუ ოდესმე როგორ ამალღდა საქართველო და მოწამეცა ვარ მისი, თუ ან როდის დაეცა ამალღებული საქართველო და ნამეტურ აფხაზეთიო.

უნდა აღვნიშნო ისიც, რომ აფხაზეთის თავად აზნაურობას და ნამეტურ მთავართ შარვაშიძეთ დიდი ამაგი მიუძღვისთ საქართველოს წინაშე. ესენი ოსმალთ ყოველთვის მკაცრად ებრძოდნენ და მამულისა, ენის და ქრისტიანობის გულისთვის აღვილად არას უთმობდნენ. აფხაზეთის მთავარნი არ ჰგვანდნენ სამცხის დიდებულ მთავარ ათაბეგების გვარის წევრთ ბექა ჯაყელს და სხვათაც, რომელთაც საქართველოს უღალატეს და გათათრდნენ. შარვაშიძეებში ამისი მაგალითი არ იყო. მარა აღია ამათშიაც იყვნენ თითო ოროლა ოსმალთა მომხრენი, მაგრამ ამასაც თავის მიზეზები და პირობები აქვს. საზოგადოთ ამ გვარს დიდი ამაგი და შრომა აქვს დახარჯული აფხაზთა ერის წინაშე. ასე და ამ გვარად, აფხაზთა სრულიად გათათრება ეკუთვნის 1680 წლებიდან 1780 წლამდის ასე რომ XVIII საუკუნის შემდეგ მთელი აფხაზეთი ისლამს აღიარებდა. მათში ერთი კაციც აღარ იყო ქრისტიანად დაშთენილი. ასე დაეცა ერთ დროს აფხაზეთი.

შ ე ნ ი შ ვ ნ ა .

ამ მასალებში ბევრს სიტყვებს მე ჩემებურად ვხმარობ. მაგალითებრ ქართველ მაჰმადიანები იტყოდნენ: თავი შეინახა. ამის მაგიერ ვხმარობ—ქრისტიანობა შეინახა. გადაბრუნდა, — ვხმარობ ისლამი მიიღო, — ან გაათათრდა. ასევე კიდევ სხვა მათ ნახმარ სიტყვებს მე ჩემებური სიტყვებით ვწერ. შეიძლება მკითხველმა სთქვას, რომ ასე რათ დაწერე და რატომ ისე არა როგორც ისინი ლაპარაკობენო, ამაზედ ვიტყვით, რომ მათ ნახმარ სიტყვები სულ უსრულებია და მასთან ჩვენთვისაც ხამი. ამიტომ უფრო ასე დავსწერე, ასე ვამჯობინე, ეს ჩენტვისაც ცნობილია და მათთვისაც ადვილად გასაცნობი იქნება. ყოველივე ეს აქ მიტომ მოვიყვანე, რადგანაც ბევრს წერილში ისეთი სიტყვებია მოყვანილი, რაც შეუძლებელია, რომ ეს საქრისტიანო სახელები მუსულმანებმა იცოდნენო. მართალია ამათ ასე არ იციან ლაპარაკი, ხოლო მათ მაგიერ სხვა სიტყვების ხმარება კი მაინც იციან. ზოგს ორის და სამის სიტყვით ახსნიან და ზოგთაც სხვა გვარ

საძუსულძახო საქართველ და მუსულმან ქართველობა.

დასავლეთ საქართველო საკმარისად ვრცელი კუთხეა, იგი უდრის ნახევარ საქართველოს. მისი სამზღვრები სამხრეთ ჰაიასტანია, დასავლეთ ბიზანტია, აღმოსავლეთ სპარსეთი და ჩრდილოდ ქვემო ქართლი და სამშვილდე. ძველად ყველა ამ ვრცელს ადგილთა სოფლებში მთლად ქართველები ესახლნენ. ქართულად მოლაპარაკენი, ყველა ესენი წინედ ქრისტიანობას აღიარებდნენ. 1502 წ. ოსმალეთმა დაიპყრო ეს კუთხე და ამის გამგეთ ქაიხოსრო ათაბაგი დანიშნეს. ამ დღიდან ქართველნი ოსმალთ მართოდ ხარკს აძლევდნენ. 1626 წ. ბექა ათაბაგი ისლამს დაუკავშირდა, მის შემდეგ, ოსმალთ სამცხე-საათაბაგოში მოსპეს ქართველთ წესები, ანუ ათაბაგების ავტონომია და მის მაგიერ დაარსეს ახალციხის ვალი ფაშობა და სხვა სათაშალიკოები. ამის შემდეგ ქართველთ, იწყეს ისლამის მიღებაც.

ორი საუკუნის განმავლობაში მთელმა სამცხე-საათაბაგოს ქართველობამ იწამა ისლამი. ასეთ ქართველთა რიცხვი იყო ათი და ოცი ათასი კი არა არამედ მილიონი. გამაჰმადიანებულის ქართველების ზოგმა დღემდე დაკარგა ქართული ენა, ზოგ ალაგას შეინახეს. მაგალითებრ მთლად მოისპო ყარსის თემში, არტაანის-არდაგანის, ოლთისის, ფოცხოვს, ქვაბლიანს, მესხეთ-ახალციხე და ახალქალაქის ჯავახეთშიაც, ზოგ სოფლებში დაკარგეს ქართული ენა ქართველ მაჰმადიანებმა. შავშეთის ერთ ნაწილში, არდანუჯისაკენ და ბევრიც სხვა კუთხეებში. მკვიდრად სუფევს ქართული ენა ბათუმის ოლქის ქართ-

ველ მაჰმადიანებში, ართვინის ოლქის ორ ნაწილს მურღულის და იმერხევის სოფლებში და ზოგიც ოსმალეთის სამფლობელო საქართველოში, უმეტესად დასავლეთ საქართველოს კუთხეებში, რაც შავ-ზღვას და ძველ ბიზანტიას მახლობლად მდებარეობს.

კაცი როცა მოგზაურობს ამ კუთხეებში ჰკვირობს მასზედ, თუ ამოდონა ქართველობა, ამოდონა სოფლები, ქალაქები და ხალხი ოსმალეთის სახელმწიფომ როგორ დაიმორჩილა, აქ თვის ძლიერება როგორ დაამყარა, ან ისლამი როგორ გაავრცელეს. ამაზედ საქართველოს ისტორიაში ერთობ მცირე ცნობები გახლავსთ მოხსენებული, ამიტომაც ისლამის შესახებ ჩემის შეძლების და გვარად ეს ცნობები შევკრიბე. იმედია რომ ეს მასალები დიდათ თუ არა მცირედ მაინც მიაღწევნ თავიანთ ისტორიულ მნიშვნელობას.

პროფესორი ალექსანდრე ხახანაშვილის ჰაზრი ამ ისტორიული მასალების შესახებ.

ამ მასალების ერთი პატარა წიგნი მე დავბეჭდე ცალკე და გამოვეცი 1900 წლებს, ეს წიგნი პროფესორმა ალექსანდრე ხახანაშვილმა განიხილა რუსულს ენაზედ და განხილვა დასტამბა იმა დროის, პეტერბურგის რუსულ ჟურნალ „რუსკაია ნისლში“ პროფესორის აზრი სულ ერთ ფურცელზეა მოთავსებული და იგი ამის შესახებ სწერს შემდეგს:

ეს წიგნი არის ერთად ერთი მასალა, ერთად ერთი წყარო ქართველებში ისლამის გავრცელების და ქრისტიანობის შესახებო. ამ სჯულის გამოცვლას კი უსათუოდ ქართველებში დიდი ისტორია ექმნებოდაო. ხოლო ჩვენი ისტორია კი ამაზედ სდუმსო. ამიტომ უფრო აქვს ამ წიგნს თავისებური ღირსება და მნიშვნელობა, რომ იგი ცოტად თუ ბევრად ისლამის გავრცელების შესახებ სხვა და სხვა ზეპირ ცნობებს იძლევაო. სამწუხაროდ ეს რუსული ჟურნალი ვეღარ ვიპოვნე, თორემ მთლად მოვათავსებდი აქ იმ წერილს.

ქართველ მაჰმადიანებს, ანუ მუსულმან ქართველებს.

ძმებო ქართველ მაჰმადიანებო, თქვენ არ იფიქროთ, რომ ეს ცნობები მიტომ ამიკინდავს, რომ ამით თქვენზედ რამე გავლენა ვიქონიოთ, მოგაგონოთ თქვენი ძველი წარსული და ისიც, თუ თქვენს ძველებს რა სისხლის ღვრა გადახდენიათ სჯულის გამო, რომ ამით თქვენ ქრისტიანობა შეგაყვაროთ, ისლამი შეგაძულოთ. ღმერთმა დაგვიფაროს. ამისაგან ჩვენ და მთელი ქართველობა შორს სდგას. ჩვენ ამის ფიქრი არას დროს არა გვქონია და არც გვექნება.

ყოველ ასეთ დიდს შემთხვევებს და მოვლინებას ხალხში აქვს თავის დიდი ისტორია, ამიტომ ყოველ ქართველ მაჰმადიანი დაგვეთანხმება მასზედ, რომ მათს სამშობლოშიაც, უეჭველია სჯულის გამო, ბევრნაირი ამბები და შემთხვევები მოხდებოდა, ყოველ დროსა და ცვლილებას თავის ისტორიული მიზეზები ექმნებოდა, ამ მიზეზებს ვერავინ ვერსად გაექცეოდა, ამიტომაც საჭიროა რომ ყოველივე ასეთ დიდ შემთხვევათა შესახებ ცნობები მრავლად იქმნეს ისტორიაში ანუხსული. ეს იქნება დიდი საუნჯე ჩვენის ისტორიისა.

სამწუხაროდ საქართველოს ისტორიული მასალები ერთობ ცოტა ცნობებს იძლევა მასზედ, თუ სამცხე-საათაბაგოს ქართველთ როგორ მიიღეს ისლამი, მიღებას რანაირად ეპყრობოდნენ და ეგებებოდნენ. ასე თუ ისე, როგორც სჩანს, ეს ცვლილება ადვილად არ მომხდარა. ამიტომაც საჭირო არის, რომ ამის შესახებ ჩვენ გვექონდეს ყველა ნაირი ცნობები, ამ ცნობების არსებობა არ იქმნება მეტი. მაგრამ საიდან და რით?

როცა საქართველოს ისტორია ამაზედ მღუმარებს, ჩვენს ძველებს ამისთვის სულ არ მიუქცევიათ ყურადღება, არც არა თქვენს ძველებს დაუწერიათ ამაზედ რამე. ჩვენი ისტორია მარტოდ ასე მოკლედ გადმოგცემს ამ დიდ საქმეთა ცნობებს.

„ოსმალთა სამცხე დაიპყრეს, ქართველნი გაბათორეს ვიეთნიმე თავად-აზნაურნი ოსმალურ საუბრობენ, გლეხნი დღემდე ქართულად ლაპარაკობენ, აწ მაჰმადიან არიან, მცირედ ქრისტიანენიც, ხოლო უმღვდლონი, უმწყემსონი. თავადთა მისცეს ბეგობა და აწ იწოდებიან ბეგად, სამჯაყ ბეგად ალია ბეგად და ალაღ“. აი ეს არის სულ ამ დიდის გარემოების შესახებ ცნობები, საქმით კი სჩანს, რომ ამას აქვს მეტად დიდი ისტორია.

ჩემის მგზავრობის დროს, ათი წლის განმავლობაში, ამ გარემოებას ჯეროვანი ყურადღება მივაქციე. ვსწუხდი მასზედ, რომ ასეთ უდიდეს საქმეთა შესახებ ჩვენ სულ არაფერი მასალები გვქონდა. მაშინ ქართველ მაჰმადიანთ შორის იყვნენ თითო ორ-ოთხი ნასწავლი ისეთ ქართველ მაჰმადიანები, რომელთაც სწავლა ოსმალეთში აქვდათ დამთავრებული, მათ ოსმალური მწერლობაც კარგად იცოდნენ, მათ ვკითხე ამის შესახებ რაშე ცნობები, იქნება ოსმალურს, ან არაბულ ენაზედ მოიპოვება რამე? მათ აუწყეს შემდეგი:

ამის გაგება ჩვენც გვინდოდა, სტამბოლში ბევრი ვსძებნეთ ასეთი ისტორიული ცნობები, მაგრამ ვერსად რა ვნახეთ. ოსმალნი მარტოდ თავიან კალენდრებში სწერენ, რომ გურჯისტანში ამდენი სულის ისლამის მალიარებელ გურჯი თათარი არისო. ამდენი სხვა, ამის მეტი ჩვენ გერა ვიპოვეთ რა ოსმალურ წიგნებშიო. ეს ნამდვილიაო.

ამ ლაპარაკის დროს, მსმენელთ შორის, ზოგნი მოხუცნი თავიანთ ძველთაგან გათათრების, ანუ ისლამთან დაკავშირების ამბავს იტყოდნენ ხოლმე. ასეთ ამბებმა მე გამიტაცეს 1890 წ. ამ გარემოებას მივაქციე ჯეროვანი ყურადღება და ზეითი წლის განმავლობაში, სადაც კი მგზავრობდი და ვსცხოვრობდი, იქ ქართველთ მაჰმადიანთ შორის ვიანლოვებდი ისეთ

მოხუცთაც, რომელთაც ჩემის ფიქრით ღრმა მოხუცებაც ეტყობოდათ, ამათ გაცნობას ჩემი საუბარი და სიყვარულ მოჰყვებოდა, თათრობაზედ ტკბილად ლაპარაკი, ისლამის პატივისცემა.

ასეთ პირთა პატივსაცემლად თან დამქონდა ყავა, ჩაი, შაქარი, სხვა და სხვა ტკბილი ხილეულობა, თეთრი ახალი ორ შაურჩიანი და აბაზიანები. ამით ყველას პატივს ვსცემდი რაკი ერთი მოხუცი იტყოდა რამეს ისლამის შესახებ, მერე მას მე ორეც მოაყოლებდა, მესამეც და ასე და ამ გვარად მეც ვალაპარაკებდი მათ და თან ვინიშნავდი ცნობებს, მერე იმავედღეს ვსწერდი ისე, როგორც ჩვენი საუბარი სწარმოებდა ჩემს წინაშე ასეთ ცნობების შესახებ თვით ხოჯები და მოღებიც ლაპარაკობდნენ. ამას ჩემი ეჭვი აღარაფრის აქვდათ, რადგანაც მე მათში მალე დავიმსახურე სრული პატივისცემა, შევასწავლე მათეებური ლოცვები არაბულად, ჯამეშიაც დავიარებოდი, მასთან ისლამის ლოცვებსაც სუფთად და სწორედ ვასრულებდი, რათა ამით მათი გული მომეგო. საქმე ისე წამივიდა, რომ მათი არაბული ლოცვის წიგნიც დავბეჭდე რისა გამო ბევრის მოხუცისაგან მადლობაც მივიღე.

მე რომ არაბულად ვლოცულობდი, მათ ეს დიდათ უკვირდათ. ამ ხერხით მე ბევრი ძვირფასი მასალები შევკრიბე რადგანაც ცნობებს მერე ვიწერდი, ამიტომ შეიძლება ზოგი რამ ძვირფასი ცნობები დამავიწყდა, გამომრჩა. რადგანაც მაშინ ამ ცნობებს თფილისში ქართულ გაზეთებს უგზავნიდი; ზოგი რამ ცნობები თურმე გზაში იკარგებოდა, რედაქციამდის არ მოდიოდა, ბევრს ადგილიდამ ბათუმამდის ამ წერილებს მგზავრებს ვატანდი. უმეტესი ნაწილი ამ მასალების დაიბეჭდა გაზ. „ივერია“-ში და შემდეგ აკაკის „კრებულში“ 1897 წ. ცალკე ორ წიგნად გამოვეცი. პროფესორმა ალ. ხახანაშვილმა 1898 წ. უკრ. „რუსკია მისლის“ წერილი მოათავსა ამ წიგნების შესახებ. ეხლა ყველა ეს ერთ წიგნად დავბეჭდე. ზოგიც სხვა მასალები მიუმატე, რაც შევკრიბე.

ცხადი საქმეა, რომ ამის შესახები მასალები ქართველ მა-

ჰმადიანებში ზეპირად მრავლად იქმნებოდა დაცული. მის მახსოვართა რიცხვიც დიდი იქნებოდა, ესა სჩანდა იქილამაც, რომ მოხუცნი საუბრის დროს იტყოდნენ, რომ ჩვენი ძველებიც ასე ლაპარაკობდნენო. ცხადი საქმეა, რომ ეს ასე იქმნებოდა, ამათის ზეპირის ამბებიდამ მაშინ ერთი და ორი წიგნაკი არ დაიწერებოდა, არამედ 24 ტომი. ამაზედ ასევე სწერს ვინმე მესხი, ეს მან ახალციხეში, ერთ დღეს, ქადაგებაშიც წარმოსთქვა. ვამბობთ 24 ტომი დაიწერებოდა მიტომ, რადგანაც ზოგს ხეობის ქართველთ ადრე მიუღიათ, ზოგს გვიან, ხოლო ამ ხნის განმავლობაში მათში ათასნაირი ამბებიც მომხდარა, რაც ღირსი იქმნებოდა აღწერის, მაგრამ მაშინ ამას აბა ვინ აღწერდა, არავინ, მიტომ რომ იქ აღარავინ იყო ამ დიდი საქმის მნიშვნელობის მცოდნე, ამიტომაც ყველაფერი ჟამთა ვითარების წყალობით დავიწყებას მისცემია.

ჩვენს დროში კი, ქართველთ მაჰმადიან შორის, იყვნენ თითო ოროლა ისეთ მოხუცნიც, რომელთაც ამის შესახები ამბები ზეპირად მრავლად იცოდნენ, უეჭველია ამათში ბევრს ალაგას იქმნებოდნენ ასეთ მოხუცნიც, რომელთაც ბევრი რამ ძველი ამბები იცოდნენ ისლამის შესახებ, ხოლო მეკი ასეთ მოხუცებულთ ცნობა არ მქონდა, მათგან მონათხრობი ვერა შევკრიბერა. უეჭველია ასეთ პირთა უცნობლობით მე ბევრი რამ ცნობები გამომრჩებოდა, ამას ეჭვი არ უნდა, მაგრამ რა გაეწყობა, განა მარტო ასეთის ისტორიულის მასალებითა ვართ ღატაკნი, ჩვენ ბევრიც სხვა რამ გვაკლია. თვით ქართველ მაჰმადიანებიც იტყვიან ამას, რომ მათ სულ არაფერი ცნობები მოეპოვებათ თავიანთ წინაპართ მუსულმანთა ისტორიის შესახებ.

ყველა ეს სიმცირე ჩვენის ისტორიისა და ერის ამიტომ მოვიყვანეთ, რომ ჩვენმა მოძმე ქართველ მაჰმადიანებმა ჩვენ ამ წიგნით რამე სიყალბე არ დავგწამონ. შევკრიბეთ ყველა ეს ცნობები მით უფრო, რადგანაც სურვილთ გვაქვს, რომ მათ იცოდნენ ის გარემოება თუ სჯულიდამ-სჯულზედ გადასვლა რა ძნელი საქმეა, მიძიმე, აუტანელი, ზოგისთვის სულიე-

რად დატანჯვაც და ვინ იცის რამდენი კიდევ სხვა ასეთნი ყოფილან. ამიტომაც ძმურად ვაუწყებთ ქართველ მაჰმადიანებს შემდეგს, რაც მათთვისაც უეჭველია საყურადღებო იქმნება და მასთან მოსაწონიც, მოსაწონი მით უფრო, რადგანაც ყოველივე ეს მართალია და ჭეშმარიტი, რასაც არაფერი ბოროტი არა აქვსრა მაზედ.

ძველად ანუ ისლამის მიღების დროს, რაც მოხდა, მოხდა, ის ჩვენ ძველებთან მომხდარა, ამიტომ ჩვენ მათ საქმესთან ხელი და დავა არ გვაქვს. ყველა ის ჩვენგან შორს არის, ამიტომაც დღეინდელ ქართველ მაჰმადიანებიც ვალდებულნი არიან რომ თავიანთ სჯული—ისლამი მტკიცედ შეინახონ ამაზედ ვისთანმე ლაპარაკიც კი არ დაიწყონ, ვინაიდან ჩვენს დროში სჯულზედ ლაპარაკი წესად აღარ არის, ყველა თავის სჯულით იქმნეს, ყველამ თავის სარწმუნოება შეინახოს. ნურც ერთი ქართველ მაჰმადიანი, ნურც ერთი ხოჯა და მოლა ნუ იფიქრებს ამას, რომ ჩვენ ქრისტიან ქართველებს ვითომ მათი გაქრისტიანება გვინდოდეს, ღმერთმა დაგვიფაროს, ასეთა აზრის არამც თუ მართოდ ერის კაცნი არიან, ჩვენში არამედ თვით ქართველი სამღვდელოებაც ამ აზრის გახლავსთ, ეს არის ჩვენ მიერ ჭეშმარიტი მოხსენება, სწორე შეხედულება საქმესა და საგანზედ.

დასასრულ კიდევ ვიტყვით სამახსოვროდ შემდეგს: ჩვენს დროში, კაცი, პატიოსანი კაცი თავის დღეში სჯულს არ გამოიცვლის. ამიტომაც ყველა ქართველ მუსულმანი მტკიცედ უნდა ადგეს თავის სჯულზედ და იგი ვერავითარმა დარიგებამ ვერ უნდა შეარყიოს, ვერც ფულმა, ვერც ქალის სიყვარულმა და ვერცა რა სხვა ასეთ დიდების მოყვარეობამ. ეს არის ჩვენი აზრი და თხოვნა ქართველ მაჰმადიანთ წინაშე. დღეს, ჩვენ, ქართველ ქრისტიანებიც ამავე აზრის გახლავართ ჩვენ მოძმე ქართველ მაჰმადიანთ შესახებ. დავსძენთ იმასაც, რომ თვით შემოერთების დროს, რუსეთის მთავარ მართებელმაც ასე გაუწყათ, რომ თქვენ იყავით, დაშთით თქვენს ქვეყანაში, მასთან იყავით კაი კაცები თქვენის ოჯახისათვის, სასარგებლონი

მეზობლის და მეგობრისათვის. დანარჩენის ფიქრი ნუ გაქვსთ, თქვენ არცარავინ სჯულს შეგიცვლით და ამაზედ არცარავინება ექმნებათ რომ თქვენ წინაშე სიტყვა სთქანო. ჩვენთვის ყველა ერთია ქრისტიანი და მუსულმანი, ოღონდ იგინი იყვნენ ჩვენი ერთგულნი და პატიოსანი მუშაკნიო.

ამის შემდეგ, ჩვენზედ და ქართულ წიგნებზედ თუ ვინმე ქართველ მაჰმადიანი სიტყვას იტყვის, რომ ყოველივე ეს ჩვენი გაქრისტიანების და გაქართველების მასალები და ოსტატობანი არისო, ჩვენ მხოლოდ ამით და ასეთის წიგნებით გვიახლოვდებიან და გვამზადებენო, ეს იქმნება ჩვენი სულიერი ვითარების არ ცოდნა, არ ცნობა და მასთან მათგანაც დიდი ისტორიული დანაშაული, რაც ამდენი რწმუნების შემდეგ არც ერთ ქართველ მაჰმადიანს აღარ მიეტევება თვალ აბმით ყურება. არ მიეტევებათ მით უფრო, რადგანაც ასეთი პირნი თავიანთ გარეშე სხვაგანაც მოიტანენ დიდს ზარალს, ბევრს ქართველ მაჰმადიანს აუცრუებენ გულს და ჩამოარჩენენ უკან, ბევრი დაუწყებს კეთილ წადილს და რჩევას საეჭვოს თვალთ, ამითი კიდევ მათი წინ მსვლელობის საქმეც ერთი ათად დაგვიანდება, ეს კიდევ იქნება დიდი ღალატი, დიდი ცოდვა.

ამიტომაც ყოველი ქართველი მაჰმადიანი ვალდებული არის, რომ ის იყოს კარგი მუსულმანი, მასთან კარგი საქართველოს კაცი, მცოდნე თავის ქვეყნის, ერის, ისტორიის, ენის, შთამომავლობის, თორემ უამისოდ რა არის ქართველ მაჰმადიანი — არაფერი ცარიელი ჩონჩხი, ესკი არა კმარა და სირცხვილიც არის ყოველ ქართველ მაჰმადიანისათვის, რომ მან თავის ვინაობა არ იცოდეს, თავის სამშობლო ქვეყნის ისტორია, ქართული მწიგნობრობა და საქართველოს ამბები. ამის არ ცოდნა მარტოდ თურქს შეჰფერის, ქურთს, არაბს, სპარს და სხვა ასეთებს, რომელნიც ქართველ შთამომავალნი არ არიან და არა საქართველოს შეილს, ქართველ ტომის შთამომავალს და ქართული ენით მოლაპარაკე მაჰმადიანს, რომელიც დიახ ქართველ ტომისა არის და არა თურქი, ყაზანის თათარი, არაბი და სხვანიც ასეთნი.

სხვა არა იცოს რა, ქართველ მაჰმადიანებს ერთის მხრით უნდა სცხვენოდეთ კიდევ მასზედ, რომ მათ არ იციან არასფერი თავიანთ ვინაობის. საქმე თუ გაჭირდა, მაშინ ისინი მარტოდ ამის თქმას გაბედვენ, — „ჩვენ აღრე ქართველი, გიაური ვიყავით, მაგრამ ახლა თათარი, მუსულმანი ვართ“. ეს არის მათი პასუხი. მთელი ამსაქმის ისტორია ამ სიტყვებით თავდება. მათის ცოდნით, ეს კი არ კმარა. თუ ჩვენ ვიცით ის როგორ და რა გვარად მივიღეთ ქრისტიანობა და მით რა განვიცადეთ, ამიტომ საჭიროა რომ ვიცოდეთ მისი ცნობებიც თუ ამოდლო ქართველობამ როგორ მიიღო ისლამი, რა გვარ აღიარა იგი და ან ამისთვის მან რა მიზეზები, რა შევიწროება და საქმენი აიტანა და ნახა.

ყოველი ქართველ მაჰმადიანი ვალდებულია რომ ასეთ მასალების კრებას ხელი შეუწყოს. ეცადოს ყველა მათგანი რომ ეს დიდი ისტორიული ნაკლი თავის აღსავსეობით იქმნეს აღწერილი. უნდა იცოდნენ ქართველ მაჰმადიანებმა რომ ასეთის შეკრებით მათს წინაშე ისლამის ისტორიას უფრო მეტი მნიშვნელობა მიენიჭება და მასთან იგი გახდება ისტორიის დიდი ნაწილი, დიდი საუნჯე, თუ არა და უამისოდ მას ყოველთვის ლატაკი ისტორია ექმნება და უშინაარსო. ეს იქმნება იგი მითომ, რადგანაც მის შესახებ არც ქართველ მაჰმადიანთ ძველებს უწერიათ რამე და არც ჩვენს წიგნებში მოიპოვება რამე ცნობები. როგორც სჩანს ისლამის ვრცელებას ქართველებში დიდის ცდით გავრცელებულა.

შეას სჯულის ქართველები სპარსეთში და მათი საქმენი.

აღმოსავლეთ საქართველო, ანუ კახეთი, სამშვილდე და ქვემო ქართლი რაც სპარსეთის მფარველობის ქვეშ შევიდა, მას შემდეგ, რაც საქართველო სამ სამეფოდ და ხუთ სამთავროდ გაიყო. ზემო ქართლი, ანუ არტაანის (არდაგანი) ოლქი, ყარსის, ოლთის, ლაზისტანის, შავშეთი, ლივანა, აჭარა, მესხეთ-ჯავახეთი და მასთან მთელი იმერეთის სამეფოსაც ოსმალო დაეპატრონა, მას შემდეგ, რაც შათ სამცხე დაიპყრეს ათაბაგო ბაც მოსპეს.

ასე მთელი საქართველო ოსმალ-სპარსებმა ორად გაყვეს, ერთ ნაწილს ოსმალეთი დაეპატრონა 1627 წლიდამ და მეორე ნაწილს სპარსეთი. ამათი წადილი იყო ამ ერის დამორჩილება, გაერთულება, მერე მათში ისლამის შეტანა, თუ არა და ამათ წინააღმდეგ შემთხვევაში მოსპობა ელოდათ, ვინაიდგან ოსმალ-სპარსელებს ამათი შიში აქენდათ, რომ ფიქრობდნენ იგინი ვიდრე ამათში ჩვენ ჩვენს სჯულს არ მოვფენთ, მინამდის ესენი ჩვენ ერთგულებას არ ჩაინერგავენ გულშიო. ამას ოსმალ-სპარსნი მიტომ ფიქრობდნენ, რადგანაც ქართველებს ყოველთვის თვალი ქრისტიან სამეფოებისკენ ეჭირათ, ხან საფრანგეთს მიმართეს, 1751 წ. ლუდოვიკ მეთოთხმეტეს საბა ორბელიანი, ვახტანგ ორბელიანი და სხვა კაცებიც გაუგზივნეს, ხან ინგლისს მიმართეს და 38 წლის განავლობაში მიწერ-მოწერა აქენდათ და მფარველობას სთხოვდნენ.

ინგლისის მთავრობასთან უკანასკნელ მოციქულად მეფე ერეკლემ რაფიელ დანიბეგოვი გაგზავნა 1796 წ. მაგრამ ვერც

ერთი და ვერც მეორე სახელმწიფოს შეერთება ვერ ხერხდებოდა სიშორის გამო. ამიტომ ქართველებს გამუდმებით თვალი უფრო რუსეთისაკენ ეჭირათ, ამას მათი სჯულის ერთობაც აცხოველებდა, ეს გარემოება ოსმალ-სპარსთა სახელმწიფოთათვის არ იყო კარგი, კარგს გარდა იგი ერთის მხრით მათი დასალუბიც იყო, ამიტომაც ესენი ქართველებს მკაცრად ებრძოდნენ და ყოველთვის აფრთხილებდნენ მათთან შეერთებას, ანუ დაახლოვებას, თორემ წინააღმდეგ შემთხვევაში თქვენ ჩვენგან მოსპობა მოგვევლინებათ. ამის შეგნება ოსმალ-სპარსელებმა ადრევე იგრძნეს, ამიტომაც ესენი სცდილობდნენ, საქართველო როგორმე თვის ერთგულად გაეხადათ და ამით ესენი არც ერთ საქრისტიანო სამეფოს არ დაკავშირებოდნენ, რაკი ეს მათ ქართველებში ვერა ღონის-ძიებით ვერ მოახერხეს, მას შემდეგ ისურვეს ამ ერის ისლამთან დაკავშირება.

ოსმალეთმა დაამუხლა იმერეთი, სამეგრელო, აფხაზეთი, სვანეთ, გურია, ჭანეთ-ლაზისტანი და მთელი სამცხე და მასთან ზემო ქართლი, ამ დამორჩილების შემდეგ მათ აქ ისლამის სარწმუნოებაც გაავრცელეს. ამ სარწმუნოების ვრცელების მასალების ჩვენ ბევრი რამ ცნობები არა გვაქვს შეკრებილი, სუნის მექონ ქართველ მაჰმადიანებზედ არას ვიტყვი. აქედამ ავსუხსავთ მოკლეთ ქართლ-კახლთ ქართველთ ვითარებას და მასთან იმასაც მოვიყვანთ თუ სპარსნი თვის სარწმუნოებას აქ როგორ ავრცელებდნენ, ამისთვის იგინი რა ოსტატობას და საშუალებას ხმარობდნენ. სპარს და ოსმალთა მოქმედება რომ ერთმანერთს შევადაროთ, მაშინ ოსმალთს მთავრობის ზომები ბევრად უკეთესად გამოსჩნდება, ვიდრე სპარსელებისა, სჯულისთვის ოსმალთ ჩვენთვის არ მიუყენებიათ ის ტანჯვა და წვალება, რასაც ქართველებს სპარსელები აყენებდნენ. ამას დასაბუთებს თვით ქვემოლ მოყვანილი ისტორიული მაგალითებიც.

ოსმალეთი იმერეთის მეფეს ქრისტიანობათაც ამტკიცებდა, ასევე სამეგრელოს მთავარს, გურიის, აფხაზეთის და თვით ათაბაგებსაც ერთ ღროს, ასევე ქრისტიანობით ამტკიცებდა-

სპარსნი კი 1500 წლიდან ქართლის და კახეთის მეფეებს მეფეთ-
არ დაამტკიცებდნენ, ვიდრე ესენი შუას ისლამის სჯულის
ფიცს არ მიიღებდნენ. ამას გარდა სპარსნი სხვა მხრითაც დო-
დათ სტვირთამდნენ ქართლ-კახეთის ხალხს, ხალხთან თვით
მეფეებიც ხომ თითზედ ჰყვანდათ დახვეული და ამათ როგორც
სურდათ ისე ხმარობდნენ. ჩვენი ქვეყანა ამათ ისე აქენდათ
დამონებული, რომ ქართლ-კახეთის და იმერეთის მეფენი თა-
ვიანთ სახელს და ბეჭედს ასე აწერდნენ.

ქართლის მეფე აწერდა:— „ფეხთა მტვერი ყაენასა მეფე
ქართლ-კახეთისა და სხვათა“.

იმერეთის მეფე აწერდა:— „მონა დგთისა, ემა ხანთქრისა,
მეფე იმერეთისა და სხვათა“.

ეს ორი მორჩილების ცნობა რომ ერთმანერთს შევადა-
როთ, ისევ ოსმალოს „ყმობა“ სჯობია.

სპარსელ ყეინების წინაშე ქართლ-კახეთის მეფეთ „ფეხთა
მტვერობას“ ამას ახსნა და განმარტება არ უნდა.

ქართლ-კახეთის მეფეებს შვილებს მძევლათ სთხოვდნენ,
ესენიც იძულებულნი იყვნენ უნდა მიეცათ თორემ ქვეყანას
აიკლებდნენ. ამიტომაც უმეტესი ნაწილი ქართლ-კახელ მეფე-
თა ძენი სპარსეთში იზრდებოდნენ, იქ იძენდნენ სპარსულ ენის
და წერა-კითხვის ცოდნას, სწავლობდნენ მათ ისტორიას, მწი-
გნობრობას ზოგი იქვე სარწმუნოებასაც უკავშირდება. ამის
მაგალითები საქართველოს ცხოვრებაში მეტად ბევრია. ჩვენ
აქ მოვსთვლით თითო ოროლა ცნობებს ესეც საკმარისი იქ-
ნება ამ კითხვების გასაცნობათ და დასამტკიცებლად.

ქართველ ქრისტიანებს თავის სჯული ყველაზედ უკეთეს
წმინდა სჯულად მიაჩნდათ. ამათის ფიქრით ქრისტიანობა მა-
თი იყო პირველი. მაღლა მდგარი თვით ქრისტიან კათოლი-
კე, გრიგორიანებს და პროტესტანტებზედ, ერთი სიტყვით ყვე-
ლა ქრისტიანებზედ. რაც შეეხება მაჰმადიანებს, ანუ ისლამის
მადიარებლებზედ, ამათზედ ხომ ქართველები ვინ იცის რას არ-
ლაპარაკობდნენ. მათი ჯავრი სჭირდათ და ამ ჯავრს ყრილობ-

დნენ სხვა-და-სხვა საკიცხავის სიტყვებით იტყოდნენ ხშირად ამას თვით ქართველ მღვდელნიც კი!

ოსმალ-სპარსები უსჯულონი არიან. მათ სჯული არა აქვსთ. მათი სჯული უსჯულოება არის და ყოველ ნაირი სიბოროტე, სიბილწე და სხვაც ასეთნი.

ოსმალ სპარსნი მურტალნი არიან, მათი სჯულიც მურტალია. ამის მაღიარებლობა ჩვენგან ისე არ იქნება, როგორც ბოროტი რამის შეყვარება.

ოსმალ-სპარსნი უღვთონი არიან, ბილწნი, ხორცთ მოყვარენი, მემრუშენი, ხვანჯიანგი, ყველაფერი ბოროტება მათ შია.

ქართველები ბევრს უკადრის სიტყვებს ხმარობდნენ ისლამის და მაჰმადის შესახებ. რაც არ იყო კარგი თვით ჩვენთვისაც. ქართველნი ამბობდნენ კიდევ. ჩვენი ქრისტე კი კარგი, წმინდა, პირველი და უმაგალითო.

თათრებო, თქვე უსჯულოებო, თქვე მურტლებო, თქვე უღმერთოებო. ასე უყვიროდნენ ხშირად თვით ცხარე ომებშიაც კი.

ამათი სიტყვა ისლამის შესახებ მურტალი იქამდის იყო გავრცელებული, რომ ამ სიტყვის არსებობა თვით სპარსებმაც კი იცოდნენ და ქართველებთან ლაპარაკის დროს იტყოდნენ ხოლმე, რომ თქვენ ჩვენ „მუნდარს“ რათ გვიწოდებთო? სიტყვა მურტალი რამდენჯერმე ქართულის არა მცოდნე ოსმალ-სპარსელებმაც მითხრეს, რომ ჩვენ რათ გვიწოდებთ „მუნდარსაო“. ბევრი დაფიქრების შემდეგ მივხვდი, რომ „მუნდარი“ ქართულად „მურტალს“ ნიშნავდა.

ასე იყო ქართველების საქმე დაყენებული. ესენი წარამარად ჰკიცხავდნენ ისლამს, ფიქრობდნენ მათ დამარცხებას, იმედი აქვდათ ხატების, საყდრების, მღვთის მშობლის და ათასი სხვა ამ გვარ წმინდანების, ამათის ძალით ფიქრობდნენ ისლამის დამხობას, მუსულმანთა საქართველოდამ განდევნას. მაგრამ ხშირად ეს ასე არ ხდებოდა, ბედშავნი სტყუვდებოდნენ და მუსულმანები ხშირად მათ მძლავრათაც სჯობნიდნენ,

მუსრს ავლებდნენ, სულ უქცევ-უნგრევდნენ და ამ დროს მათ კი არავინ შეელოდათ. ზემოხსენებულ ლანძღვა-გინებით თათრებსაც იმტერებდნენ.

რაკი ქართველ ქრისტიანები მაჰმადიანებს ასე უმზერდნენ, ამიტომაც სპარსნი ყოველ ღონეს ხმარობდნენ, რომ ქართველებში შეას სჯული შემოეტანათ და გაეცრცელებინათ. ამიტომაც სპარსეთში წაყვანილ მძევლად მეფეთა შვილებს ისლამს ისე შეასწავლიდნენ, ისე შეაყვარებდნენ, რომ შემდეგ ბატონიშვილები ისლამსაც უკავშირდებოდა სიამოვნებით.

ამისთვის ჩვენ ძალიან შორს არ წავალთ და მოგიყვანთ შემდეგს:

XVI საუკ. ნახევარს შეას ისლამ დაუკავშირდა თვით ბატონიშვილი, სპარსთაგან „დოუთხანი“. კაცი მწიგნობარი და ქართული ენის მცოდნე. ამან სპარსულის ენიდა ქართულად სთარგმნა შარეე ზადეს კარაბადიმი „მუნთანაფი შეა“ ამის თარგმნამ ჩვენს დრომდისაც მოაღწია. იგი შესანიშნავი არს თავის ღირსებით და ქართული ენის სიმდიდრით.

ამ მეფის ცდით ქართველთაგან ძალიან ბევრნი დაუკავშირდნენ შეას ისლამს სპარსეთში. ზოგს ძალითაც უკავშირებდნენ, ამ ძალადობასაც დიდი ისტორია აქვს.

შეას ისლამში აღიზარდა როსტომ მეფე, სპარსთაგან „ხოსრო მირზად“ წოდებული. კაცი ისლამის მალიარებელი, მასთან გონიერი ქართველი, კარგად მცოდნე აღმოსავლეთის პოლიტიკის და მასთან მცდელი საქართველოს ძლიერებისთვის. ამის შნოთი ქართლ-კახეთი მოშენებას ეძლეოდა და ქრისტიან ქართველ მეფეთაგან კი ხშირად უსამართლოდ იქცევინგროდა.

შეას სჯულს დაუკავშირდა კონსტანტინე ბატონიშვილი, ძე კახეთის მეფის ალექსანდრესი. ქართული მატთანე ამაზედ სწერს, რომ ვითომ ამან თავის მამა და ძმა მოკლა და ქეთევანს თავის რძალს შეუთვალა, რომ ცოლად გამომეყო. ეს ვგონებ ქართველ ბერების მოგონილი ზნდა იყოს ისლამის

მტრობით, რათა ამათ დაემცირებინათ კონსტანტინე მამად-
ყულიხანი. სპარსეთში დაუკავშირდნენ კვალად.

ნაზარ აჯიხანი. ანჯ ერეკლე პირველი. კაი პოლიტიკოსი
და ქართლ-კახეთის დამამშვიდებელი.

შაჰ ნაფაზი (გიორგი). სპარსეთში დაუკავშირდა შეას
სჯულს, იყო გონიერი კაცი და საქართველოს ბედნიერების
მონატრე.

შაჰ-ნაზარ ხანი. არჩილ მეფე ცნობილი პირი. სპარსეთში
დაუკავშირდა შეას სჯულს.

იმაყული ხან. კახთა მეფე დავითი, დაკავშირებული ის-
ლამთან. კაცი დიდათ გონიერი და სიმართლის მოყვარე. კარ-
გი ქართული მწიგნობარი. ამ მეფეს დიდათ აქებს სეხნია
ჩხეიძე და მოსე ჯანაშვილი.

ჯეონ ირანთ მსაჯული. მამა ვახტანგ VI-სისა. გონიერი მე-
ფე, შორს მხედველი, დიდი ნიჭის პატრონი მთელი ირანის
მართველი. ეს პირი ცნობილია საქართველოს ისტორიაში, ეს
ბევრს სცდილობდა მასზედ, რომ სპარსეთში მყოფ გათათრე-
ბულ ქართველთ ქართული ენა არ დაეკარგათ. ამის ასეთ
შრომას დიდი ისტორია აქვს.

ჭუსენ ყული ხანი. ვახტანგ მეექვსე. შეას სჯულს დაუკავ-
შირდა სპარსეთში. აქ მეტს აღარ მოვიყვანთ იმ მეფეთა სახე-
ლებს, რომელნიც შეას ისლამს დაუკავშირდნენ, ამათ საბუ-
თად ამ შვიდ მეფეთა სახელების ცნობაც კმარა. თვლა კი რომ
იყოს, ასეთ მეფეთა რიცხვის საქართველოს ცხოვრებაში ასო-
ბით ჩამოითვლება. მერე, ყველა მათი ამბებიც საინტერესოს
ცნობებით არის აღვსილი. მეფეთა გარდა დაუკავშირდნენ სხვა-
ნიც მრავლად. დაუკავშირდნენ შეას სჯულს სპარსეთში ამი-
ლახვრები ანდუყაფარი და გივი შაჰყულიხანი. გონიერი კა-
ცი და ცნობილი საქართველოს ცხოვრებაში.

ობრეჯიანები დაუკავშირდნენ მრავლად სპარსეთში, მო-
ხსენებულ არიან.

ერისთავები დაუკავშირდნენ მრავლად. მოხსენებულნი არი-
ან ისტორიაში.

ბაქათაშვილების გვარის წევრნი მრავლად დაკავშირებულნი ერთი სიტყვით არ არის ერთი დავადის და აზნარის გვარი, რომ მათ წევრთაგანნის სპარსეთში შეას ისლამთან დაკავშირებულნი არ იყვნენ, ასობით ასეთნი მოთვლილნი არიან თვით „ქართლის ცხოვრების“ II ტომშიაც.

მეფე, ანუ ბატონიშვილი რომ უკავშირდებოდა შეას ისლამს, მისივე მაგალითით უერთდებოდა მთელი მისი ამაღაც. ხშირად მთელი ოჯახობით, ნამეტურ ქალებსაც ხშირად ისლამით ბედნიერება ელოდათ, იგინი ხდებოდნენ სპარსთა დიდი კაცის ცოლებათ. ჩვენის ისტორიის მოწმობით არ არის არც ერთი ყენი სპარსთა ისტორიაში მოხსენებული, რომ მას ცოლად, ქართველი ქალი არ ჰყოლოდესთ. სპარსთა ყენების სახლები და ჰარამხანები ყოველთვის სავსე იყო ქართველ ქალებით. ნამეტურ მიჰყვანდათ მეფის ლამაზი ასულნიც.

იყო მაგალითები ისე რომ თვით საქართველოს მღვდელმთავრებიც კი ნდომობდნენ შეას ისლამის მიღებას, ოღონდ კე ამით რამე დიდება მიეღოთ. ამის მაგალითს წარმოადგენს დომენტი კათალიკოზის საქმე, რომელიც ძმა იყო ვახტანგ მეფის. ეს ისლამს უკავშირდებოდა და ცოლის შერთვასაც აპირებდა, თუ ყენი მას დაამტკიცებდა ქართლის მეფედ ასევე სხვა მღვდელ მთავრებსაც მიუღიათ ისლამი, ზოგს ძალით, ზოგს ნებით. მიხ. თამარაშვილის ცნობით სპარსეთში ისლამი მიუღია ვეთიმე ეპისკოპოზსაც ამის ცნობა რომის არქივშიაც არის თურმე.

ქართლ-კახეთის ერს მუდმივ ტრფიალება აქვნდა შეას სჯულის მიღების, ამ პირობებს გარდა მთელს ზემო ქართლის, მესხეთ-ჯავახეთის და ლაზისტანის ქართველთაგან სუნის ისლამი იმ დროს, როცა თფილისი ოსმალთ სპარსელებს წაართვეს, ეს მოხდა მაშინ როცა ვახტანგ მეექვსე ყენმა სპარსეთში მიიხმო, მაშინ ოსმალთ ქართლის გამგეთ იესე ბატონიშვილი დაადგინეს. იესეს შვილი გახლდათ ანტონი, შემდეგ საქართველოს კათალიკოზი. იესე სუნის სჯულში გარდაიცვალა იგი მარხია თფილისში, ინჟინერნი ბაღში, სადაც მაშინ სუნის

შექონთ მუსულმანთ ჯამეც ყოფილა. ეს ცნობა ჩვენ აქ მიტომ მოვიყვანეთ, რადგანაც ეს ეხება ისლამის ვრცელების ისტორიას. იასეს თათრობაში მუსტაფა უწოდეს.

ეხლა შედარება რომ იქმნეს, თუ ქართველობას რომელ სჯულის მიღება უფრო ძვირად დაუჯდა, რომლისთვის უფრო მეტი სისხლი დაიღვარა, რომლით უფრო მეტი მოისო საქართველოში ქართველთა რიცხვი, რომელმა უფრო გამოხრა და დასცა ქართველი ერის საქმენი, ამას გამოაჩენს შემდეგი ცნობები. შედარება მკითხველისთვის მიგვინდვია.

ოსმალთა სამცხე-საათაბაგო დაიკავეს 1502 წ. და ამის მთავარ გამგედ ქაიხოსრო ათაბაგი დანიშნეს. მის მერე, ანუ 1626 წ. ათაბაგობა მოსპეს და ფაშობა განაწესეს, ამას შემდეგ ქართველობას ისლამთან დაკავშირება დაუწყეს. ოსმალი ქართველებს მარტოდ სჯულის მიღებას სთხოვდნენ, სხვა ყველაფერს მათსას ხელ შეუხებლად სტოვებდნენ, ქართველებს არსად ასახლებდნენ, თქვენს მიწა მამულზედ იყავით, იცხოვრეთ, ოღონდ ჩვენი სჯული მიიღეთ, რომ ეგები მით სულიერად დაგვინათესავდეთ, თქვენი შიში აღარ გვქონდეს, თქვენ ჩვენ მაშინ აღარ გვიღალატებთ. ეს არის ჩვენი ნატვრა.

ეს იყო ოსმალთა თხოვნა და სწორედ ამ მიზნითაც დაიმორჩილეს მათ სამცხე-საათაბაგო, ზემო ქართლი და მასთან მთელი ლაზისტან-ჭანეთიც. ესენი იმ ფიქრის იყვნენ, რომ ვიდრე ქართველებში ჩვენს სჯულს არ შევიტანთ, მანამდის ჩვენ ამათ ვერ გაფიერთგულებთ. ეს იყო მათი ფიქრი, ამით ნატრობდნენ საქმის სისრულეში მოყვანას. უამისოდ კი მათ ქართველების შიში არას დროს არ გაუნელდებოდათ. ოსმალთათვის ქართველი ერის აყრა თავის სამშობლოდამ და სხვაგან გადასახლება სულ არ იყო საჭირო. ეს საქციელი ერთის მხრით დიდი საქმეც იყო საქართველოს ერისთვის, რომ მათ გადასახლებისათვის ოსმალი ძალას არ ატანდნენ. მარტო სჯულის მიღებასა და ერთგულებას ავალებდნენ.

სპარსნი კი ასეთ პოლიტიკას შორს ადგნენ, ამათი გეგმა ასეთი გახლდათ. დიდი ძალი ჯარი და ხალხი შეიკრიბებოდა

ერთად, ესენი მოემზადებოდნენ საქართველოზედ გასალაშქრებლად. სალაშქროდ წასვლა სპარსეთში ყველას უხაროდა, რადგანაც მათ იმედი აქვდათ, რომ საქართველოში ლამაზ ქალებს იშოვნიდნენ. ესენი საქართველოზედ მოდიოდნენ ერთობით, ხშირად წინ მათ ყვინც მოუძღვებოდა ხოლმე. ესენი დაეცემოდნენ საქართველოს, იკლებდნენ ქვეყნებს, იტაცებდნენ ხალხს ტყვეთ, ამათ მიერეკებოდნენ სპარსეთში, იქ ამათ ცხოვრებას უჭირებდნენ და მერ გაჭირებულნი შეას სჯულსაც უკავშირდებოდნენ. ამიტომ ითქმის მათზედ შემდეგი:

შეას სჯულის გავრცელებასაც მეტად დიდი სისხლიანი ისტორია აქვს, მისის ისტორიიდან მთელი ტომი დაიწერება და არა ეს პატარა წერილი. ამ წერილს ჩვენ მარტოდ გახსენებით ვსწერთ, ვრცელი ანუხსვჯ შემდეგ დროის პირთათვის მიგვინდვია. როგორც ოსმალთა წინაშე ისევე სპარსთა წინაშეც ქართველთ დიდი ბრძოლა ჰქონიათ სჯულის გამო და უფრო მეტიც და მწარეც, რადგანაც ოსმალთა წინაშე ქართველებს თავიანთ სამშობლო ქვეყანაში უხდებოდათ უარის თქმა, თავიანთ მამაპაპის მიწა მამულზედ, თავიანთ ქვეყანაში, რასაც ისინი ადვილად აიტანდნენ და სპარსელთა წინაშე კი ქართველებს უარის თქმა სხვათა კარზედ უხდებოდათ, უკეთესად რომ ვსთქვათ, — უფრო მონურ ტყვეობაში, უცხო მხარეს, უცხო ტომის ერთჯ გვერდით და სხვათა მონების ქვეშ შეფარებულთ.

ამ ორს მხარეში რასაკვირველია ძნელი ეს გახლავსთ და აუტანელი. კაცი თავის ქვეყანაში, თავის მამაპაპის კერაზედ ბევრ რამ გასაჭირს ადვილად აიტანს, ხოლო უცხოთა წინაშე, უცხოთა კარის შემყურებელთათვის და მასთან უცხოთა ხელში ჰყრობილ მონათათვის კი ეს ძნელი ასატანი იქმნება და წარმოუდგენიც.

ეს რომ ასე ყოფილა ამას აჩენს თვით ამ საქმის ისტორიის ცნობებიც. შაჰაბაზმა გიორგი მოურავის მოხერხებით და ჩაგონებით, ლუარსამ მეფის ჯავრის ამოსაყრელად, ქართლიდან და კახეთიდან 120 ათასი ქართველი სპარსეთში გადაასახ-

ლებინა. ამ ქართველთაგან სპარსეთში შეადგინეს ცხენოსანთა, ჯარი, რომელთა რიცხვიც 30 ათასი კაცისაგან შესდგებოდა, დანარჩენი კი სულ აქეთ-იქით დაფანტეს და დაარიგეს მონებათ და ყმებათ. სპარსეთში მოხდა ისეთი საქმენი, რაისა გამო ქართველთა ქალვაჟნი იქ ცხვრებზედ უფრო იაფად იყიდებოდნენ. ასეთ დაცემულ ქართველთა გარემოება და ცხოვრება ისე დაცემული იყო, იგინი ისეთ გაჭირებაში იყვნენ ჩავარდნილნი, რაისა გამო მათთვის სჯულის საქმე სულ ერთი იყო, რომელიც უნდა ჰქონიყოთ, ესენი სჯულის საქმეს სულაც აღარ მისდევდნენ. ოლოდ თავი შეენახათ და არ მოსპობილიყვნენ.

ასეთ რიცხვის თუმცა მთლად უკავშირდებოდა შეას ისლამს, მაგრამ როგორც გაღატაკებულ და გაღარიბებულთ სიცოცხლის სინსილა გაღეული აქვდათ, იგინი ნახევარ სიცოცხლის პატრონებიდა იყვნენ და ამიტომაც მათგან ხშირათაც უღვთოთ იხოცებოდნენ და ისპობოდნენ, იგინი აღარც თავიანთ თავისთვის იყვნენ და აღარც სპარსთათვის, საქართველოსთვისაც იკარგებოდნენ და არცა რა სპარსეთისთვის მრავლობდნენ, ორივე მხარეს იკარგებოდნენ ესენი სპარსთა დესპოტების უხეირო პოლიტიკის წყალობით. მართალია მათშიაც მცირეოდენი ცოცხლებაც შეთებოდნენ, რომელთა მოსადევარნი დღესაც სცხოვრებენ სპარსეთს, მაგრამ მათი რიცხვი იყო და არის ერთობ მცირე, ძალთან ცოტა დარჩენილი. ასე რომ მათ მოთვლა და ძველ რიცხვთან შედარება სულ არ შეიძლება.

ყოველივე ამ უბედურების მოსპობის მიზეზი იყო სპარსთა ყეინების დესპოტობა და ისლამის ვრცელების მიზეზები. რაც სპარსთა ქართველებს დღეები დააყენეს სპარსეთში, რაც მათ იქ ქართველთ ცრემლები აღვრევინეს, ამით ტბა გაკეთდებოდა.

ოსმალეთს კი ისლამის ვრცელების გამო ასეთი ბოროტება თავის დღეში არ მიუყენებია სამცხის, ზემო ქართლის, აფხაზეთის და ჭანელ-ლაზელ ქართველებისათვის, ასე თუ ისე, ოსმალთა ხელში, ქართველნი ისლამს უკავშირდებოდნენ და

მასთან თავიანთ მიწა მამულზედაც სცხოვრებდნენ, სპარსთაგან კი ქართლ-კახეთის ხალხს ისეთი დღეები აღგა, როცა მათს რიცხვს მუსრს ავლებდა. ოსმალეთმა ზემო ქართლი, სამცხე და ლაზისტანი არ მოსპო. აქედამ მათ ქართველები არსად გადასახლებიათ. დღესაც ამ კუთხეში ქართველთ რიცხვი მჭიდროდ არის დასახლებული.

მართალია აქედამაც სახლდებოდნენ ქართველნი ოსმალში, მაგრამ ეს იყო თვით მათის ნებით, მათის წადილით და არა ოსმალეთის მთავრობის პოლიტიკით. იყო ისეთი შემთხვევებიც, როცა ოსმალეთი ქართველების ზოგს ოსმალეთში ასახლებდა, ხოლო ეს გადასახლება ითვლებოდა რამე დანაშაულის სასჯელად და არა იმ საგნათ და საქმეთა, როგორც და რისთვისაც ამას სპარსეთი ხმარობდა. ოსმალეთი საქართველოდამ ასახლებდა შორს ქვეყნებში მხოლოდ მათ ვისაც რამე სახემ წიფო დანაშაულებას შენიშნავდა. საერთოდ კი ესენი ქართველებს არსად ასახლებდნენ. ეს იყო ერთი ძალა ქართველთათვის, რომ იგინა თავიანთ ქვეყანაში შთებოდნენ.

სპარსელებმა კი ეს არ იცოდნენ, ესენი დაეცემოდნენ, ქვეყანას, ქვეყანას აიკლებდნენ ყოველივეს, დააქცევდაანგრევდნენ, ბრალიან თუ უბრალოებს ტყვეებათ დაიტაცებდნენ, ყველა ამათ სპარსეთში მიერეკებოდნენ და მგზავრობაში იგინი სცდიდნენ დიდს უბედურებას, ტანჯვას და ათას ნაირ წამებას რაისთვისაც მათ ჭირივით სძულდებოდნენ თვით სპარსნი და მათთან თვით მათივე სჯულიც. ვისაც კი შეეძლო ბრძოლა, იგი უკანასკნელ ძალას ხმარობდა, თვით სისხლის დაღვრასაც ნატრობდა და ისლამთან დაკავშირებას კი არ ნდომობდა მხოლოდ იმის ჯავრით, რომ ყვინმა ჩვენ ჩვენის ქვეყნიდამ რათ აგვყარა, აქეთ რათ გადმოგვრეკა, რაკი ასე მოხდა, ამიტომაც ჩვენ მათი არაფერი გვინდა, ჩვენის ქვეყნის დაკარგვის შემდეგ ჩვენთვის სიცოცხლეც მეტი არისო. ასეთ პირთა კამათი და ბრძოლა ისე მწვავედებოდა, რომ იგი არც სპარსთა მთავრობისათვის იყო სახუმრო და მოსათმენი, ამიტომაც იგიც ისეთ ზომებს ხმარობდა, რომ ამ ქართველთ შიმ-

შილით კბილები ეკაწკაწებოდათ, ვისაც სახიერი შვილები ჰყვანდათ ისინიც კი ეყიდებოდათ, ხოლო ისლამთან დაკავშირებას კი მაინც არ ნდომობდნენ და თავებს იხოცავდნენ მტრის ჯავრის ამოსაყრელად. ყველა ამის მიზეზი სპარსთა მახვილი და დესპოტობა იყო.

სპარსეთის მთავრობას რომ მათზედ კარგი მზრუნველობა ჰქონიყო მიპყრობილი, მაშინ ქართველნიც ძლიერ ადვილად დაუკავშირდებოდნენ ისლამს, მათში არც მტრობა იქნებოდა და არც არავინ მოკვდებოდა, მაგრამ სპარსეთის მთავრობა ამას არ ფიქრობდა და ამიტომაც ქართველებიც ხმარობდნენ ყოველ ნაირ ღონისძიებას, ღვრიდნენ სისხლს, ცრემლებს და ათას ნაირის შიმშილით და ტანჯვით ლევდნენ სულს და მხოლოდ მით ყრილობდნენ სპარსეთის მთავრობის ჯავრს. თქმა კი რომ იყოს, ყველა ამაებით კი ქართველთ სასარგებლოდ არაფერი გამოდიოდა და იგინი ბალახივით ისპობოდნენ ყოველთვის. ისლამს რომ ადვილად დაკავშირებოდნენ, იქმნება მაშინ მათ ადვილად გადაერჩინოთ თავი და სილატაკისაგანაც დახსნილიყვნენ. მაგრამ ქართველნი ამას არ ნდომობდნენ, იგინი სასტიკათ უმზერდნენ სპარსთა მთავრობას, ამიტომ მათ არც სპარსთა მთავრობა უთმენდა, ესენიც დესპოტიურ ზომებს ხმარობდნენ ქართველთ წინააღმდეგ.

ქეთევან დედოფალი ქალაქ შირაზს 1622 წ. დატანჯეს, ძუძუები მოსჭრეს და ცხარე შამფურებით დადაღეს, რადგანაც მან ისლამი არ იწამა. ამის ტანჯვა სხვა ქართველებს აყურებინეს. ერთი ამის თანახლობული მღვდელი, რომელიც მტკიცე იყო თავის სიტყვაზედ, წამებით იქმნა მოკლული, მაგრამ იგი მაინც არ გატყდა. სიკვდილის დროს სულ ნაჭერ-ნაჭერ დაუჭრიათ მისი სხეული.

ქეთევან დედოფლის შვილის შვილები მცირე წლოვან არჩილი და ლევანი შაჰაბაზის ბრძანებით საჭურისი ჰყვეს, რადგანაც ბების ტანჯვის გამო მათ არ იწამეს ისლამი. ასეთის ბოროტის სასჯელისაგან დაიხოცნენ იგინი.

მეორე თანხლებულ მსახური ქეთევან დედოფლის დატან-

ჯული იქმნა თვალების დათხრით, რადგანაც იგი ამაგრებდა სხვა ქართველთა რომ მათ არ შეეძლოთ სპარსთა სჯული. მერე მოკლულ იქმნა ეს პირი, საშინელის წამებით, წვალებით და და ვინ იცის რანაირი ტანჯვა არ მიაყენეს, ენით გამოთქმაც ძნელია.

მეფე ლუარსაბი ცოლის ძმა შაჰაბაზისა, ამან არ მიიღო მათი სჯული, ამიტომ იგი გუჯამ ყაჯას ციხეში ჯერჯდ წვალებულ იქმნა და მერე დახრჩობილ საბლითაო. ამასთან სხვანაც იქმნენ ასევე დასჯილნი.

დედა ლუარსაბ მეფისა იყო ასევე დაპატიმრებული, ამან არ იწამა მათი სჯული, ამის გამო ვიდრე მისი წამება მოხდებოდა, მან სასიკვდილე წამალი დალია და თავი მოიკლა. ამ მოწამლის მიზეზ ზოგნი კი სხვა მიზეზებს აწერენ, ვითომც შაჰაბაზს თუ სხვათა მისი შეხება სურდათ, მაგრამ ეს ტყუილი უნდა იყოს. აქ უფრო სჯულის საქმეს უნდა მიეცეს ადგილი.

სპარსეთის მთავრობა თუ რა ცეცხლითა და მახვილით ავრცელებდა ისლამს ქართლისა და კახეთის ერში ამას ყველას კაცი აქ ვერ მოსთვლის. ის წამებანი, ცეცხლი, შანთი, სახრჩობელანი და მრავალნიც სხვანი, რომელნიც კი სპარსთა მთავრობისაგან არსებობდა თავის სჯულის გავრცელების გამო ქართველებში. ვინც სეხნია ჩხეიძეს წაიკითხავს, პაპუნა ორბელიანს, ფარსადან გორგიჯანიძეს და ვახუშტის ისტორიას, ის ამაზედ ნათლად დარწმუნდება. რომ აუარებელი სისხლია ამისთვის ქართველთაგან დაღვრილი.

მართალია ისლამის გამო ქართველებს ოსმალოს მთავრობაც ატანდა დარიგებას და შალას, მაგრამ ასეთი რისხვითი ბრძანება ოსმალოს მთავრობას თავის დღეში არ უხმარნ. ქართველთა წინააღმდეგ, რასაც სპარსნი ხმარობდნენ. ჩვენ აქ შეასვდიც არ მოვთვალეთ იმ ტანჯვა-ვაების და წამების, რაც კი ქართველთა წინააღმდეგ არსებობდა სპარსთა მთავრობის ბრძანებით. მაინც ორიოდ ცნობას კიდევ მოვიყვანთ აქ რაც ზეპირათაც არის დარჩენილი სპარსელ ქართველებში და რაც მოთხრობილია ათამ ონიკაშვილისაგან, ქართველნი გაჯავრე-

ბულნი იყვნენ სპარსელებზედ მიტომ უფრო რომ მათ დაკარგეს მშვენიერი სამშობლო. ამიტომ იგინი ჯავრით სპარსეთის მთავრობის ბრძანებას არ ასრულებდნენ, ისლამს ადვილად არ უერთებოდნენ. ამიტომ სპარსეთის ყეინების ბრძანებით მათ წინააღმდეგ ხმარობდნენ ასეთ წესებს. ქართველებს ციხეებში აპატიმრებდნენ. და უპურობით დიდათ ამშვედნენ, წყალსაც არ აძლევდნენ თურმე დასალევად და ამ გვარად აწვალდნენ იმ დრომდე, ვიდრე იგი თანხმობას არ განუცხადებდა.

ქართველებს ისე სდევნიდნენ, რომ ერთი ოჯახის კაცთა და ქალთა სულ — თითო-თითოს აქეთ-იქით ჰფანტავდნენ, ისე დააპნევდნენ რომ მათ თავიანთი ნახვის იმედიც აღარ ექნებოდათ, თუ ისინი კიდევ ერთმანეთს შეხვდებოდნენ. ყველა ესეთი უბედურება მათ თავიდან ასცდებოდათ მაშინ, როცა იგინი თანხმობას განუცხადებდნენ.

ზოგს კარში, სიციხეში მზეში დააბამდნენ თოკით და საბლებით. ზოგს სხვა გვარ სასჯელს აძლევდნენ.

ვინც ადვილად იღებდა მათ ბრძანებას, იმათ საჩუქარსაც აძლევდნენ და სხვა ასეთებს, რომ ამიჯ სხვებიც წაქეზებულიყვნენ, მაგრამ ეს მათში არ ხდებოდა თურმე ადვილად, რადგანაც ქართველებს ჯავრი სჭირდათ სპარსთა მთავრობის. მათი ყველაფერი სძულდათ და ეჯავრებოდათ. ამიტომ მათ სჯულსაც ძნელად უერთდებოდნენ.

ჯავრი არ რად სჭირდათ: ტყვე ქართველებს როცა სპარსეთში მიერეკებოდნენ, მაშინ ყველა ესენი ფეხით მავალნი მიჰყვანდათ, მხოლო მათი ბარგი კი ტურემზე ეწყო. ამ წაყვანა-ნიღებში ერივნენ ზოლმე ყველა ნაირი ხნის ხალხი, ახალგაზრდები, მოხუცებულნი, ზოგნი ღრმა მოხუცნი, ზოგნი ავადმყოფნიც, ზოგი გზაში ხდებოდა ავად, ზოგი მათში ისეთი ქალებიც იყვნენ, რომლის ზოგი ორსულიც იყო, ზოგს ძუძუთ ყმაწვილი ჰყვანდა და ხელში ეკავა სატარებლად. ამათში ბევრი პატარა ბავშვებიც იყვნენ. მგზავრობის დროს, ამათში ხშირად მომხდარა ისეთი შემთხვევაც რომ დედას თავის შვილის ტარება არ შესძლებია და ამიტომ დაღალულ-დაქანცულს

თავის შვილი მოუკლავს, ან ნადირის საჭმელად გადაუგდია გზაში და მით გაუნთავისუფლებია თავი ტვირთის ზიდვისაგან.

ყოფილა ისიც, რომ მოხუცებულნი და ხშირად ახალგაზრდებიც გზაში ავად გამხდარან, ამათ სიარულის თავი აღარ ჰქონდათ, ესენი თავიანთ წათესავებს გზაში დაუტოვებიათ ავადმყოფნი და თან უწყევლიათ თვისი ამყრელი და იქით წამყვანი. მერე ეს ავადმყოფნი გზაში დახოცილან და მათ გვამზედ ქარავნის აქლემებს უვლიათ და ხშირად მგლებსაც უღრღნიათ მათი მკვდარ სხეულზე.

ასეთ უბედურთა საცოდნობას ცამდის მიუღწევია, ამათს ცრემლისაგან ვინ იცის რა არ მომხდარა, რა სიბრალოელი, რა გენიის ცვეცხლიც და ბევრიც სხვა ასეთნი რასაც ქართველნი არ ივიწყებდნენ და ამიტომ მათაც თავის ასეთი მტრის აღარც ავის ეშინოდათ და აღარცარა კარგს რამეს ელოდნენ. მათი აღარაფერი უნდოდათ, ყველაფერს ზიზლით უმზერდნენ. ამიტომაც არის ის წესები, რომ თვით დღევანდელ ქართველსპარსელებსაც კი სძულთ თურმე სასტიკათ სპარსელები და იგინი მათ თუმცა თავიანთ ქალს არა შემთხვევაში არ მიათხოვებენ. სჯული ერთი აქვსთ, თუმცა მათ ერთი სჯული აქვსთ. მაგრამ ეს სჯული მათ არ აკავშირებს სულიერად, მტრობას არ ავიწყებს, ქართველებს ყველაფერი ახსოვთ მათი.

მართალია ისლამის სასარგებლოდ ოსმალოს მთავრობაც ხმარობდა ყოველ ნაირ ღონისძიებას, მაგრამ მათ ასეთის სასტიკის და ბოროტის წესების კი არას დროს არაფერი არ უხმარნიათ. ასეთის მომსვრელის სენისაგან ოსმალეთის მთავრობა ყოველთვის შორს იდგა, მათ ასეთი მახვილი სრულიადაც არა სჭერიათ ხელში. ქართველებში შიას სჯულის ვრცელების საჭმეს ასეთი წარსული აქვს და ასეთი ისტორიული მიმდინარეობა, ამიტომაც ჩვენც ეს მოკლე სადა მიმოხილვა მოვიყვანეთ. ვისაც სურს ამის უკეთესად გაცნობა, იმას მაშინ ამის მასალების შესწავლა მოუწოდება. სპარსეთის სახელმწიფო ქართველთა რიცხვი დღეს იქმნება ერთი მილიონი მცხოვრებ სულნი.

ყველა იგინი აღიარებენ შეას სჯულს. უმეტეს აღაგას მათ დაკარგეს თავიანთი დედა-ენა. მათმა სჯულმა შეჭამა ეს ენა. ქართული ენა დაცული აქვსთ მხოლოდ ფრეოდანისაკენ. ასე სულ ასი ათას სულს ექმნება დაცული ქართული ენა, ხოლო მათშიაც უეჭველია მოისპობა მომავალში ეს ენა. ასეთი სიკეთე გვიყო სპარსეთმა. ნახევარ ქართლ-კახეთის ხალხი სპარსეთში გადარეკა და იქ მოსპო ესენი.

დაკარგე

სამედიცინო

გურიის გათათრების და აღი. (გიორგი) გურიელის დახვე-
რეთა გურულებისაგან XIX საუკ. დამდეგს. იქმნება ვინმემ
შეკრიბოს ამის ცნობები.

ქართველ მაჰმადიანთ ძველებური თქმუ- ლებანი გათათრების შესახებ.

ქართველ მაჰმადიანები ზებირ გადმოცემით ასე ლაპარაკობდნენ ხოლმე და უეჭველია დღესაც ლაპარაკობენ. ქობულეთელნი ამბობენ:

„აჭარა ჩებით არის გათათრებული და ნებითვე გაქრისტიანდება“ (ეს ძველთაგან არის თქმული).

ქობულეთი ძალით არის გათათრებული და ძალითვე გაქრისტიანდება, თორემ ნებით არა იქნება რა. ბევრის სისხლი დაიღვრება ამისთვის.

ასევე ამბობენ აჭარელნი.

აჭარა ძალით არის გათათრებული და ძალითვე გაქრისტიანდება. სისხლი ბევრი დაიღვრება, დუნია წახდება.

ზეგანი ნებით არის გათათრებული და ნებითვე გაქრისტიანდება. გაქართველ-გაგიაურდება.

მაჭახლელნი ამბობდნენ:

მაჭახელი ძალით არის გათათრებული და ძალითვე გაქრისტიანდება. მაჭახლის გაქრისტიანება ადვილად არ მოხდება.

დევე სქელი ნებით არის გათათრებული და ნებითვე გაქრისტიანდება. დევესქელელები კი სხვას ამბობენ.

ლივანელნი ამბობდნენ რომ ჩვენში ძველთაგან თქმულაო, რომ ლივანა ძალით არის გათათრებული და ძალითვე გაქრისტიანდებაო. მაგრამ ამას ლივანელნი მაინც არ იზმენო.

მურღული ნებით არის გათათრებული და ნებითვე გაქრისტიანდებაო. ამბობენ სხვა-და-სხვა კუთხის ქართველ მაჰმადიანები.

იმერხვეელნი ამბობენ:

იმერხვეი ძალით არის გათათრებული და ძალითვე გაქრისტიანდებო.

შავშეთი ნებით არის გათათრებული და ნებითვე გაქრისტიანდებო.

ასევე ლაპარაკობენ არა მარტო ქართულ ენაზედ მოლაპარაკე ქართველ მაჰმადიანები, არამედ ოსმალოურადაც მოლაპარაკენი. ესენიც ასევე ლაპარაკობენ, მაგალითებრ:

არტაანელნი ამბობენ:

— არტაანი ძალით არის გათათრებული, ძალითვე გაქრისტიანდება.

ასევე ლაპარაკობენ ოლაქელნი, არდანუჯელნი და მესხეთ-ჯავახეთის ქართველ მაჰმადიანები. თვით ლაზებიც კი ასე ლაპარაკობენ.

ეს ლაპარაკი მათ იციან უმეტეს იმ დროს, როცა იგინი ქართველ, ან სხვა ვინმე ქრისტიან კაცს ნახავენ და როცა ამ პირთან მათ ლაპარაკი მოუხდებათ თავიანთ ქვეყნის, ანუ საქართველოს შესახებ, ანუ თავიანთ ვინაობაზედ. მაშინ ესენი უსათუოდ სჯულზედ გადავლენ და დაიწყებენ ლაპარაკს. ასე სჯიან უმეტესად მოხუცებულნი და თან იგინი უმატებენ შემდეგს:

— ძიავ, ამას ჩვენ ჩვენით კი არ ვამბობთ, არამედ ჩვენ ძველებსაც ასე უაქვამსთ, ჩვენც მათგან ვისწავლეთ და მიტომ მოგახსენებთ.

იტყვიან კიდევ:

— თუ გამჩენელი ღმერთის ბრძანება არ იქმნა ჩვენი გადაბრუნება არ შეიძლება; ჩვენი გაგიაურება ძიავ ადვილად არ მოხდება.

ამ გვარი სიტყვებით ლაპარაკი ქართველ მაჰმადიანთ მოხუცებულთ ხშირად იციან. უეჭველია ასეთ საუბარს მათი ახალგაზრდებიც შეეჩვევიან, რადგანაც მოხუცებულთ მათზედ

დიდი გავლენა აქვსთ ნამეტური სჯულის მხრივ ლაპარაკის დროს.

ეხლა ჩვენ ავხსნით თუ რას ნიშნავს ნებით გათათრება და ნებით გაქრისტიანება, ან ძალით გათათრება და ძალითვე გაქრისტიანება.

ამათი პირველი ფიქრი.

„ძალით გათათრება“ გახლავსთ უგვანი, ჩვენი ძველები კარგად ვერ მოქცეულან, რომ ისლამის სჯულისთვის სისხლი უღვრიათ და წმინდა სჯულის მნიშვნელობა დროით არ შეუგნიათო. მაგრამ ესეც გამჩენელი ღმერთის ბრძანება იყოვო. სთქვა აქყვისთაველ ქართველ მაჰმადიანთ სახალხო მელექსე ჰუსეინ ხაბაზის მამამ 110 წლის მოხუცმა. მაჭახელში სოფელ ძნელიეთში მცხოვრებ მოხუც ძნელაძემაც ასევე მწუხარებით მოიხსენია თვისი ძველი მამა პაპანი, რომ იგინი ძალაზედ იღვნენ, ადვილად არ გათათრდნენ და ამიტომ მათ ამოდელს ტყე და მამულებიც დაკარგეს ძნელიეთშიაო. ამ გვარად ქართველ მაჰმადიანთ აწინდელნი შთამომავალნი არ აქებენ თვის ძველებს ასეთის სიმაგრის და ძალადობისთვის.

„ნებით გათათრება“ იმას ნიშნავს, რომ ნებით გათათრებულნი მალე მიხვედრილან საქმეს, მათ უბრალოთ სისხლი არ უღვრიათ, ყოველივე ადვილათ მიუღიათ, ასეთის გონიერებისათვის იგინი თვისის ძველების დიდი მადლობელნიც არიან. მოკლე აზრი ეს გახლავსთ აწინდელის ქართველ მაჰმადიანების „ძალით, თუ ნებით გათათრებულებზედ“ ახლა მოგახსენებთ იმასაც თუ მათ დღეინდელის კვალად, ანუ სადღეისოდ როგორ ფიქრობენ ამაზედ.

ძველათ „ძალით გათათრებულნი“ დღეს ხომ მათის ფიქრით დასაწუნია, მასთან მათგან დაწუნებულიც. „ნებით გათათრებულნიკი“ მათის ფიქრით მოწონებულე. ესეთი შეხედულება მათი არის წარსულის შესახებ, როცა თანამედროვე გარემოებაზედ დაიწყებენ საუბარს, მაშინ ამათ ამ წარსულის

შესახებ ცნობიერებასთან დათვი უწყდებით და მათის ლაპარაკი-
დამ გამოდის შემდეგი დასკვნა.

„ჩვენი არამც თუ ნებით გაქრისტიანება, არამედ არც ძა-
ლით მოხდება, ჩვენ სულ დავიხოცებით, გავწყდებით და არც
ნებით და არც ძალით არ გავქრისტიანდებით, არ გავქარ-
თველდებით. მთელი დუნია წახდება და ეს კი არ იქნება, თუ
გაჭირდა საქმე, მთლად მუჰაჯირათ წავალთ და გაგიაურებ —
გაქართველებას კი არ ვიზამთ“.

ასეთი პასუხები მე მათვის არას დროს არ მითხოვნია,
არამედ როცა მათში ვისმეს უნახივარ, ნამეტურ სჯულის თავ-
კაცებს, ხოჯებს, ჰაჯებსაც კი და სხვა ასეთ პირთ, მაშინ ჩემ
წინ მიტომ ჩამოუგდიათ ამაზედ ლაპარაკი, რადგანაც 1890
წლებს აჭარაში, ლივანას და სხვაგანაც ჩემს ნახვას ერთობ
ხამობდნენ, ეჭვიანობდნენ, რომ ეს კაცი აქეთ რათ დაიარე-
ბაო, თუ ამათ ჩვენი გაქრისტიანება არა სურთო.

ამაზედ ბევრს ალაგას საუბარი ამტყდარა, ასეთ საუბარის
დროს დიდს მონაწილეობას იღებდნენ პატივცემული დედი
ალა ნიჟარაძე, აწ განსვენებული და პატივცემული გულო ალა
კაიკაციშვილი. ესენი ჩემთან ერთად მთელ ქობულეთის ქარ-
თველ მაჰმადიანებს ფიცით უმტკიცებდნენ, რომ ჩვენ ძმა
ქრისტიან ქართველებს ჩვენი გაქრისტიანება კი არ სურთ, არა-
მედ ჩვენი სწავლა-განათლება, თვალების გახილება, ტყიდამ
გამოსვლა და კაი კაცებათ გახდენაო.

ასეთსავე საუბრის დროს დიდს მონაწილეობას იღებდნენ
ლოკა ანდლულაძე აჭარ-წყალზედ და ლივანა მაჭახლისკენ,
სიმონ იოსელიანი ქვედა-აჭარაში, თავ. ივანე ჯაიანი ლივანა-
ში და მურღულოს, იყვნენ თითო-ოროლა სხვანიც, როგორც
ქართველ ქრისტიანები, ისევე ქართველ მაჰმადიანებიც, რო-
ნელთაც ჩვენი მიზნის შეგნება გარკვეული აქვნდათ და ესენი
ყველგან იმას ლაპარაკობდნენ, რომ ქართველ ქრისტიანებს
ჩვენი გაქრისტიანება კი არ უნდათ, არამედ ჩვენი განკაცება
განათლებაო.

ასეთი კილოთი საუბარი მათში დავიწყეთ 1889 წ. მის

შემდეგ, ჩემი საუბარი მათში ამაზედ არას დროს არ მოსპობილა. 1891 წ. რომ ქართველ მაჰმადიანთ ლოცვის წიგნი დავბეჭდე, ამ წიგნმა მათში კაი ნდობა გამოკეთა, მის შემდეგ კი საქმის განძრახვაზედ იგინი დარწმუნდნენ, მის შემდეგ მე ისე დამიახლოვდნენ, რომ თფილისში, ჩემს სახლში ხშირად მოდიოდნენ აჭარიდამ სხვა და სხვა მოწინავე პირნი, თვით ხოჯებიც და მოღებიც, თვით ხაფიზნიც, როგორც მაგალითებრ თურმანიძე და სხვანიც, რომელთაც ჩემ სახლში ბინა ჰქონდათ, სცხოვრებდნენ თვეობით, მთავრობის წინ თუ რამ საქმეები ჰქონდათ, უკეთებდით ყოველივეს, მასთან ვებმარებოდით კიდევ და ყოველივე ასეთ საქმეთა გარეშე ნადიმსა და სადილებსაც უმართავდნენ ილია ჭავჭავაძე, ან. ფურცელაძე, იაკ. გოგებაშვილი და ბევრნიც სხვა ასეთ ქართველნი, რომელთა მეოხებითაც ქართველ მაჰმადიანები რწმუნდებოდნენ მასზედ, რასაც ჩვენ მათ ვარწმუნებდით, რომ ჩვენ მათ სჯულთან საქმე არ გვქონდა. ეს მაშინ ცოტად შეიგნეს.

ჩვენი მიზანი ზოგიერთებმა შეიგნეს, შეიგნეს ის გარემოებაც, რომ იგინი იყვნენ ქვეყნით გურჯისტანელი. ტომით და ენით კი ქართველი, რაც შეეხება ქართველ ერის ტომის სჯულს, რომ იგინი, ანუ ამ ერთი ტომის ერი გაიყოფება სამი სჯულის ხალხათ. მაგალითებრ ქართველ ქრისტიანებს, ქართველ მუსულმანებს, ქართველ კათოლიკენი, ქართველ გრიგორიანები და ქართველ ისრაელნი. შეიგნეს ცოტათი მათ ეს გვაროვნული ჭეშმარიტება, რომ ყველა ამ სჯულის ერთა ქვეყანა საქართველოა, ყველა იგინი ეკუთვნიან ქართველ ტომს, მათი დედა-ენა არის ქართული და სამშობლო ქვეყან საქართველო.

რაკი ამის შეგნების დასაწყისი ვნახეთ მათში, რაკი მათში თითო-ოროლამ შეიგნო ის ჭეშმარიტება, რომ ჩვენ როგორც მათ ღვიძლ ძმებს, მათს სჯულთან კი არ გვქონდა საქმე, არამედ მათს ვინაობასა და თვით ცნობიერებასთან, მის შემდეგ კი მათში ამაზედ ლაპარაკს თავი დავანებე. მაგრამ მაინც მათში იყვნენ ისეთი ფანატიკ ხოჯები, რომელნიც ჩვენ

ჰაზრებზედ ექვს აღიარებდნენ—ანბობდნენ, რომ რასაც ქართველები ლაპარაკობენ, ეგ ყველაფერი ტყუილიაო. თუ მათ ჩვენი გაქრისტიანება არ უნდათ, მაშ რათ მოდიან ჩვენს ქვეყანაშიო. ასე მიამბეს მაქახელში 1899 წ. და კინალამ წამახდინეს კიდევ. ხოჯა არწმუნებდა ხალხს, რომ ჩვენი მუსულმანი როგორც გურჯიჯა ქითაბს შეისწავლის, თუ არა, მის შემდეგ იგი უსათუოდ ქართველი გახდებაო. გაგიაურდება, გაქართველდებაო. ასე არწმუნა მაქახელები 1891 წ. სტამბოლიდამ მოსულმა და წასწავლ ხოჯა შოთიძემ.

ამათ ლაპარაკს იწვევდა ხშირად ის გარემოებაც, როცა ზოგიერთ მოხუცებულ ქართველ მაჰმადიანებთან საუბარი მაქვნდა ქართველების გათათრებაზედ, როცა მოხუცებულნი სიამოვნებით მიამბობდნენ, თუ მათ თავიანთ გათათრების შესახებ თვის ძველებისაგან რა ამბები გაეგონათ, მათში რა იყო ამის შესახებ ზეპირ ამბებათ დაშთენილი. ჩემს მათში ცხოვრების დროს, ჯერეთ კიდევ იყვნენ ბევრნი ღრმად მოხუცებულნი რომელთაც ბევრი რამ იცოდნენ ამის შესახებ, ხოლო ისიც კი უნდა ითქვას, რომ თუ არ მათის კანის ცნობით, კანის მეგობრობით და პატივისცემით, უამისოდ მათ ძრიელ ემძიმებოდათ ჩემთან ასეთ ცნობებით ლაპარაკი, მეორე ამის შესახებ საუბარს მოღები და ხოჯებიც უკრძალავდნენ, უშლიდნენ, რომ ასეთი ამბები არ უნდა მოიგონოთო. ასე რომ ბევრს ალაგას ხოჯებს მოსაუბრე მოხუცი გაუჩუმებიათ და ჩემთვისაც შენიშვნა მოუციათ, ასე: ჩვენი ანბები თქვენ რაზედ გჭირიათ. ხოჯების სიტყვით და წაქეზებით იქ მყოფთ შორის ზოგს სატევარზედაც დაუდვია ხელი, ეს როგორც შავშელებმა ქმნეს, ასევე მოხდა ბევრს სხვა კუთხეებში, ქობულეთს, აჭარას, მაქახელს, ლივანას, მურღულს და თვით ახალციხეშიაც კი. ბევრჯერ ბევრს პატიოსან ქართველს ამაზედ ჯავრიც მოსვლიათ და უთქვამსთ, რომ ამათგან არაფერი სიკეთე არ გამოვაო. ჩვენ ამათ ვერაფერს დავარწმუნებთო. ისევ იქმნება დრო და გარემოებამ გატეხოს იგინი და მათ იგრძნონ ჩვენი სწორე შეხედულება მათზედ, რომ ჩვენ მათი გაქრისტიანება კი არ

გვინდა, არამედ მათი განკაცება და რიგიან მოქალაქედ გახდენაო. ესეთივე ცნობა და სიტყვები არამც თუ მარტოდ ქართველ ქრისტიანებს უთქვამსთ, არამედ თვით ზოგიერთ შეგნებულ ქართველ მაჰმადიანებსაც.

ამ ჭეშმარიტ ისტორიულად განვითარების დიდი მოტრფიალე იყო ისმაილ კაიკაციშვილი და რეჯებ ნიჟარაძე. ორივე ქობულეთელნი, ამათ სწავლა თფილისის გემნაზიაში დაამთავრეს, მერე ოდესის უნივერსიტეტშიც სწავლობდნენ. რეჯებ ნიჟარაძემ სწავლა დაამთავრა და სამწუხაროდ ისმაილი კი ოდესაში გარდაიცვალა. ამათს ოჯახებში მიცხოვრია მე, გვქონია ამაზენდ საუბარი და უნდა მოგახსენოთ, რომ მე ფიქრით გულდაწყვეტილი ხშირად გაუმხნევებივარ და იმედი მოუციანთ მასზედ, რომ თქვენ ფიქრი ნუ გაქვსთო. ქართველ მაჰმადიანები მალე გამოვლენ ამ სიბნელიდამა და იმასაც შეიგნებენ მალეო, რომ ქართველ საზოგადოებას მათი გაქრისტიანება კი არ უნდათ, არამედ მათი თვალების გახილება, სწავლა-განათლება, ვაჭრობა, ხელოვნობა და მოქალაქურ ცხოვრებაში გამოსვლაო. თვით ამ პირებსაც ხშირად ჰქონიათ საუბარი თანამემამულეებში და იგინი ურწმუნებიათ მასზედ, რომ ქართველებს თქვენი გაქრისტიანება სულაც არა სურთ, ამის ფიქრი მათში არავისა აქვსო. ასეთ საუბრის დროს ხშირად გამოჩენილან მოკამათენიც, ნამეტურ ხოჯიები, ასეთ ხოჯიები იყვნენ ისეთნიც კი, რომელნიც ბათუმის ქართველების სკოლაში, ქართველ მაჰმადიანთ ბავშვებს სამლო სჯულს ასწავლიდნენ, ამისთვის იგინი ჯამაგირსაც იღებდნენ, თვით ასეთნიც კი იტყოდნენ ხოლმე ასე:

— მაშ ჩვენი სჯულიდამ გასვლა, გაქართველება და გავიარება თუ არ უნდათ, ჩვენ ბალანებს რაიზე ასწავლიან თავიანთებურ ქითაბს, თუ ჩვენი გაქართველება არ სურთ, მაშ მღვდელმა რათ გვითხრა, რომ თქვენ ქართველები ხართო. მღვდელს გარდა აი ამა და ამ კაცმაც გვითხრა, რომ თქვენ წინედ ქართველები იყავით, ეხლა გაქართველდითო.

ვიტყვით ამაზედ, რომ ღიახ, ესეც მართალია, თვით მეც მინახავს ასეთ ქართველნი რომელთაც მათვის უთქვამთ ასე:

— თქვენ წინედ ქრისტიანები, ქართველები იყავით და მერე რათ გაათათრდით, რატომ ეხლა აღარ ქრისტიანდებით?

ასეთ პირნი ხშირად გამიჩერებია და მისთვის ამიხსნია საქმის გარემოება და მერე იგიც გაჩუმებულა. ღიახ, ასეთ პირნი როგორც ჩვენში ისევე მაჰმადიან ქართველებშიაც არიან, რა გაეწყობა, ყოველივე ეს მოდის ჩვენის ისტორიის შეუფერებლობით და უსწავლელობით, უსწავლელები განა მართოდ ქართველ მაჰმადიანებში არიან, არამედ ჩვენშიაც უფრო ბევრნი გახლავან. ჩვენში უფრო უხვად მოიძებნებიან ასეთ განუვითარებელნი და ამიტომ ამათი სიტყვები ქართველ მაჰმადიანებსაც არ უნდა ეწყინოთ, თითო-ოროლა კაცის სიტყვა და ცნობა მთელი ქართველი ერის შეგნებულ საზოგადოების გულის წადილად არ უნდა მიიღონ. დასასრულ გავახსენებ: კვალად ქართველ მაჰმადიანებს გულის სიწმინდით და სისწორით, რომ მათ გაქრისტიანების ცნობა თვით ქართველ სამღვდელთაგანაც კი არა აქვსთ მიზნათ გამხდარი, ვინც უფრო უნდა მისდევდეს ქართველთ მაჰმადიანთ გაქრისტიანების საქმეს. თვით ესენიც არ მისდევენ ამას, თვით ესენიც არ ელტვიან მათ გაქრისტიანებას და აბა მაშ სხებზედ რაღა უნდა სთქვან მათ, არაფერი.

დღეს ჩვენს სამშობლო ქვეყნის ასპარეზზედ პატიოსანი კაცი გახლავსთ საჭირო და არა რომელიმეს სარწმუნოებრივი მხარენი. რამდენი მაჰმადიანი გახლავსთ პატიოსანი კაცი, რამდენი მაჰმადიანი გახლავსთ ავი თვისების. რამდენი ქართველ ქრისტიანი გახლავსთ კაი კაცი, რამდენი ამათში ავიც მოიპოვება. აბა ახლა ჩვენა ვსთქვათ, ნუ თუ კაი ქართველ მაჰმადიანი კაი ქრისტიან ქართველის მეგობრობას და ამხანაგობას არ ინდომებს და ავ კაც მაჰმადიანთან წავა. ნუ თუ კაი ქრისტიან ქართველი სამეგობროდ და სამეზობლოდ კაი ქართველ მაჰმადიანთან არ წავა და იგი ავ ქრისტიან ქართველს

მიმართავს. აბა ეს როგორ შეიძლება, ეს სულ არ მოხდება, თუ კაცი სულ მტერი არ არის და ბეცი.

აქ საქმე კაი კაცობა, მაღალი ზნეობა და მამულის შეი-
ლობა არის სახეში საქონებელი და არა სჯული, თქვენ
ოღონდ პატიოსანი ქვეყნის მარგე, ხალხის მომხრე, თავის ქვე-
ყნის ისტორიის მცოდნე იყავით, სამშობლო ქვეყნის მოტრ-
ფიალე, ისტორიის, სამშობლო მწიგნობრობის და სჯულით,
რომელიც თქვენს გულსა და სულს ენატრებოდეს, იმ სჯუ-
ლის ბრძანდებოდეთ, ამას თქვენ არავინ დაგიშლისთ. ეს ყვე-
ლა გონიერის ქართველ ქრისტიანისათვის ერთი გახლავსთ და
ასევე ერთი უნდა იყოს ქართველ მაჰმადიანთათვისაც. ხოლო
იგინი ვალდებულნი არიან რომ თავიანთ ძმა ქრისტიან ქარ-
თველების განძრახვა და გულს ნადები ჰაზრები ჭეშმარიტებათ
იციოდნენ და მასზედ რამე ეჭვები არ აქვდესთ. ამის შეგნება
და ცოდნა ჩვენ ორივეს ძმათა ვალდებულებას შეადგენს.

ჩვენ ესეთი ცნობებიც მოგვისმენია ქართველ მაჰმადიან-
თაგან, ესე უსაუბრნიათ ხშირად ბევრს ალაგას.

ჩვენი ესა და ეს თათარ კაცს თქვენებმა ფული მისცეს,
მერე ლამაზი ქალიც უშოვნეს და გააქრისტიანეს. ასეთების
თქვენში, ანუ გურიაში ბარე სამი (ბევრი) გახლავსთ, ეს ჩვენ
ძალიან გვწყინს, ამის შესახებ სხვა ცნობებიც მრავლად უამ-
ბნიათ.

ცხადი საქმე გახლავსთ, რომ სჯულის გამოცვლა ფული-
სა და ქალის გულისათვის არ არის კარგი. მაგრამ აქ ვიტ-
ყვით, იმასაც, რომ ამ საქმეებშიაც არა მგონია რომ ქართველ
ქრისტიანებმა ისურვონ მაჰმადიან ქართველის გაქრისტიანება
და მასთან ლაშჩ ქალის და ფულის მიცემაც ამისთვის. თუ კი
ქალი კაია და ფულიც აქვს, მაშინ მას ასე შორს წა-
სვლა რაღა საჭირო გახლავსთ თვით ქრისტიან ქართვე-
ლებში იპოვნიან ასეთს საქმოს, მაშინ ესეთი საქმენიც მათ
სულაც არ დასჭირდებათ ეს მოგონებული გახლავსთ თვით
მაჰმადიან ქართველებისაგან. აი რათა:

ქართველ მაჰმადიანთ ვაჟებს ქართველ ქრისტიანთ ქალე-

ბი ძრიელ მოსწონთ, ხშირად მათში მისვლა-მოსვლა და მეგობრობაც აქვსთ. მათში ხშირად სიყვარულიც იმართება. მერე ცოლქრომობაც ხდება, მაგრამ მთავრობის ძალით ქალს გათათრების ნება არა აქვს, ამიტომ სიყვარულით გატაცებული ქართველი მაჰმადიანი ქრისტიანდება მხოლოდ მიტომ რომ თავის შეყვარებული ქალი შეირთოს. ამან თვისი საქციელი რომ თანამერჯულეთა წინაშე დაფაროს, მაშინ იგი ამბობს, რომ ვითომც მას ქართველ ქრისტიანებმა გაქრისტიანებისათვის ფულიც მისცეს, ეს ტყუილი გახლავსთ, იქმნება ქალის მშობლებმა ზითევი და მასთან ქრთამიც, ხოლო იგი ქალის გათხოვებისათვის და არა გაქრისტიანებისათვის, მაგრამ მაშ რა ქმნას ასეთ პირმა, ვის დააბრალოს თავის საქმე თუ არ სხვასა. ამიტომაც ქართველ მაჰმადიანებმა ასეთ პირთა ლაპარაკსაც საეჭვოთ უნდა შეხედონ და იგი მთელი ქართველი ერის წადილად არ მიიღონ. ეს ასე გახლავსთ და ჩვენც ეს აქ მიტომ მოვიყვანეთ. გვინდა რომ ამის ცნობაც ქართველ მაჰმადიანებში სამახსოვროდ დაშთეს ყოველთვის.

ოლთისის ქართველთა გამამჰადიანება.

ოსმალთ სამცხე-საათაბაგო პირველად 1502 წ. დაიპყრეს ამის შემდეგ იგინი მძლავრად ჰფლობდნენ ამ კუთხეს და ნამეტურ უფრო ისეთ კუთხეებს რაც მათ სახელმწიფოს საზღვრებთან ახლოს იყო. ოლთისელნი ლაპარაკობენ შემდეგს:

ჩვენი გათათრება დაწყობილა მაშინათვე, როცა ოსმალნი შემოვიდნენ ჩვენს ქვეყანაშიო. იტყვიან კიდევ: რაც ჩვენ გავთათრდით, მას შემდეგ ათი თაობა გასულა და სამას წელიწადზე მეტი. ასე იტყვიან ჩვენი ძველები.

ესენი ასე ლაპარაკობენ, ხოლო ისტორიულად კი ამის თქმა არ შეიძლება, რადგანაც ეს ასე არ მომხდარა ოსმალთ სამცხე მართალია პირველად 1502 წ. დაიპყრეს და მის გამგეთ ქაიხოსრო ათაბაგი დანიშნეს, ხოლო ამის შემდეგ, რამ-

დენ გზისმე სამცხელთ ოსმალნი განაძევეს, ქვეყანას თვით მართვადნენ, თავიანთ საქმეებს თვით განაგებდნენ, 1502 წ. შემდეგ საუკუნეზედ მეტი გავიდა და მხოლოდ 1627 წ. იქმნა ფაშა ჯაყელის ისლამთან დაკავშირება, რომლის დროსაც იწყება ქართველთ ისლამის ისტორია. ვინ იცის, შეიძლება ოლთისელებმა საჯარ ფაშაზედ ბევრად წინ მიიღეს ისლამი, მაგრამ ჩვენ კი მისი ისტორიული მასალები არა გვაქვს. ისიც ვიცით, რომ ყველაზედ წინედ ისლამის გავრცელება ახალციხიდან დაიწყეს, ამის დაწყება იწყება 1631 წლებიდან, ოლთის-თორთომისკენაც უეჭველია ამ წლის შემდეგ დაიწყო, ამიტომ ხალხის გარდმოცემა ოლთისის ქვეშარიტებას მოკლებულია.

არტაანის (არდაგანი) ქართველთ ისლამთან დაკავშირება.

ოლთელ და არტაანელნი ამბობენ, რომ არტაანის ქართველებში გათათრება სწორედ იმავე დროს დაწყობილა, როცა იგი ოლთისკენ დაწინაურებულა და გავრცელებულა. ამიტომ მთელმა არტაანმაც ბევრად ადრე მიიღო ისლამიო, ვიდრე შავშელ და აჭარელთაო. ამ გარემოებას დიდათ ხელს უწყობდა ისიც რომ ყარსის (კარი) თემის ქართველებში თათრობა ერთობ მალე გავრცელდა, ვინც ეს არ იწამა, იმას გადასახლება უხდებოდა, ოსმალოს მთავრობა გადასახლებულთ ადგილებზედ ასახლებდა ბერძნებს, სომხებს, ქურთებს და თათრებს.

ამიტომაც მომხდარა, რომ ყარსისა და არტაანისაკენ ქართველთ რიცხვი ძველადვე შემცირდა, ქართული ენა აქ აღრიდგანვე ამიტომ ამოვარდნილა. დღეს ხომ ამ კუთხის მაჰმადიანებში ბერსაც კი აღარ ახსოვს, რომ მათი კუთხე წინედ საქართველო იყო, იგინიც ქართველები იყვნენ. აქეთ ეს თითო-ოროლა მოხუცებულმა თუ იცის, თორემ უმრავლესობას აღარა ახსოვს რა, იგინი ტომობით ქართველობისათვის დაკარგულნი არიან, მათ საქართველოს ამბების აღარაფერი ახ-

სოფთ, არტაანს და ოლთისკენ ისევ და ისევ თამარ მეფის სახელი იციან, სხვა შეფეთა, ან თავიანთ თავის და ნამეტურ გათათრების შესახებაც სულ აღარა ახსოვთრა, თითო-ოროლა იქმნება სადმე მოხუცებულებმა იცოდნენ რამე ცნობები ამაებზედ.

ლაზისტანის გამაჭმადიანება.

ლაზები ამბობენ, რომ ოსმალეთს ჯერეთ მთელი სამცხე-საათაბაგო დაპყრობილი არ ჰქონიაო, მაგრამ ჩვენ უკვე თათრობას ვაღიარებდითო. ამათის ფიქრით, ვითომც ლაზები ისლამს დაკავშირებიან 1500 წლებს, მაგრამ ეს მოგონებულო გახლავსთ. შეიძლება ლაზებში ზოგმა ისლამი მიიღო 1500 წ. შემდეგ როცა მთელი სამცხე-საათაბაგო და მასთან ლაზისტანიც ოსმალთ მოხარკეთ შეიქმნა, მაგრამ ამის ცნობა არა გვაქვს, იქმნება თითო-ოროლა ლაზმა მიიღო ისლამი, ხოლო საერთოდ მათი მიღების ცნობა კი არა სჩანს. ამას მით უფრო ვფიქრობთ, რადგანაც ლაზისტანი XVI საუკუნეში ხშირად იყო იმერთ სამეფოს მოხარკეთ, იმერთ მეფეს გარდა ხშირად გურიელების ფლობაც ევლინებოდათ. ლაზელთა გათათრების ცნობები საქართველოს ისტორიულ წიგნებში 1640 წლიდან იწყება, მალე აქ უკვე მის ისეთი საფუძველი მყარდება, ისეთი ნიადაგი, რამაც ლაზთა გამუსულმანებას დიდათ შეუწყო ხელი, ამიტომ ლაზებმაც არამც თუ ისლამის ლოცვები დაისწავლეს, არამედ მათგან თავისუფლოდ იწყეს გამოსლვა მათს სასულიერო ასპარეზზედ მოღვლები და ხოჯებიც გაჩნდნენ ლაზისტანში სრულიად ქრისტიანობა მოსპობილა 1700 წლებს., მინამდის კი იქაც ყოფილან მის მალიარებელნი. ესეც აქ მითომ მომხდარა, რადგანც ლაზისტანშიაც, როგორც აჭარაში, ზოგი ხეობა გვიან გათათრებულა, ზოგი ადრე. სამწუხაროთ ლაზების გათათრების შესახებ არც ოსმალურს ენაზედ არსებობს რამე ისტორიული წიგნები და არცარა თვით ლაზებმა

იციან რამე ცნობები თავიანთ თავის და ვინაობის შესახებ, მათის ფიქრით იგინი ოსმალთს ტომის მონათესავენი არიან და თათრის სჯულით გაჩენილნი. სხვა რამ ცნობები მათში სულ მოსპობილია. მათი ტომის და ქართველთა ნათესაობის ხსოვნა ისლამის გავლენას მოუხსნია, ნამეტურ ხოჯიებს და მოღლებს.

ზოგმა ლაზმა კი იცის გარდმოცემით, რომ იგინი ქართველების და მეგრელების მონათესავენი არიან. იციან ისიც რომ მათ ენას ქართულსა და მეგრულ ენასთან აქვს ახლო ნათესაობა და ამის მიზეზია ის რომ ლაზი ქართულს ენას ორი თვის განმავლობაში წმინდათ სწავლობს და ოსმალურს კი კარგა ხანს უნდებო. თითქმის ხუთი წელიწადი. ზოგმა ლაზმა ისიც იცის, რომ ადრე იგინი ქრისტიანები ყოფილან და თავიანთ სამთავროც ჰქონიათ, ხოლო ისლამს იგინი დაკავშირებიან მას შეცდევ, რაც ოსმალთ კოსტანტინეპოლი აუღიათ, მერე ტრაპიზონისკენ წამოსულან, ლაზისტანიც დაუმორჩილებიათ, მერე აქედამ მთელ გურჯისტანშიც შესულან. შუაგულ ლაზებშიც კი ასეთი ცნობები მცირედ არის დარჩენილი.

ლაზები ამბობენ ასეც: ჩვენ ძველებისგან ნათქვამია, რომ ყველაზე უწინ ოსმალნი ლაზისტანში შემოვიდნენო. ამიტომაც ყველაზედ წინად ჩვენა ვართ გათათრებული, ამიტომაც ჩვენ პირველი სუფთა თათრები ვართო.

ამათი პირველობა იქიღამაც სჩანს, რომ ოდესაც აქარა და სხვა კუთხეები ისლამს დაუკავშირეს, მაშინ თურმე ამ კუთხეებში და მესხეთ ჯავახეთშიც კი ერთ თავად ლაზისტანიდამ გზავნიდნენ თურმე ხოჯებს, რომელ ხოჯებიც განაგებდნენ ახლად გათათრებულ ქართველთ სასულიერო საქმეებს, მასთან ისლამსაც ავრცელებდნენო. ამიტომაც ამბობენ ლაზები, რომ ჩვენ წინეთა ვართ გათათრებულნიო. ხოლო ისიც კი უნდა ითქვას, რომ ლაზების ისლამთან დაკავშირებასაც ექმნება დიდი, მეტად საინტერესო ისტორია. მაგრამ რა გამოვიდა რომ მის შესახებ არც ოსმალეთში უწერიათ რამე ცნობები ოსმალებს და ქართულ ისტორიაშიც არაფერია მოხსენებული.

აფხაზეთის გათავისუფლება.

ვახუშტი ასე მოგვითხრობს აფხაზეთა გამაჰმადიანების საქმეს 1733 წ. ოსმალნი ჩასულან აფხაზეთში, ალექსანდრე იმერთა მეფის დახმარებით აფხაზეთიც დაუჭერიათ, მის დაპყრობის შემდეგ აფხაზნიც გაუთათრებიათ, ეს მომხდარა 1731—33 წლებს. — „*ოსმალთა შარვაშიძე და აფხაზნი მოაბიეს და ტუგა ჭეგნეს და შარვაშიძე ჭეგნეს იგი მაჰმადიანად და უფუქნი მისთანა მეფენი სრულად. ხოლო რა განხდნენ მდინარეს კადარისასა, ეტყოდა ფაშა შეფეს რათა წარუგეს ჯიქეთს, და მეტე აზოვს*“. შემდეგ ამ მგზავრობის მომხდარა იმერთა და მეგრელთა ერთობა აფხაზებთან, ამათ ყოველთა ოსმალთ აეწინააღმდეგნენ თურმე, აფხაზეთიდან ოსმალნი ისე გამოიკვს, რომ იქ მათი აღარავინ დაშთა და აფხაზები ისევ თავიანთ ძველ ქრისტიანულ სჯულს დაადგნენ, ეს მომხდარა 1733 წ. ამ ისტორიულ ფაქტს ვახუშტი შემდეგის სიტყვებით გადმოგვცემს: — „*ქს. ჩღჯგ ქრ. უკა. ხაღა აფხაზეთა აღაღაგეს ბარგი იმერთა. აწამედ შემდგომად ოსმალთა და მათ შორისცა იქმნა შეფთი, განუგეტნენ აფხაზნი და უწეეს ღმერთ შარვა, კვლას კაცთა და კირთება ოსმალთა: იხილას ფაშამ და უკუ მოიქცა ოღაშსუე. მაშინ დაესხნეს აფხაზნი, მოსრნეს ბანაკი ოსმალთა და ატნეს, რამეთუ ფაშა იფეტოდა ზღვითა და სხვანი მოსრნეს უმეტესნი და მოიშთჳნენ — ზღვასა და მდინარესა შინა, აღაღეს აჯაფენი მათნი დიდ ფრად დაუტევეს მაჰმადიანობა და დაიპყრეს აფხაზეთა თვისივე სჯული*“. მერე ვახუშტი სხვების სიტყვით აფხაზეთა ამ გამარჯვებას ილორის წმ. გიორგის ხატს აწერს ასე: — „*ამაზედ ძღუვასა ამასა იტყოდნენ სასწაულსა წმიდი გიორგის იღვრისასა, რამეთუ ღმერთს ამას ეტყოდა აფხაზეთა გასვლასა და განძლიერებდა მათ ბრძოლად*“.

ეს ისტორიული ცნობა აფხაზეთა ისლამთან დაკავშირების ხანად 1730 წლებს უჩვენებს, ხოლო იმასაც გვაუწყებს, რომ ვითომც აფხაზეთა იმავე წელს ოსმალნი გამოაძევეს აფხაზეთიდან და ისლამიც უარ ჰყვეს, ისევ თავიანთი ძველი სჯული იწამესო. შეიძლება ეს ასე მოხდა მაშინ, ხოლო ისიც კი უნ-

და ვსთქვათ, რომ აფხაზეთში ისლამის ცხადათ გავრცელების დასაწყისი ამ დროდამ იწყება. რაც შეეხება აფხაზეთა ჩვეულებას სჯულიდამ სჯულზედ გადასვლ-გადმოსვლას, სამწუხაროდ მათ ჩვეულებათ გადაექცათ და ვინც კი დაეპატრონებოდნენ მათ და მეგობრობას გაუწყვედა, იგინიც მაშინათვე მის სჯულსაც იწამებდნენ ხოლმე. ეს დღესაც ასეა აფხაზეთში, მათში დაყვავებით ზოგმა ისლამი უარი-ჰყო და სხვა სჯული მიიღო, ზოგ ქრისტიან აფხაზებმა დაყვავებით მამაპაპეული საეკლესიო ქართული ენა უარ-ჰყვეს, მის მაგიერ სლავიანური მიიღეს. ყო-შემთხვევაში აფხაზეთის ერში ისლამის ვრცელების დასაწყისად ჩვენ მიღებული გვაქვს 1730 წლები. ეს სწორედ ასე არის ისტორიულადაც.

ოსების გამაჭმადიანება.

ოსებზედ ოსმალთა და ისლამის გავლენა თითქმის XV საუკ. იწყება. ბიზანტიის დამხობის შემდეგ, რაკი ოსმალნი საქართველოს შავის ზღვის ნაპირებიდამ ხშირად ესტუმრებოდნენ, ამიტომაც იგინი აფხაზეთის გზით ოსეთშიაც ხშირად გადადიოდნენ. ამ გარემოებას ხელს უწყობდა ის პირობებიც, ოსმალთა იმძლავრეს და დღისტენი, ანუ შირვანელი არაბთა გავლენით IX საუკ. მთლად დაუკავშირეს ისლამს. ლეკებს ოსების ცნობაც კარგად აქენდათ, მასთან მეზობლური განწყობილებაც და მისვლა-მოსვლაც, ოსეთში ერთის მხრით შირვანელი შედიოდნენ ადვილად და მათს მოღობსა და ხოჯებს შეჰქონდათ თვისი ისლამის სწავლა და მეორეს მხრით აფხაზეთიდამ გადადიოდნენ ოსმალთს ხოჯიები და მოლიები და ავრცელებდნენ ისლამს. მაგრამ ვერც შირვანელი და ვერც ოსმალთა ხოჯიები და მოლიები ოსებზედ ვერაფერ გავლენას ვერ ახდენდნენ. მათი ცდუ კარგა ხნის განმავლობაში უნაყოფო იყო. ოსებს ვერ უკავშირებდნენ ისლამს. ხოლო როცა სამცხე-საათაბაგოში და ლაზისტანში აყვავდა ისლამი მის შემდეგ აქაც აღორძინდა ისლამი.

ლაზისტანის დამორჩილებას მოჰყვა ისლამის აყვავების დასაწყისი საქართველოში, ეს ხანა გახლავთ XVII საუკ. ნახევარი. ამის მერე ოსმალთა ძლიერება აფხაზეთზედაც ძრავლდება, ოსმალნი ეპატრონებიან აფხაზეთს, მაგრამ ვერას აწყობენ. გათათრებული ლაზების საშუალებით ვერც აფხაზეთს და სამეგრელოს იჭერენ, მათში ვერც ისლამს ავრცელებდნენ. ოსმალეთმა მხოლოდ XVIII საუკ. დამდეგ მოახერხა, იმძლავრეს და რამდენ გზისმე აფხაზეთიც დაიმორჩილეს, იმავე დროს, ანუ 1730 წლებს ისლამსაც დაუწყეს მათში ვრცელება. აფხაზეთ გარდა ფოთიც ამავე დროს აიღეს, ხოლო მეგრელებში კი ისლამი ვერ შეიტანეს, თუმც ამის გავრცელებას ლაზები დიდათ სცდილობდნენ, ნამეტურ ლაზურის ენის საშუალებით. აფხაზეთში ოსმალეთის გადალუანებას მოჰყვა სხვა კუთხეების დამორჩილებაც. სხვათა შორის პირველ გზა და ხიდათ აფხაზეთიდან მათ ოსეთი დაინახეს, ამიტომაც იწყეს აფხაზეთიდან ოსეთისაკენ მგზავრობა მერე იქიდან შირვანელებთან შეერთება.

აფხაზეთის დაკავშირებამ ოსმალეთის ძალა დაუკავშირა ოსეთის გზით დაღისტანსაც. აფხაზეთში ისლამის გავრცელებას მიეცა ისეთი გზა და ხიდი, რამაც დიდი სამქადაგებლო, ანუ სამისიონარულს მიმდინარეობა მისცა ისლამს მთელს კავკასიის მთიელთ შორის. აქ გაიბა სარწმუნოებრივი ქსელი. დაღისტნელნი ოსეთის გზით თავისუფლად გადადიოდნენ აფხაზეთში და მერე აქედან ოსმალეთშიაც თავიანთ თანამერჯულენი ადვილად მიემგზავრებოდნენ, თორემ ლეკებს ქართლ-კახეთზედ მგზავრობა დაშლილი აქვდათ. დაღისტნელთა თავისუფლად მგზავრობა ოსეთზედ იწყება 1720 წლებიდან, ამავე დროდამ, ოსმალთა მთავრობის დახმარებით ოსეთშიაც იწყება ისლამის ვრცელების დასაწყისი და 25 წლის განმავლობაში საქმე ისეთ წარმატებას ეძლევა, რომ 1760 წლებს ოსთაგან უკვე ისლამთან დაკავშირებულთ რიცხვი ერთობ დიდია, საქმე ისეთ წარმატებას იღებს, რომ 1770 წლებს, ოსეთში უკვე ოსთაგან

ისლამის მაღიარებელთათვის თვით ოსების ხოჯიები და მოლიებიც უკვე გამოსჩნდნენ. ამათ გარემოებას დიდათ ხელს უწყობდა შირვანის სასულიერო წოდება; თითქმის სულ მათის ცდით და არაბულის ენის ლოცვების და „ყურანის“ სწავლით იზრდებოდნენ ოსთა ხოჯიები და მოლიები.

ასე რომ ოსებში ისლამის გარცელების დასაწყისი იწყება 1720 წლიდან. შეიძლება ამაზედ წინედაც იყვნენ მათში ისლამის მაღიარებელნი, დალისტნელთა ხოჯიების დახმარებით და მეზობლობით, რადგანაც მაშინ ლეკებმა ოსური ენაც იცოდნენ, როგორც თავიანთ მეზობელ ერის ენა, ხოლო ასეთ ოსთა მაღიარებელთა რიცხვი ერთობ მცირე უნდა ყოფილიყოს. 1730—40 წლებში კი ოსეთში სწრაფად იქმნა ისლამის გავრცელება დაწყობილი. საქმე იქამდის მივიდა რომ 1770 წლებში უკვე რუსეთშიაც კი შეიტყეს რომ ოსებში მალე იფინება ისლამიო. ამ გარემოებას მათაც მიაქციეს ყურადღება. 1770 წლებს უკვე დაარსდა რუსეთის მთავრობის დახმარებით მოზდოკსა და ყიზლარს ოსების კომისია, რომელ კომისიასაც საგნად ქრისტიანობა აქვდა მიღებული და ოსების პატრონობა. ამის შემდეგ კი მართლაც ოსებში ისლამის ვრცელება შეჩერდა, როგორც სჩანს 1781 წლის შემდეგ ოსთა ისლამთან დაკავშირება მოისპო. ვინც კი იმ დრომდე ოსნი ისლამს აღიარებდნენ, მათვის კი შირვანელთა ხოჯიების წყალობით მრავლად გაჩნდნენ თვით ოსებთაგან ხოჯიები, მოლიები, ხაფიზნიც, მასთან მათ აფხაზეთის გზით შექაშიაც იწყეს მგზავრობა. ამით მათში ჰაჯებიც გაჩნდნენ, მასვე მოჰყვა ოსებში ისლამის მტკიცე საძირკველის არსებობა და მაღიარებლობა, რომელთა რიცხვმა ჩვენს დრომდისაც მოაღწია მრავლად. ზოგნი ამათგანი ოსმალშიც გადასახლდნენ 1860 წლებს, დღეს ოსმალეთშიაც სცხოვრებენ მუსულმან ოსები. მრავლად, იქ ესენი ოსურ ენას ჰკარგავენ.

რადგანაც ოსები ჩვენი მოძმე მეზობელი ერია, ამიტომ მოვიყვანეთ ეს მოკლე ცნობა მის შესახებ, თუ მათი ისლამთან დაკავშირების დასაწყისი როდის იწყება. ეს დასაწყისი,

ანუ ოსთაგან ისლამის სჯულის გაცნობის ხანად XVIII საუკ. დამდეგი ითვლება. დალისტნელთ ხოჯიების და მოლიების დახმარებით, თუმცა მათ ოსეთში ისლამის ვრცელება მიტომ უფრო უძნელდებოდათ, რადგანაც ოსეთამდის მათ გზებში სხვა მთის ერთი ჰყვანდათ გასაუღელნი, როგორც ინგუშები, ქისტები და ჩერქეზები, ამიტომაც მათ ამ მთის ერთი უფრო ადრე განავრცელეს ისლამი, ვიდრე ოსებში, ინგუშებს, ქისტებსა და ჩერქეზებში ისლამის ვრცელების დასაწყისი XIV საუკ. ნახევრიდამ იწყება. ამ დროს მათში არაბული ანბანის ხმარებაც შემოდის.

ისლამი საინგილოში.

შაჰ თამაზმა აიკლო კახეთი, ასევე შაჰ ისმაილმა, შაჰ აბაზმა და სხვებმაც. ამათი მახვილი პირველად ყოველთვის კახეთს ხვდებოდა. მთელი კახეთი ამათგან შეწუხებული იყო. ამიტომ კახელებს სძულდათ სპარსნი, სძულდათ მათი სჯულიც. აგრძნებოდათ სპარსთაგან კახელთა აყრა, სპარსეთში გადასახლება და ამის ჯავრით ღლარ იცოდნენ რა ექმნათ. XVII საუკ. დამდეგიდამ, შაჰაბაზმა საქართველოს ისეთი მესი დაარტყა, რამაც იგი წელში გაწყვიტა. კახელთა ეს გაწყვეტა იყო იმის მიზეზები რომ შიგნით და გარე კახელთ კიდევ რამე ძალა აქვდათ თვისის ცხოვრების და ვინც განაპირა ადგილებში სცხოვრებდნენ, მაგალითებრ დალისტანის სამზღვრებზედ, ანუ საინგილო-ვართაშენ-უდისკენ, ესენი კი ძრიელ შეწუხებულნი გახლდნენ.

მეზობლობით ამათზე ერთობ დიდი გავლენა აქვდათ შირვანელ ლეკებს, მათში მისვლა-მოსვლა, მეზობლობა და ხშირად მეგობრობა და სალაშიც. ამ გარემოებამ ქართველები ლეკებს ისე დაუახლოვა, რომ XVII საუკ. დამდეგიდამ, შირვანელთა მოლიებისა და ხოჯიების საშუალები და ქადაგებით ინგილოებმა და უდელეებმა იწყეს სუნის ისლამის მიღება და

მით თვისი ცხოვრების უზრუნველ ყოფნა სპარსთა ყეინებისაგან, რადგანაც სპარსნი სუნის სარწმუნოების მექონთ არ აოხრებდნენ და ქართველნი კიდევ, რომელნიც კახეთის განაპირა ადგილებში სცხოვრებდნენ და სპარსთა შიში აქვდათ მუდამ აკლებისაგან, იგინი ამით დაცულ იქმნებოდნენ. ამ გარემოებამ ხელი შეუწყო ისლამის გავრცელებას საინგილოს და ვართაშენის ქართველებსა და უღებში.

ისიც კი უნდა ვიცოდეთ, რომ საინგილოში, ქართველთა შორის ზოგი ლეკთა დახმარებით არის გათათრებული, ზოგი შესყიდვით, ზოგი სპარსთა აოხრების შიშით, ზოგნი ტყვეობილად დახსნილნიც და ზოგნიც სხვა გვარ. ყველა მათში, ანუ საინგილოს ქართველებში ისლამის გავრცელების დასაწყისად XVII საუკ. ითვლება, ანუ მას შემდეგ, რაც შაჰაბაზმა კახეთი აიკლრა და 120 ათასი ქართველნიც სპარსეთში გადაასახლა. ყველა კახელს სასტიკად ეშინოდა გადასახლების. ამიტომაც აქაური ქართველნი ადვილად უერთდებოდნენ სუნის ისლამს და მით ჯავრს ყრილობდნენ სპარსელებისასაც. ეს ცხადი ჭეშმარიტება და ნამდვილი, ისიც კი უნდა ითქვას, რომ საინგილოში და ვართაშენში ისლამ მიღებულ ზოგს ქართველთა სადღეისოდ ქართული ენა დავიწყებიათ. ეს მომხდარა მათის ხოჯების და მოღლების ქადაგებით, რომელთაც შიში ჰქონიათ ქართული ენის, მრევლს ეუბნებოდნენ თურმე, რომ ქართულად ნუ ლაპარაკობთ, თორემ ბოლოს ძალას დაგატანენ და გაქართველდებითო, ამ გარემოებას დაუვიწყებია მათთვის ქართული ენა, ზოგი ინგილოები კი ლეკურ ქართულ შერეული ენით ლაპარაკობენ, ამ ენას თურმე თავის კილოკავრც აქვს მიღებული. ამათ შესახებ საფუძვლიანი შრომა აქვსთ მლ. დიმიტრი ჯანაშვილს და მოსე ჯანაშვილს. ნახეთ ამაზედ მოსე ჯანაშვილის წიგნი „საინგილოს ყოველივე მხრივი აღწერა“ გაცემბა 1913 წ. თფ.

ჩერქეზების, ქისტების და ინგუშების კათოთრება.

ოსებმა ქრისტიანობა მიიღეს IV საუკ. მის მერე ისე წილკნელის ცდით, პიროს ბრეთელის და სხვათა სირიიდამ შემოსულ ქართველ მამათა საშუალებით მთელმა ოსის ერმა აღიარა ქრისტიანობა, როგორც კავკასიის მთების აქეთა მხრის მცხოვრებ ოსებმა, ისევე იქითა მხრის ოსებმაც. ამათთანავე ერთად სხვა ტომის ერნიც აღიარებდნენ ქრისტიანობას, მაგალითებრ ინგუშები, ჩერქეზები და ქისტებიც. ყველა ესენიც ქრისტიანები იყვნენ. ქართლის მოქცევის ისტორიაში მოხსენებული მთიელნი ამ ხალხს შეეხება.

მონგოლების შემოსევის და განდევნის შემდეგ, ქართველებს დიდი ძალა მოაკლდათ ამ მთის ერთა მფარველობის. ამ გარემოების წინ აღუდგა ისლამიც და მუსულმანთა ძლიერება. XIII საუკ. დალისტანში ისლამი უკვე გავრცელებული იყო, ამ დროს ჩერქეზები, ქისტები და ინგუშებს სჯულის მეთაურ კაცების სულ აღარ ჰყვანდნენ, მათში ქრისტიანული აღარა იყო რა. ამ გარემოებას შირვანელმა ხოჯიებმა ყურადღება მიჰაქციეს, ამათ დაიწყეს ხსენებულ კუთხის ხალხში მგზავრობა და ისლამის ვრცელება. ასე რომ XIV საუკუნის ნახევრამდე მთელმა ინგუშებმა, ქისტებმა და ერთმე ნაწილმა ჩერქეზები-სამაც ისლამი აღიარა. ოსებს კი ისლამი მალე ვერ მიაღებინეს. ჩვენ არ ვიცით, თუ ამ დრომდე, ხსენებულ მთის ერში რა ანბანი იხმარებოდა, ის კი ვიცით ისტორიით, რომ ოსებში კი ძველადგანვე ქართული ანბანი იყო მიღებული.

ისლამის გავრცელებას დალისტანის ხოჯიებმა კაი გზა მისცეს ხსენებულ გამაჰმადიანებულ მთის ერში, ამის აღორძინებას მოჰყვა მათში არაბული ანბანის შეტანის დასაწყისიც. ხსენებულ მთის ერში XV საუკ. უკვე არაბული ანბანი საერთოდ იყო მოფენილი. ამ ხალხიდან მაშინ უკვე ისლამის მაღიარებელ და მქადაგებელ სასულიერო წოდებაც არსებობდა, რასაც დიდათ ხელს უწყობდა და ამზადებდა შირვანის მუსულმანთ სასულიერო წოდება. შირვანის ისლამის სასულიერ-

რო წოდებას დიდი შრომა და ამაგი მიუძღვისთ ისლამის გავრცელების წინაშე, ხსენებულ ერში.

ინგუშებში ისლამის შეტანის დასაწყისი იწყება XIV საუკუნახევრიდამ, მთელმა ინგუშობამ მიიღო მაშინათვე ეს სარწმუნოება.

ქისტების მთელმა ნაწილმაც ამავე დროს, ანუ XIV საუკუნახევარს იწამა ისლამი, ინგუშებთან ერთად ჩერქეზების დიდმა ნაწილმაც ამავე დროს მიიღო ისლამი მათში, ცოტა დარჩა ქრისტიანობით.

ლეკების დაკავშირება ისლამთან.

დაღესტანზედ კახეთი და ქიზიყი ახლოა. წმ. ნინოც ხომ ბოდბის ხევში სცხოვრებდა, სადაც დღეს წმ. ნინოს ქაღების მონასტერიც არის. ქრისტეს სწავლა კახეთში აქედამ მოევლინა. მერე აქედამ საინგილოს გზით დაღესტანშიაც გადავიდა, მაშინ შირვანელნი მხეზედ ლოცულობდნენ, მათში ზოგიერთ ალაგას ქრისტე იწამეს. მის შემდეგ შირვანში ქრისტიანობა გავრცელდა VI საუკუნეში, სირიიდან საქართველოში შემოსულ ნასწავლ ქართველთ მამათა საშუალებით შირვანში მთლად მოიფინა ქრისტიანობა, მაშინ აქ აღშენდნენ სხვა და სხვა ვრცელი ტაძრებიც, მის შემდეგ საუკუნოებში შირვანის ქრისტიანობის საქმეებს ქართველთ მღვდელ-მთავრებო განაგებდნენ.

ქრისტიანობასთან ერთად ლეკებში ქართული ანბანიც იყო გავრცელებული. ჯ, ყ და ზოგიც სხვა ასეთ ასონი ქართულ ანბანში სულ ამათის ხმით არის შეტანილ-მონარუქუსულნი. მაშინდელ ქრისტიანთა ნაშთების დანაშთენი ისტორიკოს პ. იოსელიანსაც უნახავს დაღესტანში თავის მოგაურობის დროს. ნახეთ ამაზედ მისი რუსული წიგნი „მოგზაურობა დაღესტანში“, 1871 წ. თფ. (пут. зап. по Даг. 1871 г.г.). ასე რომ ჩვენცა და ლეკებმაც უნდა იცოდნენ

ის გარემოება, რომ იგინი პირველად აღიარებდნენ ქრისტიანობას, ამის მფარველად, ქართველებს მათში თვისი მქადაგებლებიც ჰყვანდნენ დანიშნულნი, რომელთაც ლეკური ენაც იცოდნენ და ესენი ლეკთა შვილებს ქართულ ანბანსაც ასწავლიდნენ. ასე იყო მათი საქმე. ქართული ანბანი ძველად იყო ლეკურიც, ოსურიც, აფხაზურიც და ქართულიც.

არაბების ფლობამ საქართველოზედ და შირვანზედ იქონია მეტად დიდი გავლენა. ქართველთ მოაკლდათ ძალა არამც თუ დალისტნელთ მოვლა-მფარველობის, არამედ თვით თავიანთი ქვეყნის სასულიერო საქმეთა მართვაც უჭირდებოდათ. ამიტომ დალისტნელთ დაეპატრონენ არაბნი, მათმა სასულიერო წოდებამ იწყო ისლამის ქადაგება და სულ მოკლე დროის განმავლობაში მთელს შირვანში ისლამი კარგად განავრცეს. X საუკ. ისლამის საქმე აქ ისე მოეწყო, რომ ლეკთაგან უკვე ისლამის მცოდნე სასულიერო პირნიც გაჩნდნენ. ისლამის ვრცელებასვე მოჰყვა შირვანში ქართული ანბანის მოსპობა და არაბული ანბანის მიღება. XII საუკ. შემდეგ, არაბები საქართველოდამ გაძევებულ იქმნენ. ამ დროს შირვანში ლეკთა შორის, ისლამის საქმე ისე იყო აღორძინებული და გამაგრებული, რომ მას ველარაფერი მახვილი და ძალადობა ველარ შეარყევდა. არის იმის ცნობაც, რომ შირვანში ქართველ მქადაგებლებს ამის წინააღმდეგ ცდა დაუწყვიათ, მაგრამ ამაოდ, მათის ცდიდამ არაფერი გამოსულა. ორი საუკუნის განმავლობის არსებობის შემდეგ, ისლამს იქ უკვე დიდი საძირკველი ჰქონია გამაგრებული. ასეთია ლეკების სარწმუნოებრივი ისტორია, თუმცა ეს დრო მათგან ერთობ შორს არის, მაგრამ ლეკებში დღესაც იციან ზეპირად შემდეგი გარდმოცემა, რომელსაც მოგზაური ხშირად მოისმენს მოხუცებულთაგან.

ადრე, ანუ უწინ, ძველად ჩვენ ქრისტიანები ვყოფილვართ, ჩვენი ანბანიც, თქვენი ანბანი ყოფილა. მერე გავთათრებულვართ, ეხლა ჩვენი ანბანი არაბული არის.

ვიტყვიან იმასაც რომ მუსულმანთა სასულიერო წოდებას შირვანში დიდი შრომა მიუძღვის ისლამის გავრცელებაზედ,

ხოლო რაც შეეხება ისლამის ფანატიზმს და მის სისასტიკეს კი დალისტნელთ შორის ეს ისე არ არის გავრცელებული, მაგალითებზე როგორც თვით ქართველ მაჰმადიანებში. დალისტნელებში ისლამის სწავლამ ვერც ლეკური სიმღერების ხმარება მოსპო და მასთან ლეკთა დედაკაცობას ვერც ლურჯი ჩადრი დახურა, ვერც პირბადე ჩამოაფარა. ბევრი რამ ლეკებისა ძველის ჩვეულებით დარჩა ისლამისაგან ხელ შეუხებელ და უვნებელი დღემდე. ცოტათი დალისტნელებს ოსმალებმა გაველურება დაუწყეს. XVII საუკ. შემდეგიდამ: იგინი ამათ აქეზებდნენ ყოველთვის საქართველოზედ დასაცემად, ასაკლებათ და ტყვეების დასატაცავად. ყველაფერ ამას ისლამის სასარგებლოდ ხსნიდნენ, მაგრამ ეს გარემოება იყო ლეკების უბედურება და მათ მთლად გაველურება-განადირება, რასაც დღეს თვით ლეკებშიც ბევრი კარგად გრძნობენ ამას, ამიტომ სწუხან კიდევ დიდათ, რომ იგინი ასე უკან არიან ჩამორჩენილნი სწავლა განათლების მხრით.

ლეკების, ანუ შირვანელთ სჯულის, თუ სარწმუნოებრივი მხარეების ისტორიას მდიდარი წარსული აქვს, ხოლო ჩვენ ეს მოკლე მიმოხილვაც ვიკმარეთ, რასაც თავის ორგინალურის საკუთარის ცნობებით საკმარისი მნიშვნელობა აქვს და ისტორიული სიდიადე. XVII საუკ. ნახევრამდე, ლეკებში იყო ისეც, რომ ლეკი ისლამს აღიარებდა, თორემ ამის გარეშე მან ერთი არაბული ლოცვაც არ იცოდა ზეპირად, ქალებში ხომ ბევრმა დღესაც არ იცის ზეპირად. საჭირო ლოცვები საერთოდ კი ლეკებში ისლამის ლოცვებში საერთო გავრცელების ხანად XVIII საუკუნე უნდა მივიღოთ, უმეტეს XIX საუკ. როცა მათ მუდმივ ბრძოლა და ომები აქვდათ ჯერეთ ქართველებთან და მერე რუსეთის მხედრობასთან.

სამწუხაროდ ჩვენდა, ლეკების შესახებ ქართულს ისტორიულს მასალებში მცირე რამ ცნობები მაინც არის დატოვებული, თუ ეს ერი როდის აღიარებდა ქრისტიანობას, მის მერე როდის დაუკავშირდა ისლამს ხოლო ესეც ერთობ მოკლედ არის მოხსენებული, ორიოდე სიტყვით. რაც შეეხება

არაბთა და ოსმალთა ისტორიებს იქ ამათ შესახებ, ანუ ისლამის გავრცელებაზედ და თუ მათ როგორ განავრცეს შირვანში ისლამი ამაზედ ერთი სიტყვაც არსად აქვსთ მოხსენებული. სპარსთა ნაწერებშიც ხომ არსად არაფერია მოხსენებული, რადგანაც სპარსნი ლეკებს ემდურებოდნენ ყოველთვის მასზედ, თუ თქვენ სუნის ისლამს რათ შეუერთდითო. ამაზედ მათში ყოველთვის განხეთქილება და მტრობაც არსებობდა, მასთან ომებიც კი უხდებოდათ ხშირად ურთიერთ შორის, სამწუხაროდ ლეკები ოსმალ სპარსთა მემორიეთათვის სრულიად დაკარგულ და მივიწყებულნი არიან, ლეკებს და მთლად დაღისტანს ისევ და ისევ საქართველოს ისტორია იხსენიებს და ზოგ რამ ცნობებსაც იძლევა.

ეს გარემოება ლეკებმაც უნდა იცოდნენ კარგად, მათ ქართული ისტორია უნდა შეისწავლონ იმიტომ კი არა რომ იგი ქართულია, არამედ იმიტომ რომ იგინი მასში თავიანთ შესახებ ბევრ რამ ისტორიულ ცნობებს ნახვენ, თავიანთ თავს და წარსულს აქედამ გაიცნობენ, ლეკებს ქართულ ისტორიის მეტი სხვა წყაროები არა აქვსთ რა.

თორთომის და ლაზისტანის გათათრება

ნამბობი ბათუმის მუფთის.

ჭასან ეფენდი ყლიჭოღლი გვერდძის შიერ.

ოსმალნი რომ გაძალუანებულან, მაშინ ჩვენების საქმე ცუდათ წასულა. აღიბათ ღვთის ბრძანებით. მერე ოსმალნი ჩვენში შემოსულან, მათ აუღიათ ლაზისტანი და თორთომი, აქ გამაგრებულან და თათრობა აქ დაუწევიათ, ამაზედ ბევრი შლილობა ყოფილა, მიტომ თორთომელნი სულ აჭარაში გამოქცეულან. ასევე ყოფილა ლაზისტანშიაც და ლაზებიც თურმე სულ ჩვენში მორბოდნენ, თავს აქ იფარავდნენ და თათრობის წინააღმდეგ ლაპარაკობდნენ. ოსმალთა სჯულის თავი კაცებმა თორთომელთა შორის ზოგიერთ ჩვენთაგანი დაარ-

წმუნეს მასში, რომ თათრობა წმინდა რამ არის, სუფთა, უცოდველი და სასიამოვნო. მღვთისაგან თქმულება არის, რომ თათრობა ჩვენში ისე გაიშლება, ისე აყვავდება, როგორც გაზაფხულის ყვავილები და ვარდებიო. ამიტომ ამის წინააღმდეგ ბრძოლა უბრალო იქნებაო — რადგანაც ყველაფერი აქ მღვთის ბრძანებით მოდის, თუ არ მღვთის ბრძანება, უამისოდ აქ სჯულის საქმე ფეხს ვერ მოიკიდებს, ვერც ოსმალნი იზმენ რამეს, მაგრამ ეს მღვთის ნებით არის, მისი ბრძანებით და ამიტომ ამის წინააღმდეგ ლაპარაკი ცოდვაც არისო. ყველასთვის სასიამოვნო უნდა იყოს, რომ მღვთის ბრძანება შესრულდეს და გურჯისტანი თათარი გახდესო.

ესეთი დარიგება ისლამის თავი კაცებისა თორთომელო და ლაზებმა წმინდათ ირწმუნეს, პატივისცემით მიიღებს და თათრობასაც მალე დაემორჩილნენ, ესეც რასაკვირველია მღვთის ბრძანება იყო. მართლაც მათში თათრობა (ისლამი) ისე წავიდა წინ, ისე გაიშალა მათში, როგორც გაზაფხულზედ ყვავილები გაიშლება და სუნს გამოსცემენ. ისლამს ისეთივე კარგი სუნი აქვნდა, რასაც ყველანი სიამოვნებით ეწაფებოდნენ. იყვნენ ჩვენშიც თითო-ორი ბეობის ხალხნი, რომელთაც ამ ყვავილების სუნის შეკნება არ აქვნდათ. ამიტომ იგინიც თათრობაზე უარს ამბობდნენ. მაგრა აღგნენ, ისე, ეს როგორც შეჭფერის ბერ ხალხს, მერე კი, რაკი თორთომი ნებით გათათრდა ასევე გათათრდა ლაზისტანიც, ამიტომ ყველა ეს გათათრებულნი წინ წავიდნენ როგორც ზენგინობით, ისევე კაცობიან, მათ ღმერთიც ყველაფერს უკეთეს აძლევდა, თათრობაში აღარც ყანები უფუჭდებოდათ, აღარც წვიმა აწუხებდათ, არცა რა სხვა რამ, ცხოვრება უკეთესი მისცა ღმერთმა. ამის ღირსი იგინი ღმერთმა გახადა, რადგანც მათ მალე შეიგნეს დათრობის სიწმინდე.

მერე კი ჩვენებიც გონზე მოსუოან, მღვთის ბრძანება შესრულებულა, თორთომელოთა და ლაზელთა მსგავსად გათათრება მომხდარა, გათათრებულთ ცხოვრებაც თურმე უკეთესდებოდა, ღმერთი მათ მეტს მოსაყვალს აძლევდა რაკი ღმერთის

ბრძანება ასეთი იყო, ამიტომაც ყველა ჩვენგანი, ანუ ჩვენის ძველის ძველები თათრობას სისუფთავით იღებდენ და მის სიკარგესა და სისუფთავეში ეჭვი აღარავის აქვდა.

ჩვენის ძველების სჯულის გამოცვლა და გადაბრუნება მღვთის ბრძანებით მომხდარა და არა ოსმალოს თავის კაცების ძალადობით, მართალია ჩვენში ამასაც ამბობენ, ბერი კაცები, რომ ძალასაც ხმარობდნენ, მაგრამ არა მგონია, თუ არ მღვთის ბრძანება, უამისოთ ასეთი დიდი საქმენი, ვერა ღონის ძიებით ვერ გაკეთდება. თათრობაზედ ბევრს ლაპარაკობენ, მართლაც ბევრი ამბები მომხდარა ჩვენს ძველებში, ამის ამბებიც კარგი იქნება რომ მოგროვდეს, შეიკრიბოს, მაგრამ ისიც უნდა ითქვას, რომ ცუდი არაფერი უნდა იყოს, მიტომ რომ ყოველივე მღვთის ბრძანებით მომხდარა და მასზედ ცუდის თქმა არ იქნება კარგი ოსმალიეთში.

მადლობა ღმერთს, რომ მაინც თქვენში ცუდი არაფერი ხდება ჩვენს თათრობაზედ, ჩვენ ჩვენი ბერი კაცები გვაშინებდნენ რომ რუსებზე გაგაქრისტიანებნო, მაგრამ აგერ მე რუსის სამართალში ვმსახურებ, იქ ბევრი რუსის და ქართველის დიდი კაცები შემოდიან და მე სალამს მაძლევენ, მეც პატივს ვსცემ, მათ ჩემთვის არას დროს არ უთქვამსთ, რომ სჯულიდან გამოდი, თათრობა დააგდეო. ასე ყოფილა თურმე თქვენში, ესეც ღვთის ბრძანებით უნდა იყოს. ამიტომ ძრიელ მოტყუვდნენ ჩვენები რომ თქვენის ხალხის შიშით აქედამ აიყარეს და ოსმალიეთში წავიდნენ. მე არ წავედი და მადლობა ღმერთს, ეხლა მადლობელი ვარ ჩემის თავის და იმ კაცების ვინც ჩვენ გვაფრთხილებდნენ, რომ ნუ წახვალთ, თორემ იქით დაიღუპებითო. თათრობას ჩვენ აქ უფრო უკეთესად ვინახავთ, ვინემც ოსმალები ოსმალიეთში.

ღმერთმა აცხონოს აქარის ძველი მუფთი, ღმერთმა აცოცხლოს ტუმბამ ბეგი, ახმედ ხალვაში და ბევრიც სხვანი, რომელნიც ჩვენ გვეუბნებოდნენ, რომ აქედამ ნუ წახვალთ, თორემ თავს დაიღუპამთო. მართლაც ვინც შეისმინა ეს დარიგება, იგი დაღუპვასაც გადარჩა, დღეს თავის ალაგას, თავის სო-

ფელოში სცხოვრებს და წასულები კი ისევ აქ მორბიან და პურს გვთხოვენ, რომ გვიშველეთ თორემ მშივრები ვიხოცებითო. მე ბევრს ვაძლევ დახმარებას სიმინდით, ფულით, მაგრამ რომელ ერთს მივსცეთ ბატონო.

ესეთი უბედურებაც მღვთის ბრძანებით იყო, რის ნება დაურთველათ ვგონებთ, რომ ასეთი საქმენი ადვილად ვერ მოხდება, ალბათ მისი ბრძანება იყო, რომ ჩვენი ქვეყანა ისე აირია მაშინ.

იყო თუ არა ქართველთ მანქმადიანთ

შეისულ ისლამი?

(ზეპირ ამბებათ შეკრებილი).

ოსმალეთის საქართველო ნახევარ საქართველოს უდრის. ვიდრე ეს კუთხე საქართველოს სამეფოსთან იყო დაკავშირებული, მინამ აქ ირიცხებოდა 13 საეპისკოპოზო კათედრა; რაც აჩენს კარკად იმ გარემოებას, თუ აქ რამოდოლა ქართველობა უნდა ყოფილიყოს. აქ იყო ისეთი რიცხვ მრავალ ეპარქიაც კი, სადაც ხალხის რიცხვი ნახევარ მილიონზედ ავილოდა, ასეთი იყო არტაანის ოლქის ბანის კათედრა, რაც ბანელად იწოდებოდა, რომლის ნაშთს განცვიფრებაში მოჰყავს თვით აწინდელ დროის მნახველიც.

ყველა ეს ადგილები ოსმალეთმა პირველად დაიმორჩილა 1580 წ. ხოლო ამ დროდამ სამცხე საათაბაგოს უფლება და წესები ხელ-შეუხებლათ დარჩა, ე. ი. ათაბაგნი დაშთნენ ისევ ათაბაგათ, ანუ მათი ავტონომია უვნებლად უნდა ყოფილიყოს ოსმალეთის ხელში, ქართველთ მათთვის მარტოდ ხარკი უნდა ეძლიათ. ესეთი პირობები ოსმალთა არ იკმარეს, 1627 წ. მოსპეს ათაბაგობა, ათაბაგნი, ესე იგი მათი ავტონომია და მთელი ეს კუთხე შეკაცხეს ოსმალეთის იმპერიის ნაწილად, ანუ საფაშალიკოთ.

მთელი ოსმალეთის საქართველო, ანუ სამცხე საათაბაგო

გაყვეს ოცდა-ოთხ სანჯაყათ, სანჯაყი მაზრაზედ ცოტა პატარა არის და ოთხ საფაშალიკოთ. ახალციხეში დასვეს ვალი ფაშა, ანუ სამ თულიანი უფროსი ფაშა დანარჩენ ფაშებზედ ამ წესების დამყარებას დიდათ შეუწყო ხელი ათაბაგთა შთამომავალ საფარ ფაშა ჯაყელმა. ეს ხელის შეწყობა საფარ ფაშამ აი როგორ მოახერხა:

საფარ ფაშის დროს, სამცხეს განაგებდა მანუჩარ ათაბაგი 1626 წ. გარდაიცვალა მანუჩარ ათაბაგი (მეორე), ამის შემდეგ ათაბაგობა უნდა მიეღო მანუჩარ მესამეს ძმისწულ მანუჩარ მეორისას. მანუჩარ მეორე სტამბოლში გაიხლათ, სულთანს აუწყა მანუჩარ მეორის გარდაცვალება და მასთან თვისი უფლება გაათაბაგების. სულთანმა ყოველივე შეისმინა, მანუჩარ მესამე დაამტკიცა ათაბაგათ და გამოისტუმრა საქართველოში.

ეს მალე მოვიდა შავი ზღვით საქართველოში, ზღვიდამკლარჯეთზე გამოიარა, ართვინს ახლოს, სოფელს სვეტს, სადაც მისი ბიძაშვილ ბექა ჯავალი სცხოვრებდა, იქ შეუარა ბიძაშვილს და ღამე გაათია თანხლებელებით. იმ ღამეს, ბექა ათაბაგმა საწამლავი შეაპარა საჭმელში, ღამე მანუჩარ მეორე გარდაიცვალა. მეორე დღეს თანხლებელთ ათაბაგ მანუჩარი ახალციხეში წამოასვენეს და დაასაფლავეს, ამათი სამთავრო ტახტი ახალციხეს გახლდათ.

ბექა ათაბაგი კი სტამბოლში გაიხლათ, სულთან გამოეცხადა, აუწყა მანუჩარის სიკვდილი და მასთან ისიც დასძინა, რომ ათაბაგობას თუ მე მიბოძებთ, პირობას დავსდებ, რომ მთელ ჩემს სამფლობელო ქართველებსაც ისლამს დაუკავშირებო. ამზედ სულთანმა თათბირი ქმნა, ბექა ათაბაგს თანხმობა განუცხადეს.

ხოლო ისიც აუწყეს, რომ ათაბაგობა რადგანაც ჩვენებური წესები არ არისო, ამიტომ მის მაგიერ ვალი ფაშობა გვინდა დავაწესოთო, თუ ისურვებ ახალციხის ვალი ფაშობას გიბოძებო. ბექა ათაბაგი თანახმა გახდა. იგი მალე ისლამს დაუკავშირდა, სახელად საფარა უწოდეს და ახალციხის ვალი ფა-

შად დანიშნეს. ამავე წელს ეს საფარ ფაშა სტამბოლიდამ წა-
მოვიდა საქართველოში.

1627 წ. მოვიდა საქართველოში და ახალციხეში ფაშად
იქმნა დადგენილი.

საფარ ფაშამ იმეცადინა და 1635 წ. თავის საბძანებლის
ქართველობას ისლამთან დაკავშირება დაუწყო, მოკლე დრო-
ის განმავლობაში მთელი ამ კუთხის ქართველობა ისლამს და-
უკავშირა ისლამის გავრცელების შემდეგ, ქართველთ შორის
მოისპო თავადობა და განწესდა ბეგობა, მოისპო აზნაურობა
და განწესდა აღიობა, მოისპო მასთან ბატონ-ყმობაც და სხვაც
ბევრი რამ.

საფარ ფაშის იმეცადინეობით, ახალციხეში გახსნილ იქმნა
არაბული სასულიერო სასწავლებელი, სადაც ქართველთ მა-
ჰმადიანთ მოღვწეებს და ხოჯებსაც დაუწყეს გამოზრდა. მოკლე
დროის განმავლობაში, ქართველთ მაჰმადიანთ შორის უკვე
გამოხსნდა სასულიერო წოდების სხეული და სახე, საქმე ისე
მოეწყო, რომ მათში გაჩნდნენ თვით მღვთის მეტყველების
კანდიდატები-ხაფიზნიც.

სასულიერო წოდებასთან დაარსდა მათი გამგეობა, ანუ
მეჯლიში, მასთან მეჯლისის ყადებიც, შემოიღეს ამათ შარია-
თით საქმის გარჩევა ანუ „ყურანის“ წესით გასამართლება,
ქართველთ მაჰმადიანთ რიცხვი XVII საუკუნის ნახევარს, უკ-
ვე მილიონობით გამოხსნდა და არა ასი ათასობით, ამიტომაც
გარემოებას ქართველთ მაჰმადიანთ შორის მოჰყვა ის პირო-
ბებიც, რაც სასულიერო წოდებაც ამათში უნდა ამალღებუ-
ლიყოს, დაწინაურდებოდა, ამის საჭიროებას თვით ოსმალეთის
მთაფრობაც ხედავდა. ამიტომაც მათის ბრძანებით 1660 წლებ-
ში, ქართველ მაჰმადიანთა შორის დადგენილ იქმნა მუფთი,
რაკი დადგენილ იქმნა ერთ კუთხის მუფთი, მას მალე მოჰყვა
მეორე კუთხის მუფთი და მესამე და მეოთხეც. რაკი მუფთის
ხსენება გაჩნდა, ამ გარემოებას შემდეგ მოჰყვა სხვა სასულიე-
რო პირების გაჩენის ნატვრაც. ეს იყო ქართველ გვარის, ანუ
მაჰმადიანთაგან შეიხულ ისლამის დადგენა.

ოსმალეთში შეიხულ ისლამი ისეთი ზირია, როგორც

სომეხთ კათალიკოზი, რომის პაპი და რუსეთის მიტროპოლიტი. ქართველებს ნატვრა მიეცათ რომ უსათუოდ ჩვენ ჩვენი შეიხულ ისლამი უნდა გვყვანდესო. ამ გარემოებას ოსმალეთის სასულიერო წოდება კი ვერ იმშვნევდა. ყოველთვის შეიხულ ისლამათ თათრის, ანუ არაბის ტომის სასულიერ პირს ირჩევდნენ. ნელ-ნელა დრონი მიდიოდნენ და ქართველ მაჰმადიანებიც საკმარისად მრავლდებოდნენ, მთელს ოსმალეთსა და მუსულმანთ ქვეყნებში ქართველები პირველ მუსულმანებათ ცხადდებოდნენ, ისლამის ფანატიზმით ესენი თვით ფანატიკ თათრებს სჭარბობდნენ, ამ გარემოებას იწვევდა თურმე შემდეგი პირობები: ოსმალეთში, ისლამის ოთხი სექტა ყოფილა, ერთი მეორეხედ უარესი და ფანატიკური, ყველაზედ სასტიკი სექტა ოსმალთ ქართველებში გაუვრცელებიათ, რა არის ამით ახალ გათათრებულ სოფლები სასტიკათ მოეგლიჯათ თავიანთ თანა ჩეტომე ქართველ ქრისტიანთათვის და მასთან მათში დიდი მტრობაც დანერგილიყოს.

ეს ასეც მოხდა და მართლაც ქართველ მაჰმადიანებიც აღმოსჩნდნენ ისეთი მცოდნე პირნი, რომელთაც მალე სახელი მოიხვეჭეს ამით და თავი ისახელეს, ასეთმა გარემოებამ მათ მოუპოვა საკმარისი ღირსება მის, რომ მათგანი ვინმე ადვილათ გამხდარიყოს შეიხულ ისლამის თანამდებობის მექონი. ეს უკვე უეჭვოდ მოხდებოდა, რადგანც მთელ ოსმალეთის იმპერიაში, ქართველ მაჰმადიანები იქმნენ ქებულნი, როგორც საზოგადოდ წმიდა მუსულმანები, ამათ მსგავს მუსულმანებს ბევრს თათრებში ვერ ხედავდნენ. ასეთ ღირსებას ქართველ მაჰმადიანები ოსმალთა სხვა და სხვა ომებში ბრძოლითაც უსაბუთებდენ. რადგანაც ქართველნი თავდადებულნი იყვნენ ყოველთვის ოსმალეთის და ისლამის.

მართლაც საინტერესოა ვიცოდეთ, თუ ქართველ მაჰმადიანთ-ნატვრას როგორ უმხერდა ოსმალეთის მთავრობა, მათ ოდესმე დაუნიშნეს ამათ შეიხულ ისლამი, თუ ქართველ მაჰმადიანები აბუჩათ აგდებულები ჰყვანდათ და ამათ შეიხულ ისლამის არსებობას არ აღიარებდნენ, არ ანდობდნენ. სამწუხარ-

როდ ამ გარემოების შესახებ ჩვენ არა ვიცით რა, არც არა თვით ქართველ მაჰმადიანებმა იციან ამის შესახებ. მე ბევრი ვეცადე, რომ შეემეკრიბა რამე ცნობები, მაგრამ ბევრი ვერა შევკრიბე რა რაც შევკრიბე და მოვახერხე იმასაც აქ მოვიყვანო.

ბევრი გამოკითხვის შემდეგ, აჭარის მუფთმა, მოხუცმა ჰასან ეფენდი გვერდაძემ შემდეგი ცნობები გადმომცა: ოსმალნი ქართველ კაცს შეიხულ ისლამის ღირსებას არ აძლევდნენ, ქართველს არ ენდობოდნენ, მიზეზები მის აქენდათ, რომ ქართველნი ახალ გათათრებულნი არიან და იქმნება შეიხულ ისლამმა რამე ბოროტება ჩაიდინოს, თავის ენის ქრისტიან გურჯებს შეემხროსო. ქართველებში კი ოსმალნი საქმით ასეთს არას ხედავდნენ. XIX საუკუნიდამ, ქართველ მაჰმადიანებმა ისეთი მაგალითები უჩვენეს ოსმალეთის მთავრობას, რაისა გამო მათ ჩვენზედ ეჭვები გულიდამ გადიფანტეს, კარგის თვლით დაგვიწყეს ყურება.

1830 წლებს კი, ქართველებში დაინახეს მათ ერთი ღირსეული კაცი, შეიხულ ისლამად, გახლდათ ჭაჯი ჯამან ეფენდი ბეჭიძე—ზეგნელი. ამ კაცმა სწავლა სტამბოლში მიიღო. იგი იყო დიდათ მახვილ გონიერი და მომზადებული ისლამის სწავლაში შესანიშნავად. ყოველივე შეგნებასთან იგი იყო წამოსადეგი ვაჟკაცი და მასთან კარგი ხმის პატრონიც. ამან სტამბოლში ისე გაივრცელა სახელი, რომის ქება კარგად შეიტყო თვით სულთან აზიზმაჯ, ეს ღომათ ეფენდი დაიდგინა თვის მლოცველად და ბოლოს აქედამ მიაღწია მან შეიხულ ისლამის ხარისხს ყოველივე ღირსებასთან მან ქართული ენაც კარგად იცოდა და მთელს ქართველ მუსულმანებში ამ ენით ელაპარაკებოდა არამც თუ მარტოდ ხალხს, არამედ ხოჯიებს და მოღლებსაც.

ძველთაგან გამიგონია, რომ ამ შეიხულ ისლამმა ქართული ენით ლაპარაკი (ქადაგება) ჯამეშიც იცოდაო. ისიც არის თქმული, რომ ვითომც ქართველებში სხვა შეიხულ ისლამებიც ყოფილან ძველ დროიდან და ერთიც არტაანელი ქართველი

მაჰმადიანი ყოფილა, დიდი გავლენის მექონი თვით ოსმალეთის მთავრობის წინაშე, მაგრამ მისი ცნობები ჩვენ არა გვაქვს.

ჭეშმარიტად, რომ ქართველ მაჰმადიანებს არ შეჰფერისთ ასე დავიწყება, ესეც ხომ საქართველოს ისტორია არ არის, ეს ხომ მათი სჯულის თავი კაცთა ამბავია, ამის უცოდინრობა კი არ მიეტევებათ მათ.

ქართველ მაჰმადიანთ შეიხულ ისლამი არტაანელი (არდაგანი)

ხ ე რ ხ ე უ ლ ი ძ ე .

თუმცა ქართველ მაჰმადიანებში ნამდვილ მუსულმანები იყვნენ და ერთგულნი ამის, მაგრამ ოსმალეთის სახელმწიფო და სასულიერო მთავრობას მაინც ეჭვი აქვნდა მათზედ, ვინაიდან ქართველები ახალ მუსულმანებათ ითვლებოდნენ. თუმცა ქართველთ მაჰმადიანთ შვილებმა ისლამის წინაშე კარგნი ზიჯი გამოიჩინეს და ესენი ჩინებულად სწავლობდნენ და მეტად კარგი ნასწავლი ხოჯები და მოლებიც გამოდიოდნენ და მასთან შესანიშნავი მღვთის მეტყველ „ხაფიზნიც“ მაგრამ მაინც მთავრობას ეჭვი აქვნდა და ამიტომ ქართველ მაჰმადიანთ სასულიერო წოდებაში შეიხულ ისლამის თანამდებობას კი არა და მუფთის თანამდებობასაც იშვიათად აძლევდნენ.

ასეთი შიშინობას დასძლია 1780 წლებს ქართველ მაჰმადიანთ სასულიერო წოდების ღირსებამ, ამათ შნომა და ენერგიამ და ამიტომაც ამ დროს, სტამბოლში შეიხულ ისლამათ ამორჩეულ იქმნა ერთხმად ქართველი ხოჯა, არტაანელი (არდაგანი) ხოჯა გვარად ხერხეულიძე. ეს არის პირველი შეიხულ ისლამი ქართველის გვარიდამ. ამ პირის არჩევაში ქართველთ მოლები და ხოჯები არ შემეცდარან, ხერხეულიძე საკმარისად მომზადებული პირი ყოფილა, კარგად მცოდნე არა-

ბულის ენის, სამლოა წერილის „ყურანის“ სწავლის, შაიათის და სხვაც ბევრი რამის მუსულმანობის.

ხერხეულიძეს თავის გამგეობის დროს თავი უსახელებია მთელს სტამბოლში ისე, რომ იგი ცნობილი გამხდარა თვით სულთანის წინაშეც. სულთანის წინაშე ამან თურმე დიდათ ისახელა. ყოველივე ამასთან ხერხეულიძე აღმოჩნდა ნამდვილ, წმინდა მუსულმანად და ამის გარეშე ოსმალეთის მთავრობის კანონებისაც კარგს მცოდნეთ.

ამ პირველი შეიხულ ისლამის არჩევა გახდა მაგალითი და საფუძველი მის, რომ ქართველები არიან ნიჭიერი ხალხი, მათ არავის შიში არა აქვსთ, ამიტომ შეიძლება რომ მათ დაუბრკოლებლივ ვაძლიოთ უმაღლესი ხარისხი სასულიერო წოდებაში. ეს შეხედულება მთავრობის თვალსა და თავში ხერხეულიძეს ენერგიულმა გამგეობამ დაბადა.

შეიხულ ისლამ ხერხეულიძეს არაბულს, ოსმალურს, სპარსულ და ბერძნულს გარდა ქართული ენაც კარგად სცოდნია. ეს პირი ჯამეში თურმე ყოველთვის „ყურანის“ ახსნას ქართულად ლაპარაკობდა, იმ დროს როცა ჯამეში ქართველ მაჰმადიანები იყვნენ მლოცველნი. საზოგადოთ, ამის გამგეობის დროს, ჯამეში ქართული ენა ყოფილა მიღებული, მაშინ ხოჯიები და მოლიები ქართულ ენას ისე უმზერდნენ როგორც არაბულ ენას, მაშინ ყველა ქართველ მაჰმადიანმა იცოდა კარგად რომ მისი დედა ენა იყო ქართული ენა. მაშინ თურმე ვერც ერთი ხოჯა ვერ იტყოდა რომ ქართული ენა გიაურის ენა არისო.

ქართული ენის მფარველობა ხერხეულიძე შეიხულ ისლამა თვით ოსმალოს მთავრობასაც დააკისრა და ისიც აუწყა, რომ ქართული ენის ხმარების „თქვენ შიში ნუ გაქვსთ, ჩვენ წმინდა მუსულმანები ვართ, ისლამს და ოსმალთ არ უღალატებთო. ჩვენი ენა ჩვენ გვესმის, ჩვენთვის იგი არის გასაგები და ამიტომ ჯამეში და მეჯლიში რომ ეს ენა ვიხმაროთ.

ამით თქვენ არაფერი ზარალი არ გექმნებათო, რადგანაც ეს ენა ჩვენი ენა არის და ამ ენით „ყურანიც“ კარგად გვესმისო.

ასეთის დარიგებით ხერხეულიძე შეიხულ ისლამმა მთავრობა დაარწმუნა, რომ ქართული ენის შიში თქვენ ნუ გაქვსთო ამიტომაც ოსმალეთის სასულიერო მთავრობამაც ქართული ენის დევნას თავი გაანება. პირ იქით ხმარების ნება დართო.

ხერხეულიძე შეიხულ ისლამი თავის ქართულ გვარს ატარებდა, თათრულად ოღლით არ სცვლიდა. მასთან დიდი პატივის მცემელი იყო საქართველოსი, ქართველი ერის და მთლათ ქრისტიანების, რითაც იგი დიდს პატივს იმსახურებდა და ყველა ქრისტიანიც დიდად ადიდებდა. ქრისტიანების პატივის ცემა დიდს პატივს და სიყვარულს ავრცელებდა ისლამთანაც.

ეს პირველი შეიხულ ისლამი ქართველ მაჰმადიანების კონსტანტინეპოლს მიიწვალა 1800 წ. იგი აჭარაშიც ხშირად მოდიოდა თურმე და მთელის ზაფხულობით სცხოვრებდა ქედაში, ხან ხულოს, ხან შავშეთს, ერთ ზაფხულს ქობულეთშიც იცხოვრა თავადიშვილების ოჯახშიო. ქართულის ენის კარგად მცოდნე გახლდათ და მასთან საქართველოს მოყვარეც-გარდაცვალება მისს ეკუთვნის 100 წლის წინედ, ესე იგი 1800 წლებს.

შეიხულ ისლამი

აჭარელი ბარათაშვილი.

შეიხულ ისლამ ხერხეულიძის დროს, გამოჩენილი ყოფილა მეორე ქართველი ყადი-ხოჯა ბირათაშვილი აჭარელი ეს პირი სტამბოლში პატარა გაუგზავნიათ, იქ აღზრდილა, ისლამის სწავლაში კარგად განვითარებულა. ქართული ენა და წერა-კითხვაც კი სცოდნია იმ დროს, ჯერეთ კიდევ თითო-ოროლა ქართველ მაჰმადიანებში ქართული ენა არ იყო დავიწყებული და ზოგნი ამ ენის წერა-კითხვასაც სწავლობდნენ კარგად. ეს დროს უწევს XVIII საუკ. ბოლოს.

ბარათაშვილი ყოველივე სამუსულმანო და ისლამის ცოდ-

ნას გარეშე, სხვაფრივაც დიდათ გონიერი კაცი ყოფილა და სიტყვა პასუხიანი, კარგი ხმაც ჰქონია. ეს ბარათაშვილიც სახელ განთქმული პირი ყოფილა და მასთანვე მთელს სტამბოლში დიდათ პატივცემული თვით უმაღლეს მთავრობისაგანაც. ბარათაშვილი შეიხულ ისლამათ დანიშნვა ეკუთვნის 1805 წლებს, ეს რიცხვი მე გამოვიანგარიშე იმ ზეპირ ამბებში მოყვანილ ცნობებიდამ, რასაც მომთხრობნი იტყოდნენ ხოლმე.

სამწუხაროდ, ამ შეიხულ ისლამის შესახებაც ქართველ მაჰმადიანებში სულ არაფერი ცნობები არის დარჩენილი. ამ პირის ცნობა იქმნება მთელს სამუსულმანო საქართველოში ერთმა ქართველ მაჰმადიანმაც აღარ იცის, ეს მათ არც ადრე იცოდნენ, ამ შეიხულ ისლამების ამბები ისევ თუ იცოდნენ ძველად ხოჯიებმა და მოღებმა, ესეც იშვიათად. კანტი კუნტად. ამათი ცნობები იცოდნენ ადრე ბათუმის და აჭარის მუფთებმა ახმედ ეფენდი სამხიახელ ხალიფაშვილმა და აჭარელ ბათუმის მუჟთმა ჰასან ეფენდი ყლიჭოლლი გვერდაძემ.

ესეც შეიხულ ისლამების ამბები ამათ იცოდნენ, რადგანაც იგინი დაინტერესებულნი იყვნენ და მასთან ისიც აქვდათ საიმედოდ, რომ ჩვენ არამც თუ მუფთის თანამდებობა, არამედ შეიხულ ისლამის ღირსნიც ვართ ისეო, როგორც იყვნენ შეიხულ ისლამ ხერხეულიძე და ბარათაშვილიო. ესენი ამ პირებს ქება დიდებით იხსენიებდნენ, კარგად ნასწავლებს და მომხადებულთ. მასთანვე აჭარელთა მოყვარეებს და მფარველთაც. სხვა რამ ცნობები ამ პირებმა შეიხების არა იცოდნენ რა, თუ იტყოდნენ რამეს, იმასაც მხოლოდ კარგს, გონჯს არაფერს.

ჰასან ეფენდი გვერდაძე, აჭარის მუფთი იტყოდა ხოლმე: რომ ჩვენთაგანი სხვა შეიხულ ისლამი იქნებოდა ვინმე, რადგანაც ქართველები ყოველთვის სჯობდნენ სხვა ტომის შეიხებს, მაგრამ სამწუხაროდ ჩვენ ცნობები არა გვაქვსრაო. ხოლო ხერხეულიძე და ბარათაშვილზედ კი ბევრს კაი ამბებს იტყოდნენ ძველი კაცები და ჩვენც მიტომ გვახსოვსო.

შეიხულ ისლამ ბარათაშვილის გარდაცვალება ეკუთვნის 1820 წლებს. მის მერეც შეიხულ ისლამებათ სტამბოლში ქართველები ხშირად ყოფილან, ხოლო ჩვენ მათ შესახებ არაფერი ვიცით, არც ისტორიულად და არც ზეპირ. ამ შეიხულ ისლამების მოქმედებიდამ ოსმალეთის მთავრობამ კარგად შეიტყო, რომ ქართველები კაი მუსულმანები არიან და იგინი ჩვენ არ გვიღალატებენო. ამას უსაბუთებდნენ ყოველთვის ის ქართველ გვარის მუფთნიც.

ქართველთ მაჰმადიანთ მესამე

შეიხულ ისლამი ლეონიძე იმერხეველი.

1828 წლებამდის ყოფილა შესამე შეიხულ ისლამი ქართველთაგანი იმერხეველი ლეონიძე. ამის ცნობები ჩვენ არა ვიცით რა, ამიტომ აქ მარტოდ მის გვარს შევცხებით. იგი იმერხეველი ყოფილა. მეც მიცხოვრია იმერხეველ ლეონიძეებში და იქაც ასე უამბნიათ, რომ ერთი ჩვენი ძველი სტამბოლში გაიზარდა, მერე შეიხულ ისლამი გახდაო. ესეც გონიერი კაცი იყოვო და ქართული ლაპარაკის და წიგნის კარგად მცოდნეო. ამის გარდაცვალება ეკუთვნის 1830 წლებს. ამ ლეონიძის შემდეგ ოსმალოს ხალხში დიდათ განითქვა სახელი გურჯი ლომან ეფენდი ხოჯა ქარცივაძემ. თვით ამ ხოჯასაც სცოდნია ლეონიძეს ამბები, მაგრამ მაშინ არავის რა დაუწერია ამის შესახებ ლეონიძე წმინდა მუსულმანი იყოვო, ისლამის დიდათ მოყვარე, არც თავის ძველების მოგონება სძულდაო. ამათაც დიდს პატივს აძლევდაო.

სამწუხაროდ, ვისგანაც ეს ცნობები შევკრიბე მან არ იცოდა სახელები შეიხულ ისლამებს. ბევრს ვკითხე ამათ შესახებ ცნობები, მაგრამ მცნობი ვერავინ ვნახე, არამც თუ ამათი სახელების არ ცოდნა შევიტყვე რამე, მათ სულაც არ იცოდნენ ის გარემოება, რომ ოდესმე ქართველ შეიხულ ის-

ლაშიც კი ყოფილა. ამათი ამბები მარტოდ სასულიერო წოდებაში, ისიც მუფთმა იცოდა. დღეს ამათ ცნობაც აღარც მუფთს და ხოჯებს ეცოდინებათ.

ისიც კი ვქმენ, რომ არტანუჯის ვკითხე ზერხეულიძე შეიხულ ისლამის ამბავი, ბარათაშვილის აქარაში და ლეონიძის იმერხევში, მაგრამ ვერსად რა ვსცან. ყველა იმას ამბობდა: არა ვიცით რა, აღარ გვახსოვს. თვით მოხუცნიც არას იტყოდნენ: მუფთს ვაუწყე, რომ ხალხში შეიხულ ისლამების შესახებ არავინ რა იცის მეთქი. მან მომიგო: ჩვენი ხალხი ტყის ხალხია, მაგათ რა იციან, ეს ჩვენ ვიცით მხოლოდ, მიტომ რომ ეს იცოდნენ ძველ ხოჯებმა და გამოკითხვა როცა იქნებოდა, ისინი იტყოდნენ ხოლმე ამათ ცნობებს, მიტომ რომ მათ იცოდნენ. ხალხს კი ესენი არ ეცოდინება. არც იციან.

ქართველ გვარის

მ უ ფ თ ი.

ქართველ მაჰმადიანთ სასულიერო წოდება XVIII საუკუნის გასვლამდის შესდგებოდა მარტოდ უბრალოს მოღებისა და ხოჯებისაგან. სხვა რამ უმაღეს ადგილებს ქართველებს არ აძლევდნენ, რადგანაც ქართველები ახალი მუსულმანები არიან და შეიძლება რამე სჯულის ღალატი ქმნანო. ასეთის შიშით იყო ოსმალეთის სასულიერო გამგეობა გარემოცული იმ დროსაც კი, როცა მათ მთავრობას ქართველთაგან მრავლად ჰყვანდნენ სხვა და სხვა გონიერი მხედართ მთავარ ფაშები.

ოსმალეთის სასულიერო მთავრობის შიერ წამლად მოველინა ის გარემოება, რომ XVIII საუკ. ბოლოს ქართველთაგან უკვე გაჩნდა შეიხულ ისლამი. ერთ შეიხულ ისლამს მოჰყვა მეორე და მესამეც. ქართველ შეიხულ ისლამებმა მთავრობას ქართველთა შიში გულს გადაჰყარეს და მის შემდეგ კი

ქართველ ხოჯებს და მოლიებსაც დაუწყეს პატივის თვალით ყურება და თუ სადმე მუფთის ალაგი გაიხსნებოდა, მაშინ მისთვის ქართველებსაც ირჩევდნენ უეჭვოთ.

ამ გვარად, ქართველ გვარის მუფთებს ჩვენ ვხედავთ უკვე XVIII საუკუნიდამ. ამ მუფთებს შორისაც ყოფილან თითო-ოროლა გონიერი პირები, რომელთაც თავიანთ ეროვნების შეგნებაც ჰქონიათ, მოვიყვანთ აქ ამათ ცნობებსაც, რაც ჩემ მიერ შეკრებილ იქმნა 1890 წლიდამ. ყველა ეს ცნობები მოთხრობილია ბათუმის მუფთის ჰასან ეფენდი ყლიჭოლლი გვერდაძესაგან. ზოგიც სხვების, უმეტეს ხოჯების.

კურჯი (ქართველი) ისმაილ მუფთი ხალიფაშიღი ამის დაბადება მიეწერება XVIII საუკ. რიცხვებს, გარდაცვალება 1803 წლებს ისმაილ ხალიფაშიღი სტამბოლში სწავლობდა, იქ იქმნა ხოჯად დადგენილი, იყო კაი ხმის პატრონი და მასთან თვალადი, მთელს სტამბოლში სახელი განითქვა, ბედმა ისე გაუღიმა, რომ იგი ოსმალეთის სულთანმაც გაიკნა, შემდეგ დროს ისმაილი თავის კარის მლოცველად დაადგინა და შვილების აღმზრდელადაც.

ისმაილ ხოჯა იყო მჭერ-მეტყველი არაბულის ენით და ქართულიც კარგად იცოდა, მხოლოდ ქართული წერა-კითხვა არ სცოდნია, სხვაფრივ იგი კაი შეგნებული პირი ყოფილა, ამას კარგად სცოდნია ის გარემოება, რომ იგინი ტომით ქართველები ყოფილან და სჯულით მუსულმანები, რომ მათი დედა ენაც ქართული ენა ყოფილა.

ისმაილ ხოჯა იყო წმინდა მუსულმანი არაბული ენა კარგად იცოდა, ასევე ის გარემოებაც, რომ იმ დროის ქართველ ხოჯებს და მოლებს ყურანის სულ არაფერი ესმოდათ, რადგანაც არაბულ ენას იგინი ვერ სწავლობდნენ კარგად. ამიტომ ისმაილ ხოჯამ „ყურანის“ სწავლა არაბულის ენიდამ ქართულის ენაზედ სთარგმნა, რადგანაც ისმაილ ხოჯამ ქართული წერა-კითხვა არ იცოდა, ამიტომ მთელი თარგმანი არაბულის ასო-ებით დაწერა, სიტყვები კი სულ ქართული იყო.

ეს წიგნი 1820 წ. აჭარის მუფთს გამოუგზავნა და შე-

მოუთვალეს, რომ დღეის შემდეგ აჭარაში ხოჯებმა ამ წიგნი-
ლამ გადასწერონო, და ჯამეში „ყურანის“ შესახებ ისე ილაპა-
რაკონ, როგორც აქ სწერიაო. ბრძანება შეასრულეს და იმ
დღის შემდეგ, ხოჯები ამ ქადაგებიდამ იწერდნენ წიგნებს და
ჯამეში ქართულათ ქადაგებდნენ. ამ წიგნის ქართულათ ქადა-
გება გასტანა 1855 წ. ამ წელს კი მოსპეს და ის წიგნებიც
გააქრეს, რაც კი ქართულის სიტყვებით იყო ნაწერი. მიზეზათ
ამის ის გახდა, რომ რუს-ოსალოს ომი ატყდა 1854 წ. ვაი-
თუ რუსები შემოვიდნენ ჩვენს ქვეყანაში და ჩვენ რომ გვნახო-
ვენ ჯამეში ქართულად ვლაპარაკობთ, მაშინ ჩვენც ძალით
გაგვაქართველებენო. ამ დროდამ დაიწყო ქართული ენის შე-
ძლებაც ქართველ მაჰმადიანებში და გიაურის ენად წოდება.
მეტად საინტერესო არის მოპოვებულ იქმნეს თუნდ ერთი ცა-
ლი იმ ქადაგების, რაც ქართულის სიტყვებით არის ნაწერი.
ბათუმში წიგნის მალაზიის პატრონმა გამსაუხრდიან გადმომცა,
რომ ერთმა ქართველ მაჰმადიანმა სთქვა, რომ ამ წიგნის ერთ
ალაგას მეგულება ერთი ცალიო და დამპირდა მოტანასაო.
ამ უკანანასკნელ სტამბოლში ამ ხალიფაშიელს მუფთის თანა-
მდებობაც ეკავა, გარდაცვალება მის ეკუთვნის 1830 წლებს.

გურჯი (ქართველი) ლომან ეფენდი ქარცივაძე.

ლომან ეფენდი ქარცივაძე სტამბოლს გაიზარდა, ისმაილ
ხოჯასავეზ ესეც თვალადი და ტანადი კაცი ყოფილა და მას-
თან ამასაც კი ხმა ჰქონია. ყოველივე ამის გარეშე მეტად გო-
ნიერი კაციც ყოფილა და სხვა და სხვა ენების მცოდნე, კარ-
გად სცოდნია ქართული ენაც. ეს ლომან ეფენდი ცნობილ
იქმნა თურმე. ასეთ წარმატების გარეშე, ლომან ეფენდი დიდი
მოყვარე იყო თავის ქვეყნის, ქართველ მაჰმადიანების. სტამ-
ბოლში ქართველ კაცს რომ ნახავდა, მაშინ მის სიხარულს
საზღვარი აღარ ჰქონდაო. ხოჯებს წმინდა ქართულის ენით
ელაპარაკებოდა და ამ ენით ლაპარაკი არ სძულდა, არც ცო-

დვად შიაჩნდაო. ბოლოს ეს პირიც მუფთი გახდა და იგი ხოჯებს ხშირად ჯამეში ყურანის ახსნას ქართულად ეტყოდა, მასთან იმასაც ეუბნებოდა, რომ თქვენც ასე ქართულად უთხარით ეს ასწავლა ხალხსა ჯამეშიო.

მუფთი ახმედ ეფენდი ხალიფოდლა.

მერისელ-სამზიარელი. გაზრდილი ლომან ეფენდისაგან და კარგად იცოდნენ ქართული ენის და ქართველ მაჰადიანთ ამბები. ახმედ ხალიფაშვილიც სტამბოლში აღიზარდა, ის იქმნა ხოჯად დადგენილი, მერე აჭარაში დაბრუნდა 1860 წლებს უკვე იგი აჭარის მუფთი გახლდათ. იყო თავის ქვეყნის მოყვარე, ქართული ენის პატივის მტკემელიც. ჯამეში ეს ყოველთვის ქადაგებას ქართული ენით იტყოდა. 1870 წლებში, სტამბოლში შეიხულ ისლამთან დააბეზღეს, რომ ჯამეში ქართულ ენას ხმარობსო. მთავრობამ სამართალში მისცა და გამოძიება სწარმოებდა. ახმედ ხალიფაშვილმა თავი იმართლა ასე:— „ჩვენი ენა ქართული ენა არის, ჯამეში ამ ენას ვხმარობ ყურანის სწავლის გასაცნობათ, რადგანაც გურჯებს არაბული ენის არა ეყურებათრაო“. მთავრობამ დავა მოუსპო. ახმედ მუფთი გამართლებულ იქმნა გონივრულად. ახმედ მუფთმა დიდი, სრული ღონე იხმარა და 1878 წ. რომ აჭარლები რომ არ გადასახლდენ ოსმალეთში, ეს სულ ამის ქადაგების მიზეზები გახლდათ. მე გავიცანი იგი 1889 წ. ქართველ შეიხულ ისლამის ამბები ზოგი ამისაგანაც ავკინძე. იგი გარდაიცვალა 1890 წ. რუსეთის მთავრობისგანაც პატივცემულ იყო. ამანა ქადაგება იცოდა კარგად და მჭევრ-მეტყველურად. ამის ქადაგების მოთავსებულია ჩემს წიგნს:— „ქართველების გადასახლება, ანუ ერთერთი“. 1914 წ. თფ. ამიტომ აქ აღაზრას ვამბობთ.

მუფთი ჰასან ეფენდი ყლიჭოდლი გვერდაძე აჭარელი. ჰასან ეფენდი გვერდაძე გახლდათ აჭარის სოფელ ზუნდაგელი. სტამბოლში არ იყო ნასწავლი, სასულიერო სწავლა აჭარის მუფთისაგან მიეღო, მიუხედავად ამის იყო გონიერი კაცი და ქართველი ერის და ქართული ენის დიდათ მოყვარე. ეს მუფთი გავიცან 1891 წ. მის შემდეგ მე ხშირად დავიარებოდი მასთან ბათუმში და მისგან ბევრს ამბებსაც ვიწერდი.

ჰასან ეფენდი იყო კეთილი კაცი, მთავრობის წინაშეც პატივ ცემული. ხოჯებში ბევრი მოწინააღმდეგე ჰყვანდა მის გამო, რომ იგი სტამბოლში ნასწავლი არ არის, ეგ მუფთი კი არ უნდა იყოს, არამედ სოფლის მოლაო თვით იტყოდა ხოლმე ჰასან ეფენდი რომ „ჩვენ ქართველები ვართ, ჩვენსკენაც ქართულია, ჩვენს ოჯახში ჩვენი ქალ-ბაღანა სულ ქართულ წიგნებს სწავლობენო“. რამდენიც მნახავდა ხოლმე ეს მუფთი იმდენჯერ ქართულ წიგნებს ითხოვდა, დიდი პატივის მცემელი იყო ქართული ენის და წიგნების.

ეს პატიოსანი და კეთილი მუფთი 1908 წ. ბათუმში მოკოლულ იქმნა ვერაგულის ხალხის მტრებისაგან. ამით უნდოდათ რაღაცა ვაების აშლა ქართველთა შორის, მაგრამ ვერ მოუხდათ.

ხჯულის შიშიანობის გამო.

ს ი ტ ყ ვ ა

ბათუმის მუფთის ჰასან ეფენდი ყლიჭოდლი გვერდაძის ნათქვამი.

ჩემი კითხვის პასუხათ.

ჩვენ, ბატონო, დიახ, გურჯები ვართ, მეც და მთლად ჩვენი ძველებიც სოფელ ზუნდაგელები ვახლავართ, ჩვენ რომ ქართველები ვიყავით ეს ცხადია, ამას ასაბუთებს ჩვენი სოფლის ცნობები და ისიც რომ იქ მიწაში დარჩენილია მრავლად ქურები, ძველად ჩვენ ერთნი ვაყავით, მერე გავიყარენით, ალ-

ბათ ესეც ღმერთის ნება იყო, უამისოთ არა შეიძლება რა, მე-
რე, ესეც ასეთი დიდი საქმე.

მართალია გავიყარენით, ჩვენ ჩვენი სჯული გვქონდა და
თქვენ თქვენი. ჩვენში-სადავო და საჩხუბარი არა იყო რა. მა-
გრამ იყვნენ ისეთი კაცები ჩვენში და თქვენშიაც, რომ ის-
თავის სჯულს აქებდა, სხვისას კი აძაგებდა. ასე მოგვივიდა
ჩვენცა. ჩვენში იყვნენ თითო-ოროლა ისეთი ხოჯიები, ქვემო-
დამ (ოსმალეთ) მოსულნი, რომელნიც ჩვენ ხალხს აშინებდ-
ნენ ასე:

გიაურები, რუსები და ქართველები მოვლენ აქ და ყვე-
ლა გიაური გახდება. მაშინ ღორის ხორცს შესჭამთ და სულ
წაწყდებით, დაიღუპებით; ასეთ ხოჯებს მე ხშირად დარიგებას
ვაძლევდი და ვაფრთხილებდი, მაგრამ იგინი არ მისმენდნენ,
მე მეუბნებოდნენ, რომ შენ სტამბოლში ნასწავლი არა ხარ,
შენ სჯულის საქმის არაფერი იციო... ვითომ იმათ კი იცოდ-
ნენ, მაგრამ იმათ სულ არაფერს იცოდნენ. მაგრამ რას ვიზამ-
დი, რაკი სტამბოლში ნასწავლები იყვნენ, ამათ ტყუილიც
გადიოდა და ჩემი მართალი კი არა.

სულ ასეთ ხოჯიებმა დაღუპეს ჩვენი ხალხი და იგინი ჩა-
აგდეს შიმშილსა და გაჭირების კეცხლში. ხალხს აშინებდნენ
დაიცადეთ მოვიდნენ რუსები და ქართველები და მაშინ რა
მოგივათ, აბა დაიცადეთ, მერე ნახავთ თქვენ თუ რა მოგივათ,
მაგრამ მაშინ გვიან იქნება და ბევრს ინანებთ.

ასეთის ლაპარაკით დუნია წახდა, ქვეყანა, ხალხი აი-
რია, ჩვენში დიდი უბედურება მოხდა, დიდი საცოდავობა.
გავიდა დრონი, აგერ რუსებიც მოვიდნენ, ჩაიბარეს აქაურობა,
ქართველებიც მოვიდნენ, მაგრამ ჩვენთვის არას დროს არავის
უთქვამს, რომ თქვენი სჯული ავია და ჩვენი კარგია. ამის-
ერთი მაგალითიც არ არის, რომ ჩვენთვის მათ სჯულის გა-
მოცვლა ერჩიოს, გაგიაურება.

რუსები და ქართველები ამას არც საჭიროებენ, მე ეხ-
ლაც ვიცი ამაზედ ლაპარაკი და ჩვენ ხალხს ვეუბნები ამას,
მაგრამ იმათ არ სჯერათ, რადგანც მათ ხასიათში შესული აქვსთ

ძველებური შიში, სამწუხაროდ, ჩვენი და თქვენი შეძლებაც სულ ასეთის კაცების ბრალია. სულ ესენი იყვნენ ამის მომხერხებელნი, რომ ჩვენ ერთმანეთი შევიძულეთ. ამაში ღმერთი არ ურევია.

ასე, ამ სჯულის არ მცოდნე ქვემოთ ხოჯებმა წაახდინეს საქმე და იმოდლოი ხალხიც თავიანთ ცხოვრებიდამ მოშალეს და მით დაღუპეს, ვინც აქ დავრჩით, ყველას იგინი ცუდის თვალთ გვიყურებდნენ, თითქმის გიაურს გვიწოდებდნენ, მეტი რა გზა გვქონდა, ჩვენც ვითმენდით ყველაფერს, ისინი წავიდნენ, ჩვენ აქ დავრჩით, მოვიდნენ რუსები, მაგრამ რასაც ისინი ამბობდნენ, იმის მსჯავრი რუსებს და ქართველებს ჩვენთვის არაფერი უთქომთ, ამას ჩვენის თვალთ ვხედავთ და ყურით გვესმის, რომ თათრებს სჯულიდამ გასვლას არავინ ავალღებს, ამიტომ ძალიან სამწუხაროა, რომ ჩვენები ასე მოტყუვდნენ და თავიანთ ცხოვრება და სახლ-კარიდამ მოიშალნენ და ოსმალში წავიდნენ.

თვითონ დაიღუპეს თავიანთი თავი და ჩვენც გადაგვემტერნენ, რომ თქვენც ჩვენსავე დაიღუბეთო. აბა ეს ვისი მოსაწონი უნდა იყოს, არავისი, ყოველივე ეს მოხდა სულ ჩვენი სჯულის შიშით და სჯულის საქმით. ერთმანეთის სჯულზედ ლაპარაკი ცუდათ ვიცოდით და სჯულის არაფერი გვესმოდა. ამან დაგვღუპა და გვაზარალა, სჯულზედ ლაპარაკი არ არის კარგი და ისიც კიცხვა და გმობა.

მადლობა ღმერთს, რომ ჩვენი სჯულიდამ გასვლა რუსებს არ სდომნიათ, არც ქართველებს, ეხლა კი იმედია, რომ ჩვენ დაკარგულ-დავიწყებულ ძმებს ისევ გზას გავხსნით, მეგობრობას დავიწყებთ, სჯულზედ ლაპარაკი არ გვექნება, არამედ სხვა და სხვა საქმეებით წავალთ წინ. ამის იმედი უნდა ვიქონიოთ, რადგანაც ჩვენს დროში სჯულზედ ლაპარაკი იქით იქნა მიტოვებული. იმედია, რომ დღეის შემდეგ ჩვენი ძმობა უფრო განცხოვლდება. მეც ამაზედ ხშირად ვლაპარაკობ ჩვენს ხალხში. ჩვენ ერთნი გახლავართ და ერთნიც უნდა ვიყვნეთ. ამის შიში ჩვენ აღარ გვაქვს, რადგანაც ჩვენ ვაგიცანით და

თქვენი აზრებიც, შევიტყუეთ ჩვენ შესახებ, ეხლა უიში აღარ არის ისლამის, აღარც მტრობის, ჩვენც თვალს გავახელოთ და ტყიდამ გამოვალთ და კაი ცხოვრებას დავადგებით. თქვენის დახმარებით ყველაფერს ადვილად, კარგს ვისწავლით. თუ არ ვისწავლით, მაშინ ზღვაში გადასაყრელნი გავხდებით.

ასეთ გონივრულ სიტყვებს ეს მუფთი ხშირად ამბობდა საჯაროდ, სამწუხაროდ მე კი ამ ერთი სიტყვის მეტი ვერ დავსწერე. იგი 1908 წ. მოკლეს, საინტერესო არის, რომ ამ მუფთის მიერ წარმოთქმული სიტყვები შეკრებილ იქმნეს თუნდ სულ არა რამდენიმე მაინც, ამის სიტყვებს ყოველთვის ექმნება გონივრული მნიშვნელობა, რადგანაც ფანატიზმის მათში არა იქნება რა.

ისლამის ვრცელება საქართველოში

სად რა დის დაწყობილა.

ზეხანის ამბების და ისტორიული ცნობების დასკვნით.

ყარსის თემის ქართველებში ისლამის გავრცელება დაუწყევიათ XVI საუკუნაზე წინ.

ლაზისტან-ჭანეთი. ისლამის ვრცელება დაუწყევიათ XVI ბოლოს წლებს.

არტანის (არდაგანი) თემში ისლამის ვრცელება დაწყობილა XVII საუკუნა დასდევს.

შავშეთს ისლამის ვრცელება დაწყობილა XVIII საუკუნა.

თორთომს, ოლთს და ამათ მიდამოებში დაუწყევიათ XVI საუკუნა ბოლოს.

ლივანის ხევის ქართველნი ისლამს დაუკავშირდნენ XVIII საუკუნა დასდევს.

აჭარა და **მაჭახელი** ისლამის ვრცელება 1670 წ. დაწყებულა. მერე დაკავშირდნენ 1770 წ. ამას ჩვენ მიტომ ვსწეროთ

ასე, რადგანც აქარლები ამბობენ, რომ ჩვენ ასი წელიწადი ვიბრძობოდით.

ქობულეთში გამაჰმადიანება 1680 წ. იწყება. 1690 წ. აქ ისლამს დაუკავშირდნენ თავდგირიძენი. მის მერე სრულიად ქობულეთელ გამაჰმადიანება მოხდა 1780 წლებს.

დანარჩენ კუთხეების ქართველთა გამაჰმადიანება სრულიად მომხდარა XVIII საუკუნის გასვლამდე,

ზოგს ხეობას ხუთი წლის წინეთ მიუღია, ზოგს ათი წლით, ზოგს უკან, ასე რომ ერთი მეოცს ათიდან 15 წელზედ იქით არ სცილდება.

სხვა რამ ცნობები ამის შესახებ ჯერ-ჯერობით არა არის რა და ვერც ჩვენ ვიტყვით რამეს.

გურიის გათათრება 1800 წელს გადაწყვეტილა, მაგრამ ველარ მოახერხეს ეს მეთაური გიორგი გურიელი გურულებმა დახვრიტეს. ამის ცნობა წიგნშიაც გახლავს მოთავსებული.

ამ წიგნის გამოცემის ამბავი.

საქართველოს ისტორიულ წიგნებში, ისლამის გავრცელების შესახებ თითქმის არსად არის ანუსხული თუნდ სულ სადათ და მცირედ, თუ სამცხე-საათაბაგოს ქართველებმა და ლაზებმა ამ დროს მიიღეს ისლამი. ვახუშტი სწერს მხოლოდ ასე: „სამცხე ოსმალთ აიღეს და ქართველები შოჰამედთან ჰყვეს“ ეს არის სულ, ამის მეტს კაცი სხვას ვერას ნახავს.

ამ გარემოების სილატაკე დიდად აღონებდა ისტორიკოს დიმ. ბაქრაძეს. ამ პირმა ქართველ მაჰმადიანებში ორჯერ იმგზავრა, კონსტანტინეპოლშიც გახლდათ, იქაურ ოსმალთა არქივებშიც კი დასინჯა, მაგრამ ქართველთა გამაჰმადიანების შესახებ კი ვერსად რა მასალები იპოვნა. ოსმალეთის საქართველოში როცა დავიწყე მგზავრობა, მაშინ მეც ეს გარემოება მქონდა სახეში მიღებული. მაშინ ამით ვიყავით გატაცებული.

ამიტომაც მეც 10 წლის განმავლობაში, სულ ამაზედ

ესკულიობდი, რომ ეგები რამე ცნობები შემეკრიბა. მეღირსა კიდევაც და იმ დროებში, ზოგიერთ ხეობის სოფლებში, ჯერეთ კიდევ ცოცხლები იყვნენ ისეთ მოაუცებულნი, რომელთაც ისლამის ვრცელების შესახებ სხვა და სხვა ამბები იცოდნენ. რასაც ბევრის გამოკითხვის შემდეგ იგინი მიამბობდნენ ხოლმე, მეც ამ ნაამბობს ვიწერდი ისე, როგორც შემეძლო.

ჩვენდა სამწუხაროდ სადაც კი მათში ლაპარაკი მქონია და გამოკითხვა, ყველგან მათ უხსენებიათ თვისი გათათრება, რამ გავთათრდით, და ეხლა ჩვენ თათრები ვართო. ვერც ერთ ქართველ მაჰმადიანს ვერ ათქმევინებთ რომ იგი მოჰამედია, ანუ ქართველ მაჰმადიანი: ის უცებ გეტყვით, რომ მე თათარი ვარო. მიტომაც მეც ასე ვხმარობდი, რომ თათარი და გათათრება. ქართველის წოდება—მათის სიტყვით სჯულის გლობა არის.

ამ გათათრების ცნობების ზოგი 1892 წლიდგან გაზ. „ივერია“-ში იბეჭდებოდა, ზოგი აკაკის „კრებულში“ ერთ დროს, ამის პატარა წიგნიც გამოვეცი ცალკე, რომელ წიგნიც პროფესორმა ალ. ხახანაშვილმა განიხილა და ეს განხილვა რუსულ ჟურნალ „რუსკაია მისლში“ დაბეჭდა. 1900 წლებს ამ განხილვაში პროფესორი აი რას სწერდა ამ წიგნის შესახებ.

ისლამის გავრცელებას საქართველოში და ნამეტურ ქრისტიანობით აყვავებულს სამცხე-საათაბაგოში, ერთობ მდიდარი ისტორია აქვს, სამწუხაროდ, ქართულ ისტორიულ წიგნებში კი ამის შესახებ სულ არაფერი მოიპოვება. ამიტომ ეს წიგნი ძვირფასი მასალა გახლავსთ მის და მასთან თითქმის ერთადერთი წყაროც. ამის შესახებ რადგანაც სხვა რამ ცნობები მის შესახებ ჩვენ არაფერი მოგვეპოვება“.

ამის შემდეგ გავიდა კარგა ხანი, ეს წიგნი აღარსად იშოვებოდა, მე კიდევ შევეკრიბე სხვა და სხვა ზებირ ამბები, ასეთის ამბებისაგან გაკეთდა მთელი წიგნი, მთელი მასალა, რახედაც არა მცირე დრო დავკარგე და მასთან ფულიც, ვინაილგან ასეთი ქართველ მაჰმადიანებში ბევრნი ერთობ შიშით და ძნელად რომ იტყოდნენ რამეს. ასეთი იყო მაშინ გარე-

მოება, დღეს იქმნება აღარც ეს იქმნეს, რადგანაც იმ დროის მოხუცი დღეს უკვე აღარ სცხოვრებენ, მათ თან წარიღეს ამის ზეპირ ამბები.

ამ ბოლოს დროს, ყველა ჩემ მიერ შეკრებილი მასალები და აქეთ-იქით გაფანტულები ერთად შევკრიბე, ერთ წიგნათ ავკინძე, მსურდა, რომ ამ ისტორიული გარემოების შესახებ, ჩვენს მწერლობაშიც რამე ხალხური მასალებიც ყოფილიყოს დასტამბული. მიტომ განვიძრახე მისი ცალკე წიგნად გამოცემა, მაგრამ რადგანაც ამისთვის გარემოება ხელს მიშლიდა. ამიტომ მივმართე ჩვენს წერაკითხვის გამავრც. საზოგ. 100 მ. ვთხოვე დახმარებას, თუ ასე არა მაშინ სესხათ მაინც, სესხათ თუ იქნებოდა, მაშინ ამ ფულს წიგნის გამოცემის შემდეგ დავუბრუნებდი, ან ახლის წიგნებით გადუხდიდი აღნიშნულს საზოგადოებას სარგებლით, ხსენებულ თხოვნასთან ნიმუშად დასაბეჭდი წინიც წარვუდგინე.

რამდენიმე დღის შემდეგ ცნობა მივიღე შემდეგის შენიშვნით, რადგანაც წიგნი დაუშუშავებელია, ამიტომ იგი შესწორებულ უნდა იქმნეს ისე, რგორც ამას აიღარ ბეგ აბაშიძე თხოულობსო. ესეთი წინადადება მე უხერხულად დავინახე რადგანაც ხალხური ზეპირ ცნობების გადაკეთება მე ვერ გავზებდე, ამიტომ წიგნი უკანვე წამოვიღე. შევიტყე, რომ ეს წიგნი სამწიგნობრო სექციას არც კი განეხილა, თორემ ხალხში შეკრებილ ზეპირ ცნობების გადაკეთებას მე არ დამიდებდა წინ ვალად.

ჩემი გამოსაცემი წიგნების შესახებ აიღარ ბეგ აბაშიძემ ქუთაისის გაზ. „საბჭობლოში“ წერილი დასტამბა, იქ წინადადება მომცა, რომ ეგ წიგნები ჩვენმა სჯულის თავ-კაცებმა რომ განიხილონო და მათის მოწონებით დაიბეჭდოს, უფრო უკეთესი იქმნებაო. ეს შენიშვნა მე პატივისცემით მივიღე და იმავე გაზ. „საბჭობლოში“ ცნობა მივეცი, ანუ თანხმობამხოლოდ ისიც ვაუწყე, რომ ჩვენ დასაბეჭდ წიგნებში გარდაორის წიგნისა, სახელდობრ: „ქართველების გამაჰმადიანება, რაც ზეპირის ცნობებით არის დაწერილები და „თამარ მეფე“

ასევე ზეპირის და ისტორიულის ცნობებით დაწერილი, ამათ გარდა სხვა წიგნებს ყველას უთქვენ თავდარიგოთ არ გამოვაქვეყნებთქო. ზეპირის ცნობებით დაწერილებს კი ვერავის შევასწორებინებთო.

უეჭველია თ. კიკვაძეს თუ ერთი ცნობა წაუკითხავს, ან აიღარ ბეგის ცნობა, მაშინ ეს ცნობაც უნდა წაეკითხა მას იმავე გაზეთ „სამშობლოში“. მაგრამ საქმე ასე არ აღმოჩნდა. იმავე დროს, გაზ. „საქართველოში“ ცნობა დაბეჭდა ბ. გ. იმნაიშვილმა, ამ ცნობით თავისი სინანული განაცხადა მასზედ, რომ 100 მ. არ მასესხეს დროებით. ამ ცნობა მოჰყვა მეორე თ. კიკვაძესი, ცნობაც, რომელმაც ბრალდება უარ-ჰყო და განაცხადა რომ ჩვენ უარი კი არ უთხარით, არამედ წიგნის შესწორება ვაუწყეთო. ჩემთვის უკვე საქმე გაირკვა რომ აქ მტრობის და შურის მეტი სხვა არა იყო რა სახეში მიღებული.

ბ. თ. კიკვაძე სწერს კიდევ, რომ ვაი თუ ამ წიგნის დაბეჭდვამ სიკეთის მაგიერ ვნება მოიტანოსო. სჩანს წიგნი უმნიშვნელოა. ამიტომ უფრო მოვიწადინე ამ წიგნის გამოცემა და ვალკეც დავბეჭდე, რომელ მასალების დაბეჭდვასაც ადრე დაუყოვნებლივ ითხოვდა ისტორიკოსი დიმ. ბაქრაძე, პროფესორი ალექს. ხახანაშვილი ერთ-ერთ წყაროთ ეთვლებოდა და ახლად განსვენებული აკაკი ხომ აღტაცებით კითხულობდა და თავის „კრებულშიაც“ ბეჭდავდა სიამოვნებით. ეხლა მკითხველმა განაჯგოს ამ წიგნის ბედი.

დ ა ი კ ა რ ბ ა

ბათუმის მუთოი ჰასან ფეენდი გვერდის სიტყვების წი-
ნი, რომელშიაც მისი 15-მდე სიტყვა იყო შეტანილი. გან-
სვენებული თვით მუთოს ყაფშიაც კი საჯაროდ იტყუო-
ხოლმე სიტყვებს, სიტყვებს ყოველთვის თან დაუდ-
ლად ქართველების ცნობიერება.

ამიტომ ღირსია რომ განსვენებულის სიტყვები შეიკრ-
ბოს, ნუ თუ ქართველ შაჰმადიანებში აღარავის ახსოვს მის
სიტყვები. სიტყვებს უნდა თან დაჰყვეს მისი მოკვლის ამ-
ბებიც.

ც ნ ო ბ ა

ამ წიგნის გამოცემის დროს ხელის მოწერით დამეხმარეს
შემდეგნი პირნი: იმერეთის ეპისკოპოსი ყოვლად სამღვდელთ-
გიორგი.

ქუთაისის რომის კათოლიკე ეკლესიის წინამძღვარი დონ
დამიან სააკოვი პატრი შიო ბათმანოვი.

თბილისში

- ა. აღამიძე
- ა. გეგეჭკორი.
- პ. კიზირია
- ვასილ ყიფიანი
- ს. ტარუაშვილი

- მ. გ. დაფქვიაშვილი,
- ნ. ზაალიშვილი.
- თ. ფაჩნაძე.
- ს. სარაჯიშვილი.
- მ. ცაგარელი

